

zařez

dvojednik za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 5. lipnja 2.,3., godište V, broj 106
cijena 12,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

ISSN 1331-7970

Nikola Visković - U Inat vladajućim idiotarjama

Boris Buden, Ivo Goldstein

Zašto smo se ono bili rastali?

Andrea Dragojević - Klub sretnih novinara

Projekt *Družba Adria* - Ugovor s vragom

Feminizam i etika - kritičke analize

Gdje je što?

Info i najave 4-6

Priredio Milan Pavlinović

U žarištu

Društvo nasilja *Katarina Luketić* 3
 Žudnja razgrnutih maski *Biljana Kašić* 3
 Status slobodnih umjetnika *Biserka Cvjetičanin* 7
 Hrvatsko čudo *Grozdana Cvitan* 7
 Razgovor s Nikolom Viskovićem *Hrvoje Jurić* 8-10
 Klub sretnih novinara *Andrea Dragojević* 10-11
 Velika sretna obitelj *Boris Beck* 10-11
 Ugovor s vragom *Bruno Kras* 12-13
 Razgovor sa Zrinjkom Peruško *Grozdana Cvitan* 14-15

Jugoslavija – kako ispričati kraj?

Još o komunističkim krvocima *Boris Buden* 16-17
 Razgovor s Ivom Goldsteinom *Nataša Petrinjak* 18-19

Vizualna kultura

Figure djelovanje unutar tumačenja i sjećanja *Marina Gržnić* 19
 Razgovor s Kengom Kumom *Tomislav Pavelić* 20
 Mala špijunka – velika ideja *Leila Topić* 28
 Snovi i konflikti Venecije *Silva Kalčić* 28
 Bečki vernisaž *Željko Kipke* 29
 Diranje krugova *Ivana Mance* 30
 Ma! Ne okreći se u grobu *Željko Jerman* 44

Kazalište

Razgovor s Gordanom Vnuk *Agata Juniku* 31
 Jubilarno svaštarenja *Kim Cuculić* 32-33
 Nova lica kazališnog nacionalizma za mlade *Bojan Munjin* 34
 Marul postapokaliptičnog Splita *Nila Kuzmanić-Svete* 35

Glazba

Senzacionalna scenografija *Trpimir Matasović* 36
 Crta neuhvatljivosti *Zrinka Matić* 37
 Svjedok davnog vremena *Nino Zubčević* 37
 Starije generacije došle na red *Nino Zubčević* 38

Kritika

Porno-tehno-socio-logija *Chris Mitchell* 38
 Meso je životinja *Snježana Klopota* 39
 Delirij prijateljstva *Darija Žilić* 40
 Novi ekološki poredak *Siniša Nikolić* 41
 Razgovor s Ingom Schulzeom *Gioa-Ana Ulrich* 42
 Vrijeme razlomljeno ratom *Grozdana Cvitan* 43

Esej

Dosadno *Irena Matijašević* 44

Riječi i stvari

Retorike *Neven Jovanović* 45

Svjetski zarez

Gioa-Ana Ulrich

Queer portal

Prvi slavonski queer *Dorino Manzin*

TEMA BROJA

Feminizam i etika – kritičke analize

Spolovi u znanosti: etička pitanja *Dragana Popović*
 Narativnost i moralni život *Diana Tietjens Meyers* 22-23
 Lezbijska i queer etika *Antu Soraima* 24-25
 Nešto moramo učiniti *Rada Borić* 26-27
 Kako sam postao feminista? *Aleksandar Trklja* 27

Naslovnica: Gottfried Brockmann, foto arhiv Augusta Sandera, Köln, Njemačka

impresum

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
 adresa uredništva: Vodnikova 17, Zagreb
 telefon: 4855-449, 4855-451
 fax: 4813-572
 e-mail: zarez@zg.tel.hr
 web: www.zarez.hr

uredništvo prima: radnim danom od 12 do 15 sati
 nakladnik: Druga strana d.o.o.
 za nakladnika: Boris Maruna
 glavna urednica: Katarina Luketić
 zamjenica glavne urednice: Nataša Govedić
 izvršna urednica: Lovorka Kozole
 poslovna tajnica: Dijana Cepić
 uredništvo:

Grozdana Cvitan, Nataša Ilić, Sanja Jukić, Agata Juniku, Trpimir Matasović,
 Milan Pavlinović, Nataša Petrinjak, Zoran Roško,
 Gioia-Ana Ulrich, Andrea Zlatar

suradnici:

Boris Beck, Karlo Nikolić,
 Iva Pleše, Dušanka Profeta, Dina Puhovski, Srđan Rahelić,
 Sabina Sabolović, David Šporer
 grafički urednik:
 Željko Zorica
 lektura: Patricia Lucija Tomasović, Žana Mihaljević
 priprema: Davor Milašinčić
 tisak: Novi list, Rijeka, Zvonimirova 20a

Tiskanje ovog broja omogućili su:
 Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
 Ured za kulturu Grada Zagreba
 Institut Otvoreno društvo Hrvatska

zarez

PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:
 dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
 10000 Zagreb, Vodnikova 17
 Želim se pretplatiti na zarez:
 6 mjeseci 120,00 kn s popustom 100,00 kn
 12 mjeseci 240,00 kn s popustom 200,00 kn
 Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu
 koristiti popust:
 6 mjeseci 85,00 kn
 12 mjeseci 170,00 kn
 Za Europu godišnja pretplata 50,00 EUR,
 za ostale kontinente 100,00 USD.
 PODACI O NARUČITELJU

ime i prezime: _____
 adresa: _____
 telefon/fax: _____
 vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke:
 2360000 – 1101462454. Kopiju uplatnice priložiti listiću i obavezno
 poslati na adresu redakcije.

komentar

Društvo nasilja

Katarina Luketić

Medijski istup Magali Boers Čučić ima silnu važnost – prvi je put jedna priča o obiteljskom nasilju dobila u Hrvatskoj takav publicitet i prvi se put jedna premlaćena žena našla na naslovnici političkog tjednika

Nakon desetogodišnjeg maltretiranja i premlaćivanja jedna moja znanica napokon je uspjela ostaviti muža povevši sa sobom svoje dvoje djece. Kako je živjela u gradu u kojemu nema Autonomne ženske kuće ni ikakvog skloništa za žene i u kojemu se uglavnom smatra da priče o obiteljskom nasilju treba zadržati unutar četiri zida, za nju su slijedile godine skrivanja i straha, natezanja sa sudovima i beskrajnoga objašnjavanja zašto želi razvod i zašto je nužno da djeca ostanu s njom. Nekoliko se godina tako skrivala kod rodbine gdje ju je muž brzo pronalazio ili

u unajmljenim stanovima čije je adrese također redovito doznavao i to najvećim dijelom zahvaljujući tome što je sve vrijeme bila prisiljena – kako bi mogla plaćati stan i uzdržavati djecu – raditi na istom radnom mjestu. Osim što je prijeto njoj i njezinoj rodbini, presretao je djecu nakon škole, odvodio ih k sebi kući i uvjeravao kako je njihova majka za sve kriva, kako se uokolo kurva, kako je zaslužila batine... Razvod je čekala godinama jer na propisanu proceduru – obavezni pokušaji pomirenja, ročišta, žalbe, dvije godine odvojena života... – nisu utjecali ni policijski izvještaji ni svjedočenja bližnjih. Uz to, sutkinja nije bila osobito sklona ženama žrtvama nasilja smatrajući vjerojatno – uostalom kako je to u Hrvatskoj i uobičajeno – da je u slučajevima kada muž tuče ženu redovito ona kriva ili zato što ga je izazivala, ili zato što je glupo trpjela višegodišnje maltretiranje, ili pak zato što javno iznosi svoju intimu i želi uništiti ono što se ni po koju cijenu ne smije uništiti – svetu obiteljsku zajednicu. Nakon dobivena razvoda, slijedilo je i ono najgore – udarac automobila noću, na parkiralištu blizu kuće, u vrlo sumnjivim okolnostima, mjeseci oporavka, zatim psihičke smetnje i liječenje te problemi sa sinom koji se okrenuo protiv nje usvojivši kao normalan brutalan i destruktivan model ponašanja svojega oca...

Hrabrost Magali Boers Čučić

Za svoju znanicu i uopće za tisuće žena žrtava obiteljskoga nasilja u Hrvatskoj, istup Magali Boers Čučić u *Nacionalu* ima silnu važnost; naime, prvi je put jedna priča o obiteljskom nasilju dobila u Hrvatskoj takav publicitet i prvi se put jedna premlaćena žena našla na naslovnici političkog tjednika. I, kao najvažnije, prvi je put sudstvo reagiralo i na-

kon javna svjedočenja pokrenulo i istragu protiv nasilnika. Jasno, da taj nasilnik nije to što jest – navodno ugledna osoba, predsjednik Europskog doma, bivši veleposlanik, magistar itd. – cijeli slučaj ne bi toliko odjeknuo, a priče o torturama kojima su svakodnevno izložene mnoge žene oko nas nastavile bi puniti *socijalne rubrike* ženskih časopisa. Jasno je, da Magali Boers Čučić nije toliko iscrpno i kroz niz šokantnih detalja javno izložila svoju privatnost, teško bi kao žena bez utjecaja i veza, k tome i strankinja, nadigrala svojega muža te stekla povjerenje u vjerodostojnost svoje priče. I to povjerenje sredine u kojoj je po običajnom pravu dovođenje žena u red – pa ako treba svim raspoloživim sredstvima – muževljeva obaveza, i u kojoj se *batina* smatra *izašlom iz raja* i najpouzdanijom lekcijom dobra odgoja. Uostalom, o senzibiliziranosti hrvatskoga društva na nasilje dovoljno govore i činjenice da je na sjednici Europskog doma 11 članova od njih 35 odbacilo ostavku Ljubomira Čučića “zbog nepoznavanja činjenica” te komentari pojedinih ljudi iz vlasti i ministarstava o tome kako “najprije moraju čuti i drugu stranu”, kao da ta, *druga strana* nije dovoljno rekla o sebi izjavama da je “samo jednom udario svoju ženu” te da su njezine ozljede “posljedica pada niz stepenice”.

Hrabrost Magali Boers Čučić, hrabrost drugih žena koje su u idućem broju *Nacionala* izložile svoje priče te djelovanje aktivistica iz Autonomne ženske kuće Zagreb učinili su tako da jedna za hrvatsku vlast manje-više marginalizirana i *nezanimljiva* tema postane udarna. Žalosno je da je bilo potrebno da jedan nasilnik dobro pretuče svoju ženu i da ona to odluči ispričati novinama kako bi se u Saboru napokon – nakon po život nacije presudnih tema kao što su rad

nedjeljom, elektronsko glasanje, povelje za zaštitu ljudski prava... – prozborilo i o nasilju u obitelji. Naime, prema najavama Milanke Opačić, uskoro bi u proceduru trebao ući Zakon o sprečavanju nasilja u obitelji po kojemu su kao preventivne mjere najavljene “izdvajanje nasilnika iz obitelji, neovisno o tome je li vlasnik stana ili nije” te “mjera zabrane približavanja žrtvi”. Riječ je o najosnovnijoj zaštiti koja ne jamči ženi i djeci – žrtvama normalan i siguran život nakon što napuste nasilnika.

Batinaši pod zaštitom države

Naime, sve dok u ovoj zemlji postoji jedno sklonište s deset kreveta za žene žrtve nasilja i dok ne postoji dugoročan socijalni program zaštite (koji bi uključivao eventualno preseljenje, osiguravanje zapošljavanja žena, psihološku pomoć žrtvama torture...), teško da će se tisuće žena osjećati sigurno. Sve dok zakon bude postavljen tako da žrtva mora dokazivati da je žrtva, umjesto da nasilnik odgovara za ono što je učinio (o tom govori i temeljito, 14-satno ispitivanje koje je prošla Čučićeva žena) ili dok zakon ne bude priznao da postoji i silovanje u obitelji, teško će se mnoge žene izvući iz kruga obiteljskog nasilja. Uostalom, sve dok Hrvatska bude zemlja u kojoj je normalno da jedan voditelj odalami svoju suradnicu i uredno nastavi raditi emisije za djecu; da se svakodnevno, usred dana i pred očima manje-više nezainteresiranih prolaznika fizički napadaju pripadnici romske zajednice; da ministar za europske integracije maltretira aktiviste koji prosvjeduju na jednom zagrebačkom trgu...; sve dok to bude normalno – a normalno je, s obzirom na to da nitko u tim slučajevima nije odgovarao – do tada ni o kakvoj zaštiti, sigurnosti i ravnopravnosti nema govora. ■

Žudnja razgrnutih maski

Biljana Kašić

Ženska kuća 1998. – 2002. naziv je knjige Sanje Iveković tiskane u povodu istoimena projekta u javnom prostoru u Zagrebu 2002. godine. *Ženska kuća 1998. – 2002.* je nastavak je umjetničina projekta u mediju knjige, koju je realizirala u suradnji s dizajnericom Sanjom Bachrach-Kristofić, fotografom Marijem Kristofićem i urednikom Tihomirom Milovcem. Budući da umjetnica u projektu *Ženska kuća* tematizira problem obiteljskog nasilja, publikacija osvještava tu temu u formi obiteljskog fotoalbuma u kojem se izmjenjuju crno-bijeli fotografski portreti odljeva lica zlostavljenih žena s njihovim

sažetim biografskim pričama što su nastale tijekom rada u radionicama u skloništima za žene u Zagrebu, Luxembourgu, Bangkoku i Podgorici, otisnutima na paus-papiru. Knjiga sadrži i dokumentarne fotografije rada u radionicama te snimke postavljanja radova u javnim prostorima s naglaskom na nastanak projekta u javnom prostoru Zagreba u 2002.

Ako je umjetnički opus Sanje Iveković koherentnost jasnih intervencija u postupke kritičkog osvještavanja javnosti, onda je knjiga u formatu dokumenta/albuma – posve nova intervencija, koja svoju drskost usmjerava upravo na ono što je civilizacijski najprepornije, a tvrdoglavo ukorijenjeno i legitimirano – na nasilje ili, preciznije, na muško nasilje nad ženama i protiv žena; ili zbroj različitih intervencija u vremenu od 1998. do 2002. godine u kojemu se zbiva umjetničko-istraživački proces Sanje Iveković vezan uz Autonomnu žensku kuću Zagreb.

Autonomna ženska kuća Zagreb u tom projektu figurira i kao zbiljski prostor života bez nasilja unutar kojeg se žene doslovno uče kako živjeti i kako iskoračiti iz kruga nasilja, ali i kao metafora drukčijeg svijeta kao moguće kuće, one u kojoj se prozori smiju otvarati.

Nanovo kreirajući prostor svojega feminističkog angažmana upravo oko nedopustivosti nasilja i njegove prešućenosti, Sanja Iveković iskušava i prepleće tri vrste tekstualnosti: prostor ženske tekstualnosti, umjetničke

tekstualnosti i one javne, nalazeći u ovoj posljednjoj mjesto svoga kritičkoga glasa i djelovanja. Ona svjesno zaposjeda javno – odabirući ona najjavnija ili najprestižnija mjesta kako što su muzejski prostor u Luxembourgu ili Trg bana Jelačića u Zagrebu iznova upisujući nasilje, formatirajući ga, simbolički izmještajući ili otvarajući dijalog s njegovim granicama. Dok se upisivanje nasilja u obliku muzejskog predloška – ekspanata s odljevima ženskih lica/maski može subverzivno iščitati kao “moguća prošlost”, odnosno utopijsko htijenje feministice da se nasilje doslovno ostavi muzejima, ucertavanje u prostor trga znači nešto posve drugo.

S jedne strane, riječ je o političnosti zahtjeva umjetnice – da je prostor Autonomne kuće Zagreb i premalen i da je potrebna intervencija Grada. S druge strane, međupovezivošću šetača, nasilja

Čitatelji su pozvani da u knjižari Tamaris uzmu razglednice tiskane u povodu projekta i pošalju ih na adrese predsjednika Hrvatske, predsjednika Vlade te gradonačelnice Zagreba jer problem jedinog skloništa za žene žrtve nasilja u Hrvatskoj, unatoč obećanjima, još nije riješen

i globalnosti, ona upozorava na rasprostranjenost i razvidnost muškog nasilja u javnosti, u Zagrebu ili Bangkoku, u ovom ili onom socijalnom sloju.

Povezivanjem globalnog i lokalnog djelovanja Sanja Iveković doslovno reže prostor javnosti, pokazujući istodobno nužnost i apsurdnost sklanjanja od javnosti. Žene koje su žrtve muškog nasilja, one koje su pretrpjele nasilje, međutim, najčešće borave u zatočeništvu i izolaciji, sklonjene od javnosti, razvlaštene od prava na svoja lica i na svoju osobnost.

Stoga su maske, ti odljevi njihovih lica koji u nakupinama zavoja ukružuju nasilje i bol, zapravo uprizorenje njihova života i statusa. Žudnja razgrnutih maski usporediva je s onom za ženskom kućom *otvorenih prozora*. ■

Glazbeni smrtopis

Autorski tim predstave *Kamov, smrtopis* ispričao se autorima skladbi koje se izvode u predstavi

Zagrebačko kazalište mladih duboko se ispričava nositeljima autorskih prava za propuste koje su neke službe napravile u procesu rada na predstavi", rekao je Slobodan Šnajder, ravnatelj ZKM-a i autor teksta. Predstava u režiji Branka Brezovca zbog spora oko autorskih prava devetorice skladatelja (Jasenka Houre, Zdenka Runjića, Pere Gotovca, Dade Topića, Drage Mlinarca, Alfija Kabilja, Stjepana Mihaljinca te Stipice i Nikice Kalogjere) privremeno je zabranjena.

Šnajder je pozvao skladatelje na prvu predstavu nakon isteka zabrane, koja će se vjerojatno održati 17. lipnja. Glazbeni dramaturg predstave Dario Bulić rekao je da namjera autora nije bila ismijavati kolege s estrade, već, među ostalim, mlade gledatelje uputiti u "antologijska djela domaće glazbe".

Poslovni ravnatelj ZKM-a Ivan Vuković podsjetio je da je ZKM još u rujnu 2002. Hrvatskom društvu skladatelja poslao pismo s popisom djela u

predstavi, sa zamolbom o minimalnom paušalu, no priznao je da je greška bila što nisu kontaktirali i same autore. Po njegovim riječima, sada to nadoknađuju te autori korištene glazbe, među kojima su Dado Topić, Arsen Dedić i Drago Mlinarec, odobravaju daljnje izvođenje projekta. Za CD s glazbom iz predstave, čije je izvođenje također zabranjeno, Vuković je rekao da nikada i nije bio komercijalan, već je bio darovan autorskoj ekipi, a služio bi i za gostovanja. Vuković je opovrgnuo napise u medijima po kojima ZKM "grca u dugovima". "Dužni smo samo onoliko koliko nam Gradski ured za kulturu nije doznačio sredstava za ovu godinu", dodao je Vuković. Najavio je da bi ZKM do kraja listopada trebao vratiti dio predvorja u kojem je proteklih deset godina smješten kafić čiji ugovor o najmu istječe 1. lipnja, a koji je uz fast-food kiosk i jazz-klub osmišljen kao prostor za kulturne djelatnosti ZKM-a.

ZKM i dalje prima rezervacije za predstavu *Kamov, smrtopis*, dosad izvedenu šesnaest puta, a pozvana je i na mnoga gostovanja, izvijestio je Šnajder, i dodao prigovor zbog načina na koji se "prati, odnosno ne prati" rad te kazališne kuće. ■

Inicijativa i put

Sedamdesetak nakladnika, pisaca i prevoditelja raspravljalo je o izdavaštvu, istarskoj književnosti te suradnji "gradova književnosti"

Svečanošću dodjele nagrada autorima i prevoditeljima 25. svibnja završeni su 7. međunarodni susreti izdavača *Put u središte Europe* što su se u tri dana održavali u Pazinu, okupivši 70 sudionika iz Austrije, BiH, Slovenije, Srbije, Italije i Hrvatske.

Komisija u kojoj su bili Walter Maria Stojan, Ljiljana Avirović, Branko Čegec, Matja Čander, Boris Biletić i Farah Tahitbegović odlučila je glavnu nagradu KulturKontakta iz Beča (a koja uključuje dvomjesečni boravak u Beču i 900 eura mjesečno) dodijeliti spisateljici Daši Drndić te slovenskom prevoditelju Štefanu Veveru, predsjedniku Društva slovenskih prevoditelja.

Osim nagrada dijelile su se

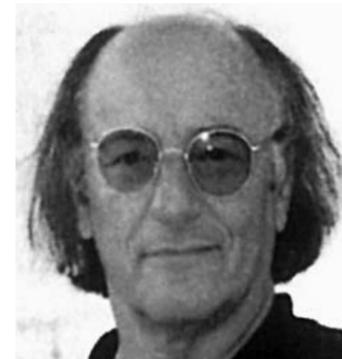

i stipendije koje se sastoje od tisuću eura i jednomjesečnog boravka u jednom od pet gradova koji čine mrežu gradova književnosti. Tako će ovogodišnja europska kulturna metropola Graz ugostiti Roberta Perišića, a u austrijski grad Gmünd otputovat će pjesnik i prozaist iz BiH Faruh Šehić.

U Komižu, koja se ove godine uključila u mrežu gradova književnosti, dolazi mlada slovenska pjesnikinja Lucija Stupica, dok će u Pazinu boraviti austrijska pjesnikinja Sonja Harter.

Svesrdno potpomažući tu srednjoeuropsku inicijativu, u priču o nagrađivanju ove se godine uključila i Istarska županija dodjelom dviju nagrada u vrijednosti od 7 i pol tisuća kuna i to za najbolje književno djelo o Istri i za najbolji prijevod djela o Istri. Tako je književnik Daniel Načinović nagrađen za prozu *Jingle Joyce* u izdanju riječkog ICR-a, a Milan Rakovac za prijevod knjige Angela Vivantea *Jadranski irendentizam* u izdanju zagrebačkog Doma i svijeta. ■

Nagrade Mirku Kovaču

Mirko Kovač ove je godine, nakon niza nagrada, među kojima su i Tucholsky Prize švedskog centra PEN-a i Herderova nagrada, dobitnik još dviju uglednih međunarodnih književnih nagrada – nagrade *Bosanski stećak* i nagrade *Vilenica*. Nagradu Bosanski stećak dodjeljuje Međunarodna kulturna manifestacija Sarajevski dan poezije i Društvo pisaca BiH od 1999. godine. Nagrada je dodijeljena 25. svibnja u Sarajevu, a sastoji se stećka isklesanog u kamenu koji je rad akademskog kipara Slobodana Kudre, povelje i 5000 eura.

U obrazloženju nagrade kaže se da je Mirko Kovač "ljepotu svoga književnog izraza stalno obogaćivao jasnom i neposrednom istinom o vremenu u kojem živi, potvrđujući kako se svako veliko književno djelo sretno prelijeva izvan nacionalnih ograda i postaje univerzalno, zajedničko kulturno dobro i civilizacijsko naslijeđe."

Nagrada *Vilenica* dodjeljuje se u sklopu europskog pjesničkog festivala *Vilenica*, a društvo slovenskih pisaca ove je godine, na osamnaestim pjesničkim susretima, uvrstilo Mirka Kovača među dosadašnje dobitnike među kojima su Fulvio Tomizza, Peter Handke, Peter Esterházy, Milan Kundera, Slavko Mihalić i drugi. Nagrada *Vilenica* dodjeljuje se svake godine 7. rujna u plesnoj dvorani špilje Vilenica. ■

U povodu 10. godišnjice samostalnog i suverenog *Ferala*, dođite na izložbu

FERALOVIH NASLOVNIH STRANICA

Galerija Gradec – Klovičevi dvori, Zagreb

Od 3. do 19. lipnja

Lika harmonika

Nakon punih godinu dana polako se približava kraju udio *e-zinea* Moderna vremena u multimedijalnom projektu Damira Karakaša *Hrvatski pisac s harmonikom u Bordeauxu* ili *Kako sam ušao u Europu*.

Na web stranici www.moderna-vremena.hr objavljen je posljednji tekst iz serije kolumna koje je Karakaš obja-

vljivao na tim stranicama. Autor knjiga *Bosanci su dobri ljudi*, *Kombetari* i *Kino Lika* upustio se u, blago rečeno, nesvakidašnju pustolovinu uličnog svirača harmonike u tom lučkom gradu.

Od lipnja prošle godine Karakaš je, uz povremene "pre-daje", slao zanimljive tekstove koji su sadržavali raznolike teme, pune humora, često i

izravno nevezane uz trenutnu situaciju i "okvir" projekta. Na stranicama Modernih vremena mogu se pronaći svi dosad objavljeni tekstovi koji, nadamo se, neće ostati samo u tom virtualnom obliku. U svakom slučaju, naznačeno je da to nije kraj suradnje Damira Karakaša i Modernih vremena. ■

Važna obavijest za slušatelje Trećeg programa Hrvatskog radija u Zagrebu

Odsada program Trećeg programa Hrvatskog radija možete pratiti na novim frekvencijama:

94,3 MHz (REMETE) i 90,7 MHz (OZALJSKA).

Ova promjena vrijedi samo za slušatelje zagrebačke regije.

info/najave

Mladi dizajneri

Trostruko priznanje hrvatskim dizajnerima na međunarodnom festivalu

Na 5. međunarodnom festivalu kreativnih komunikacija Magdalena 2003. (Maribor, Slovenija, od 24. do 26. svibnja) za kreativce do 30 godina starosti rad studija Invent iz Zagreba www.ulola.com osvojio je glavnu nagradu *Golden bra* u kategoriji interaktivni mediji, nagradu za dizajn *best design* te nagradu *2nd runner up* za treći najbolji rad na cjelokupnom festivalu, u konkurenciji od 781 djela iz devet zemalja.

U žiriju su bili međunarodno priznati stručnjaci s područja dizajna i kreativnih komunikacija, među kojima i Anne Telford, glavna urednica časopisa *Communication Arts*, Lazar Džamić, digitalni strateg iz Londona već poznat hrvatskoj javnosti, te Vuk Ćosić, svjetski poznati multimedijalni umjetnik. Za web stranicu www.ulola.com nagrađeni su prošle godine i *Zlatnim zvonom* u kategoriji interaktivnih medija na Festu. ■

Finalisti za Putara

Izabrana četiri finalista – umjetnika/ce Nagrade Radoslav Putar koji će se ove godine natjecati za boravak u New Yorku

Nagradu *Radoslav Putar* za mlade likovne stvaraoce ustanovio je prošle godine zagrebački Institut za suvremenu umjetnost u suradnji s partnerima iz inozemstva, The Foundation for a Civil Society, Trust for Mutual Understanding i SCCA Slovačka.

Namijenjena je umjetnicima svih disciplina mlađima od 35 godina koji su zadovoljavali propise javnog natječaja. Stručni odbor Nagrade sastavljen je od eminentnih profesionalnih djelatnika s područja likovnih umjetnosti: Tanja Dabo (dobitnica za 2002. godinu), Jasna Galjer, Ljiljana Kolešnik, Igor Španjol (Moderna galerija, Ljubljana) i Janka Vukmir.

Prema njihovu izboru, finalisti su Željka Gradski-Galić (1975.), Ana Kadoić (1974.), Daniel Milčić (1980.) i Nika Radić (1968.). Izabrani umjetnici predstaviti će se publici na zajedničkoj izložbi *Finale 2003!* 30. lipnja u galeriji Krizić-Roban, a tada će biti proglašeni dobitnik Nagrade *Radoslav Putar* za 2003. godinu.

Dobitnik će od sredine listopada do sredine prosinca boraviti u Sjedinjenim Američkim Državama, u New Yorku. Iduće godine dobitnik će se predstaviti samostalnom izložbom novih radova. ■

Tihi kreativac

Umro Jeremy Michael Ward, član bendova The Mars Volta i De Facto koji su svirali u Zagrebu

Glazbenik je preminuo 25. svibnja u svom domu u Los Angelesu od prekomjerne količine droge. Dvadesetsedmogodišnji Ward bio je klavijaturist, a radio je kao zvuk-inženjer na studijskim snimkama kao i na koncertima. U stanu ga je našao cimer, a uzrok smrti još treba službeno utvrditi.

“Suradivali smo s Jeremyjem proteklih deset godina. Bio je pokretačka snaga benda De Facto i integralan dio grupe Mars Volta, no često je ostajao neprimijećen jer nije htio nastupati na pozornici. Osim kao glazbenik, Jeremy je bio nevjerojatno talentiran pisac i slikar. Pogođeni smo gubitkom, no znamo da će Jeremy biti s nama svojim duhom na svakom koncertu i snimanju svakog albuma”, poručuju Mars Volta.

Ward tako nije dočekao dugo očekivan prvi album benda Mars Volta *De-Loused In The Comatorium*, koji bi se trebao objaviti 24. lipnja. Ta dva benda nastupala su u zagrebačkim klubovima Kset i Močvara, a tijekom dijela ovogodišnje turneje Red Hot Chili Pappersa Mars Volta svirali su kao predgrupa. ■

Kazalište na otoku

Otok Trešnjevka na Jarunskom jezeru pokazao se kao popularno mjesto za koncerte, ali osim izletnika i fanova grupe Thivery Corporation uskoro bi moglo početi privlačiti i kazališnu publiku. Na otoku će amaterska kazališna družina 21... st.art. u ponedjeljak 9. lipnja u 19 sati, pod vodstvom akademske redateljice Morane Foretić izvesti dramsku predstavu *Atena – legenda o samozapočnjanju*. Riječ je o trećoj predstavi dotične skupine, ali prvoj samostalnoj izvedbi pod okriljem udruge *Krik*. Priču o razvoju Atene, božice zaštitnice rata, mudrosti i pravde, pratiti će i živa glazba. ■

Maja Koroman i Sanja Burlović

Ja to mogu!

Karlo Nikolić

Članice organizacijskog tima o šestom Festivalu alternativnog kazališnog izričaja koji se od 21. do 25. svibnja održao u Zagrebu

Povorka za mir kojom ste počeli ovogodišnji Festival alternativnog kazališnog izričaja trebala je biti reakcija na rat u Iraku?

Maja Koroman: Da. U međuvremenu je rat završio, no povorka time nije izgubila smisao. Bila je to povorka protiv ratova uopće i super je ispalo. Nazvali smo je *Planirano performativno protestiranje u parku*. Istu je večer u Attacku održana i izložba plakata za Neurosong. Čuo si za Neurosong?

Da, čuo sam nešto o tome. Neurosong je privukao najviše pozornosti. Čija je bila ideja da na FAKI-ju parodirate Doru?

Sanja Burlović: Prije tri mjeseca nas nekoliko okupilo se u našoj kući u Bakunjinovoj 12 i obukle smo se u večernje toalete i našminkale. Onda smo došle na ideju kako je to dobro i kako bi trebalo nešto slično napraviti u Attacku. Tako uređene i našminkane nazvale smo našeg kolegu Tomislava Vrkljana i predložile mu da u Attacku organiziramo parodiju na nekakav glazbeni spektakl. Vrkljan je došao sutradan. Bilo je to u vrijeme održavanja Porina. Gledali smo to na televiziji i skidali *mote* voditelja. S druge strane, u isto vrijeme Sven Ćvek došao je na sličnu ideju. Ispalo je jako dobro. Posjećenosť je bila iznad naših očekivanja.

Maja Koroman: Jedan se tip čak konopcem kroz otvor za ventilaciju spustio u Attack. Zamolile smo ga da kad je već ušao tako, barem makne konopac. Rekao je: “Pa što, ja to mogu, to je FAKI, ovo je performans.” Super je što su ljudi tako reagirali.

Sloboda vaginalizmu!

Osim završne večeri, za one koji nisu bili na predstavama, što biste izdvojile iz ovogodišnjeg programa?

Sanja Burlović: Mene je fascinirao performans *Drop dead darling* grupe Act women iz Srbije. Bio je to sjajan angažirani feminističko-gay-lezbijski performans. Bilo je nevjerojatno.

Maja Koroman: U Attacku smo napravili hrvački ring unutar kojeg se događala predstava.

Došla je gomila ljudi i svi su navijali i skandirali.

Sanja Burlović: Ljudi su bili oduševljeni. Posebno im se sviđela rečenica kojom predstava završava: Smrt kapitalizmu, sloboda vaginalizmu! Na to su svi podivljali.

A kako je počela cijela priča s FAKI-jem?

Maja Koroman: Isprva, kao reakcija na SKAZ. Tamo su mahom odbijane predstave koje je publika prihvaćala kao jako dobre. I onda su neke grupe koje su bile odbijene na SKAZ-u, a dobro primljene od publike, zauzele stav da sud autoriteta poniklih iz institucija nije jedino mjerilo. Oni imaju svoj ukus, stil i način razmišljanja o tome što je kvalitetno, no FAKI želi dati priliku i onima koji se povremeno bave nekakvim scenским nastupom i nemaju nužno ambiciju da budu profesionalni glumci i bave se građanskim kazalištem. Mislimo da to nije toliko bitno. Bitno je da se nešto izrodilo.

Sanja Burlović: Uz to, na FAKI ne dolaze samo ljudi koji se bave amaterskim kazalištem. Tu su i ljudi koji se bave uličnim zabavljaštvom, žongleri, klaunovi, ljudi na štulama. Postoji dio FAKI-ja koji se održava na ulici, ali i onaj drugi dio, koji se događa u kazališnim dvoranama.

Papa, Norac i Heroin

Maja Koroman: Ulična komponenta je nešto novije. Htjeli smo staviti na ulicu puno stvari da ih vide i ljudi koji inače nikad ne bi otišli u kazalište i tako približiti scenski izraz običnim prolaznicima. Htjeli smo okupiti ljude koji se bave teatrom iz entuzijazma, a ne zato što se od njih očekuje nešto jer su financirani. Došli su mladi ljudi koji su se zbog nečega razljutili i to žele pokazati na sceni.

Sanja Burlović: Tu moramo spomenuti Dječji lutkarski teatar Heroin koji svake godine reagira na političku situaciju u Hrvatskoj. Ove su se godine bavili slučajem obitelji Višak. Radi se o ocu obitelji koji je ubio svoju ženu, ali koji ima veze u strukturama vlasti i zbog toga je oslobođen. U njihovoj se verziji priče pojavljuju i Papa, sestra Bernardica, George Bush, Mirko Norac. Bilo je suludo zabavno.

Tko je gostovao od stranaca?

Sanja Burlović: Uz naše susjede iz BiH i Srbije, bili su tu Tradition d’anarchiet-ribal (Francuska), Grotest Maru (Njemačka), Silo Theater (Nizozemska), Nicola Mezarobba (Italija) i Miša iz Njemačke. On je došao samoi-

nicijativno i vodio je radionice. Imali smo klaunovske, žonglerske, akrobatske radionice. Za sljedeću godinu Grotest Maru su najavili štula-radionicu, pa planiramo da to postane tradicija.

Maja Koroman: Radionice su bile dovoljno posjećene i vrlo kvalitetne. Dogodile su se spontano i izvan programa, a održani su i neki performansi izvan programa. Miša je bio tu, a i jedan član grupe Grotest Maru radio je performans kojim je aludirao na ratne operacije u svijetu.

Sanja Burlović: Novost je i što smo ove smo godine FAKI premjestili na Savski nasip. To je bilo super, tamo su bile radionice i šator Silo theatera. Dio programa sa Cvjetnog trga preselili smo na Zrinjevac. U cijelosti smo iskoristili i tvornicu Jedinstvo, a i sam prostor Attacka bio je više korišten nego dosad.

Koliko su donatori dali ove godine?

Maja Koroman: Grad je ove godine za cijeli program Attacka dao šezdeset tisuća kuna. Za FAKI smo odvojili četrdeset tisuća, a od Ministarstva smo dobili pedeset tisuća kuna. Prijevoz za Silo Theater financiralo je nizozemsko veleposlanstvo. Troškovi su bili veliki. Cijeli šator dovezen je kamionom. Dolazak Francuza s petsto je eura financirao Francuski institut. Sponzori su bili Laško pivo i Internet-portal Iskon. Ove smo godine dobili više novca nego prethodnih. Zahvaljujući tome, uspjeli smo dovesti neke zanimljive izvođače iz inozemstva.

Jeste li zadovoljne ovogodišnjim medijskim praćenjem festivala?

Sanja Burlović: To je također ove godine bilo bolje nego prošlih. Čak su me pitali na radiopostajama što znači to FAKI6. Morala sam objašnjavati da je to šesti festival jer nitko od njih nije dosad čuo za FAKI. Osim, naravno, Stojedinice koja je to pratila prethodnih godina. Oni su nas ove godine zvali da napravimo desetominutni prilog o festivalu. Ove nas je godi- ne čak i televizija snimala.

Maja Koroman: Mene je zasmetao senzacionalistički pristup nekih medija. To su novine koje teže za takvim naslovima i ne da se puno učiniti, no tekst o predstavi *Drop dead darling* bio je krajnje neukusan. U tekstu u *Novom listu* o Neurosongu, primjerice, nije ni spomenuto da se radilo o zatvaranju FAKI-ja. Ipak, drago mi je što je to bilo kako popraćeno, jer i takav bi napis mogao nekoga zainteresirati. ■

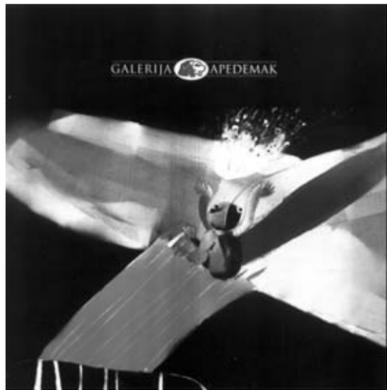
Krhki Minjini svjetovi

Grozdana Cvitan

Minja Bosanac: *Minja*, Galerija Apedemak, Zagreb, od 15. do 22. svibnja 2003.

likovni svjetovi Minje Bosanca već dulje vrijeme nisu bili dostupni posjetiteljima galerija. Zaokruženi i dovršeni oni se danas mogu pokazivati kao svjetovi od ishodišta do završetka pribrani i kao monografske izložbe i monografije dovršena izričaja. Učenik slikarstva u klasi prof. Ive Šebalja, Bosanac kao da je od učitelja ponajprije baštini mali broj tema i svijet koji se rastače u vlastitijoj krhkosti. Sredinom svibnja u Galeriji Apademak pojavio se presjekom stvaralaštva i monografijom nakon godina apstinencije i sjećanja. Tamo su se njegove prestrašene bube, oslonjene i osuđene na slamke, držale na rubovima ljeta i u zimama kao po rubovima snova. Ako se ne sprže ili ne smrznu, mogle bi biti razmotane kao dudov svilac i čahura bi ispala iz slike, a ostala samo ona tanka nit i san prekinut u doživljaju gledatelja. Često san zavlada prije straha pa slamka kao oslonac vodi u prostore reduciranih svjetova – one koje je autor stvarao u dugim godinama borbe s bojom i sjećanjima.

Uz tekst Darka Schneidera, grafičko oblikovanje Dubravka Crnkovića, fotografije Stanka Vrtovca (i druge suradnike) pojavila se i monografija *Minja*, ludističko ostvarenje koje nastoji slijediti Bosančeve svjetove sna, godišnjih doba i mijena,

mrlje boje koje mogu izrasti u čovjeka i čovjeka koji se može udaljiti u mrlje boje (kao u seriji nastanka autoportreta iz 1980. i 1983. godine). Autori knjige nastojali su slijediti Minjinu zaigranost do dječakog svijeta opredmećivanja nastojeći njegova bića ostvariti trodimenzionalno, igrajući se pritom svijetom djetinjstva na način slikovnice, a onda te svjetove sasušiti u seriji crteža iz kojih boja kao da je iščezla. Drhtureći u zimi ili oslobođeni u ljetu, Minjini krhki "junaci" oslobađali su se sile teže i plutali prostorom u sve minimalističijoj pozadini. *Čvarice nekih davnih šuma* izgubile su se u njegovim *Jutrima* i sve što se moglo sačuvati na prostoru slike pretvorilo se u buket – jednom je to žena koja nosi buket davne šume, drugi put to je buket šume koji nosi čovjeka. Podjednako krhki oni se reduciraju i u slici i u životu... Lirika sna i rane koja je stalno lebdjela između začahurenja i odčahunjenja kao da se kockala s mišlju o biti čahure. I strahom od te biti. Lirski svjetovi Minje Bosanca na trenutak su se ponovno sabrali u Galeriji Apedemak i zauvijek u monografiji *Minja*, začuđeni u igri koja može trajati ponajprije u strahu od prekida ili kraja igre. ■

Kraljica u Areni

Istra etno jazz festival održava se u Puli i Svetvinčentu od 14. lipnja do 12. srpnja u organizaciji udruge za promicanje kulture Istrionika. Festival će otvoriti etno kraljica Cesaria Evora u pulskoj Areni. Tri dana poslije izlazi joj remix-album *Club Sodade*, gdje se s Cesarijinim hitovima poigravaju najveći svjetski DJ-i. Prvi singl s tog albuma zove se *Angola*, a remikser je Carl Craig. Tijekom festivala nastupit će desetak izvođača i grupa iz Slovenije, Francuske, Makedonije, Vojvodine, Italije i Hrvatske. ■

Izbor iz Močvare

Ponedjeljak, 9. lipnja

Filmske večeri u Močvari: 20.00 *Shortcuts*

Program zabavnih, zanimljivih i neobičnih kratkih filmova iz cijelog svijeta koje jamačno nigdje niste imali prilike vidjeti.

20.30 *Dellamorte dellamore* (r: Michele Soavi, 1994., 105 min, tal. s engl. titl.)

Filmska verzija kultnog Dylana Doga, iako se glavni junak "ubojica zombija", kojega glumi Rupert Everett, zove drukčije, a umjesto Groucha društvo mu pravi nijemi Gnaghi. Odličnu filozofsku horor komediju punu krvi i seksa, s vrlo čudnim krajem, režirao je učenik Terryja Gilliama i Darija Argenta Michele Soavi, a scenarij je pisao sam otac Dylana Doga Tiziano Sclavi.

22.30 *Suspiria* (r: Dario Argento, 1977., 98 min, engl.)

Najpoznatiji i najbolji film legendarnog talijanskog umjetnika horora, natprirodna je triler priča o mladoj američkoj plesačici uhvaćenoj u zamku uklete baletne škole u Njemačkoj.

Četvrtak, 12. lipnja

Benefit za BIT

BIT (Blind in Theatre) je međunarodni festival koji se svake druge godine održava u Zagrebu te okuplja kazališne skupine slijepih i slabovidnih osoba. Festival su pokrenuli i organiziraju ga glumci i glumice iz Kazališta slijepih Novi život, najstarije te jedne od najkvalitetnijih kazališnih družina te vrste u Europi. Ove se godine i Močvara (te njoj bliski bendovi) uključuju u akciju pomoći. Podržite ovu manifestaciju!!!

Nastupaju:

Mile
Mance
Marshmallow Matija

Habijanec

Zvonko & Gradski ured za kulturu

Članovi kazališta Novi život koji izvode odlomke i songove iz svojih predstava...

Između i nakon svirki neobične glazbene kombinacije (čitaj: ironični pop) svira DJ Mario Kovač. Sav prihod namijenjen je festivalu BIT!

Ponedjeljak, 16. lipnja

Filmske večeri u Močvari:

20.00 *Shortcuts*

20.30 *Ringu* (r: Hideo Nakata, 1998., 96 min, gl. ul.: Nanako Matsushima, Hiroyuki Sanada, jap. s engl. titlovima)

Misteriozna videokazeta sije smrt ubijajući svakog tko je pogleda točno nakon tjeđan dana. Najbolji psihološki horor snimljen posljednjih godina u svijetu i film koji će vas barem tjeđan dana nakon gledanja držati u strahu. Originalna japanska verzija američke glupe ljige koju ste mogli gledati u kinu.

22.20 *Sunna no onna/Woman in the Dunes* (r: Hiroshi Teshigahara, 1964., 123 min, jap. s engl. titl.)

Kukcolog tražeći

kukce u pustinji upada u veliku rupu u pijesku u kojoj živi žena.

Nakon što shvati da nema izlaza, privikava se na neobičan život s njom. Kafkijanska japanska verzija priče o Sizifu, s puno filozofije i vizualno nevjerojatih prizora. Posebna nagrada žirija u Cannesu 1965., dvije nominacije za *Oscara* 1966.

Srijeda, 18. lipnja

Koncert koji se ne propušta: Iva Bittova (Češka Republika)

Iva Bittova, Čehinja romsko-židovskog porijekla, jedna je od najznačajnijih i najoriginalnijih čeških umjetnica koja svojom neobičnom glazbom s lakoćom izlazi iz okvira istočnoeuropske atrakcije te oduševljava publiku diljem svijeta. Neprestano se krećući između narodne i suvremene glazbe, Bittova je stvorila originalan i potpuno intiman način glazbenog stvaranja koji ona naziva "moja osobna narodna muzika". Iako je njezinu glazbu teško svrstati pod neki određeni žanr, moguće je prepoznati utjecaje klasične glazbe, slavenskih i ciganskih narodnih motiva i avangarde. Koristeći samo glas i violinu, ona iz te kombinacije izvlači maksimum stvarajući temperamentnu, dramatičnu i istodobno vrlo senzibilnu i nježnu glazbu. Zbog maštovitih vokalnih ekshibicija (kombinacija smijeha, plača, životinjskih zvukova, čudnih grlenih glasova...), spojenih s mimikom i elementima performansa te impresivna sviranja violine (neprestano miješanje potpuno različitih tehnika), njezin je nastup pravi doživljaj iako je na sceni samo jedna osoba.

Ponedjeljak, 23. lipnja

Filmske večeri u Močvari:

20.00 *Shortcuts*

20.30 *The Holy Mountain* (r: Alejandro Jodorowsky, 1973., 114 min, gl. ul.: Alejandro Jodorowsky, Horacio Salinas, španj. s engl. titlom)

Kristoliki čovjek tumara bizarnim sakralnim okolišem susrećući šest individua koje simboliziraju planete Sunčevog sustava. Još jedan bolesni film s genijalnim krajem najluđeg redatelja opsjednutog seksom i religijom, koji trenutačno piše scenarije za Moebiusa, a trebao bi snimati i film s Marilynom Mansonom.

22.45 *The Wicker Man* (r: Robin Hardy, 1973., 102 min, gl. ul. Edward Woodward, Christopher Lee, Britt Ekland, engl.)

Škotski policajac dolazi na za bačen škotski otok u namjeri da otkrije slučaj nestale djevojke. Uskoro doznaje da su svi njegovi stanovnici članovi poganskog kulta koji prakticira učestale seksualno-koljačke obrede. Kultno

opće mjesto povijesti britanskog filma.

Utorak, 24. lipnja

Gogol Bordello (SAD/ Ukrajina)

Nakon ekstatičnog koncerta u prosincu prošle godine jedan od najzbuđljivijih live bendova ponovo dolazi u Močvaru. Karizmatični frontmen ove neobične atrakcije Eugene Hutz, ukrajinski politički emigrant, opsjednut ciganskom kulturom, prije nekoliko je godina osnovao bend s glazbenicima koje je pokupio na ruskim svadbama u okolici New Yorka. Gogol Bordello je moguće ukratko opisati kao punk cabaret ukrajinskih Cigana, a zapravo se radi o nemogućoj mješavini ciganske glazbe za svadbe, ska, punka, polke i underground rocka, umotanoj u suludi cirkuski ambijent. Bend svojom raznolikošću podsjeća na legendarne Estonce Ne Zhdali, ali i na bendove poput Leningrad Cowboys i Mano Negra. Svojim multikulturalnim backgroundom, crnohumornim tekstovima o iskustvima emigranata, ukrajinskom folkloru i bizarnim erotskim fantazijama te ekstatičnom glazbom, Gogol Bordello imaju rasprođane koncerte svuda po Europi i Americi te pohvale u svim važnijim glazbenim časopisima. Prvi album benda producirao je bubnjar Nicka Cavea Jim Slavunos.

Vialka (Švicarska/Kanada)

U ovom bendu sviraju samo basist i bubnjarka, izvode duhovit dadaistički cirkusantski noise ili ukratko noise cabaret. Oboje su spremni na sve pa i na maksimalan striptiz.

Ponedjeljak, 30. lipnja

Filmske večeri u Močvari:

20.00 *Shortcuts*

20.30 *Trouble every day* (r: Claire Denis, gl. ul.: Vincent Gallo, Beatrice Dalle, 2001., 102 min, franc.-engl. s engl. titl.)

Ljubavno-kanibalistička art horor drama trenutačno najhvaljenije francuske redateljice prozvana "Ornette Coleman filma", praćena glazbom nikog drugog doli njezinih starih suradnika Tindersticksa. Najbolji film sezone 2002./2003. u izboru urednika filmskog programa Močvare.

22.30 *Seul contre tous* (r: Gaspar Noe, 1998., 93 min, franc. s engl. titl.)

Vrlo opasan i šokantan prikaz psihološkog stanja jednog propalog mesara, napravljen kao parafraza moralnog propadanja cijelog čovječanstva. Prvi film *enfant terrible* francuskog filma čije ćete još jedno remek-djelo, *Irreversible*, moći ovih dana gledati u kinima.

kolumna

Kulturna politika

Status slobodnih umjetnika

Biserka Cvjetičanin

Sustavi potpore, koliko god različiti bili od zemlje do zemlje, na neki način potvrđuju svijest kako je opstanak umjetnika na tržištu bez određenog oblika državne potpore nemoguć, odnosno da bi se u slučaju izostanka takve potpore nužno postavilo pitanje mogu li se osigurati uvjeti u kojima će umjetnici potpuno slobodno stvarati nova djela i nove kreacije

Prije nekoliko dana kolege iz Finskog kulturnog vijeća (Arts Council of Finland) poslali su mi knjigu *Nordijski model potpore umjetnicima* (Merja Heikkinen, *The Nordic Model for Supporting Artists*, Arts Council of Finland, Helsinki, 2003.). Knjiga daje povijesni pregled i detaljan osvrt na današnje stanje javnih politika u Danskoj, Finskoj, Norveškoj i Švedskoj, koje se odnose na položaj umjetnika.

Kako smo se u Hrvatskoj ponovno našli u središtu rasprave o statusu "slobodnih umjetnika", vezano uz pitanje uplate doprinosa za zdravstveno i mirovinsko osiguranje, s posebnom sam pozornošću pročitala tu knjigu. Zanimalo me je kako su to pitanje riješile nordijske zemlje, kojima se često okrećemo tražeći modele za naše javne politike. I tu ne mislim samo na kulturu!

Važno je naglasiti kako nordijske zemlje imaju dugu tradiciju potpore umjetnicima koja je objašnjena važnom ulogom koju su umjetnici i umjetnost imali u procesu stvaranja nacionalnih država. U slučaju Finske i Norveške, ta je veza između umjetnosti i njezine važnosti u izgradnji i očuvanju nacionalnog identiteta bila posebno naglašena, dok su Danska i Švedska tradiciju javne skrbi za umjetnost naslijedile od višestoljetne prakse kraljevskih obitelji da pomažu umjetnicima. Javna potpora umjetnicima posebnu je važnost dobila tijekom dvadesetog stoljeća, u kontekstu izgradnje "države blagostanja" koja je na specifičan način zaživjela u nordijskim zemljama. Logika na kojoj se temelje odluke o potpori umjetnicima u nordijskim zemljama polazi od činjenice da su umjetnici prisiljeni djelovati na relativno malim i zatvorenim tržištima koja su determinirana kako brojem stanovnika, tako i činjenicom da samo određen broj ljudi govori pojedine nordijske jezike. U tom smislu sustavi potpore

koliko god različiti bili od zemlje do zemlje, na neki način potvrđuju svijest kako je opstanak umjetnika na tržištu, a bez određenog oblika državne potpore nemoguć, odnosno da bi se u slučaju izostanka takve potpore nužno postavilo pitanje mogu li se osigurati uvjeti u kojima će umjetnici potpuno slobodno stvarati nova djela i nove kreacije.

Kriterij izvrsnosti

Iščitavajući dalje knjigu, zanimljivo je vidjeti kako je, primjerice, Danska u devedesetim godinama izradila posebno izvješće koje se bavilo dilemom kako osigurati potporu umjetnicima u smislu socijalne skrbi, a da se u isto vrijeme ne zanemari osnovni kriterij – kriterij umjetničke izvrsnosti. U tom izvješću predloženo je osnivanje novog fonda za socijalnu potporu umjetnicima, a u isto vrijeme predloženo je i povećanje izravnih potpora umjetnicima koje će biti temeljene isključivo na umjetničkim kriterijima. Kao posljedica evaluacije nacionalnih politika Finske (1992. godine) i Švedske (1990. godine), predložene su i u tim zemljama brojne mjere, od povećanja izravnih potpora umjetnicima, do poticanja pojedinaca i tvrtki na kupovanje umjetničkih djela, posebnih poreznih olakšica, osmišljavanja novih mjera radnog zakonodavstva itd. Na temelju evaluacije sustava koji slobodnim umjetnicima u Norveškoj jamči određena minimalna primanja, zaključeno je kako je taj program postigao određene ciljeve u osiguranju boljeg položaja umjetnika u društvu, ali da se sustav neće dalje širiti.

Naravno, uvijek se postavlja pitanje što takvi primjeri mogu pokazati nama u Hrvatskoj? Možemo li ili trebamo li baš uvijek tražiti uzore u nekim stranim primjerima ili imamo snage da vlastitom kreativnošću i osmišljavanjem inovativnih politika rješavamo izazove koji su ipak u svakoj sredini specifični. Čini mi se da je najvažnije

shvatiti kako je osmišljavanje javnih politika u području kulture, baš kao i svih ostalih javnih politika, podložno stalnim promjenama, traženjima novih i boljih rješenja. Ipak, važno je da se jedna mjera nikad ne ukida ili zamjenjuje drugom, a da se unaprijed ne razmisli o posljedicama – kako onima neposrednima, tako i dugoročnima, koje često na prvi pogled nisu baš sasvim evidentne.

Specifični izazovi

U našem slučaju, našli smo se ponovno pred dilemom što napraviti sa sustavom potpore slobodnim umjetnicima. Našli smo se pred pitanjem je li ovaj sustav koji imamo baš najbolji – treba li ga ukinuti, mijenjati, poboljšati ili samo ojačati. Resorna ministarstva o tome sasvim očito imaju svoje mišljenje, slobodni umjetnici o tome imaju svoje mišljenje, a umjetnici zaposleni u institucijama pitaju se isto tako što je s njihovim statusom. Ako gledamo na zapad ili na sjever tražeći neka rješenja, rekla bih da u prvom redu trebamo usvojiti njihov pristup rješavanju problema. A tu posebno mislim na činjenicu da svakoj odluci mora prethoditi rasprava u kojoj iskreno, a ne "s figom u džepu" moraju sudjelovati i umjetnici i oni koji donose odluke. I jedni i drugi moramo shvatiti da se vremena mijenjaju, da neka rješenja možda više nisu najbolja, ali da sustav ne smijemo rušiti dok ne osmislimo bolji. Kao što sam već pisala u jednom od prethodnih brojeva *Zareza* u povodu statusa slobodnih umjetnika, svojim angažmanom kulturni će djelatnici "pretvoriti" ovu raspravu u raspravu o kulturnoj politici, te samim tim motivirati zakonodavca da pokaže više senzibilnosti za njihove specifične potrebe i interese. Iskreno vjerujem da je naša budućnost u partnerskom odnosu – jer nam znanja i stručnosti, baš kao i umjetničke izvrsnosti, ne nedostaje. ▣

Daljinski upravljač

Hrvatsko čudo

Grozdana Cvitan

Neki koji su navikli na bosanski grb misle da bi se običaji mogli promijeniti. O tome kako još nisu sigurni. Neki misle da to hrvatski grb mijenja značenje, dok drugi misle da se značenje bosanskog grba širi

Nedavno je Sabor, kako reče jedna zastupnica tzv. desnog centra, raspravljao o porocima. Ona i njezina stranka su protiv poroka kao takvih pa podupiru činjenicu da će se napokon netko protiv toga boriti. Onda se drugoj zastupnici tzv. lijevog centra nije svidio prinos toj raspravi pa je shvatila da u Saboru mnogi govore neistine na koje nitko ne reagira. Prva zastupnica to je protumačila kao da joj je druga rekla da laže i tražila da je zaštiti predsjedajući Sabora izricanjem opomene. Bolta Jalšovec rekao je otrpilike: Prosim zastupnike da mirno iznose svoje rasprave da se netko ne bi uvredil. Jer onda bum prisiljen reagirati.

Kako su se kalile promjene?

Bilo je to povijesno zasjedanje Sabora na kojem je vrlo žestoka rasprava dviju zastupnica prošla mirno. Zastupnice su svoje neslaganje odradile akademski mirno, nitko nije zaradio opomenu, a koliko se lagalo možda će ostati poznato samo nebu (sigurno više nego što javnost može i pomisliti). Kao i obično, ostalo je nepoznato tko se sve drogom, prostitucijom i alkoholizmom bavio kao unosnim trgovinama, a tko je nešto napravio i na sprječavanju. Prema onom što se čulo u raspravi, bivša vlast nije imala pojma što bi to uopće bilo pa je poslala na školovanje ljude da se upoznaju s pošastima kako bi se protiv njih borili. Dok su oni učili teoriju i praksu poroka i ovisnosti, dogodila se promjena vlasti. Tako su se stekli uvjeti da se netom školovani teoretičari i praktičari umirove, što su mnogi shvatili kao napad na vlastitu uspješnu karijeru, na svoju stranku i svoj položaj u društvu. Sa svima njima mirno je na kraj

izišao tadašnji predsjednik prijelaznog razdoblja. Osobnom tjelohranitelju uvalio je u ruke veliku košaru s grincajgom, jajima i ostalim oružjem skupljenim na štandovima zagrebačke tržnice, koje je onda gorila sklonio u kuću predsjednika prijelaznog razdoblja. Time je osiguran miran prijenos vlasti.

S druge strane, nije samo mirno predana vlast 2000. godine. Dogodilo se to i 1990. Pa su izabrani prijenosnici svih kontinuiteta. Čak i kad vam se ne čine ni kao prijenosnici, oni su zasigurno kontinuitet.

Nekoliko godina nakon tih burnih zbivanja Sabor je odlučio nagraditi one koji ne gube kontrolu ni u najtežim trenucima. Zato je ustanovljena nagrada pa se pristupilo kandidiranju. Ivekova klapa kandidirala je Ivicu, a Maričina Maricu. Katkad se klapa nije mogla odlučiti tko je njihov Ivica za sto tisuća pa se klapa kandidirala u cijelosti. Neki su imali važnijeg posla pa nisu stigli ni skupiti klapu niti se kandidirati. Ali kako nitko nije u Saboru od danas do sutra – šanse uvijek postoje. Ima još u Boga dana.

Onda je došlo vrijeme da se sitniš izdvojen za nagradu i Zlatni grb razdijeli. (Da je u pitanju sitniš, jasno je iz činjenice da će jedan od nagrađenih kupovati ne traktor, nego samo dijelove za njega, dok će drugi razmisliti što tim novcem može napraviti na vlastitu zdravlju. Vjerojatno sam kupiti onaj čarobni i legendarni čaj svojedobno plaćen saborskom karticom.)

Ukazanje Zlatnog grba

Podijeljene nagrade i priznanja pokazali su svu dramatičnost uspostavljanja i rada Hrvatskog sabora od konstitui-

ranja hrvatske države do danas. Bitka za demokraciju, smatra se, nikad nije dobivena do kraja, ali nagrade pokazuju koliko je na njoj napravljeno. Svi mogu biti kandidati i svi mogu biti izabrani. Jest da ih malo muči ozračje, ali što je to prema onima koje muče, primjerice, oduzete mirovine, radna mjesta, zdravlje... Nagradice od sto tisuća za spomenut prinos demokraciji i ostalim dramatičnim situacijama ulijevaju povjerenje da će Sabor naći načina i ispraviti i druge nepravde. Osim toga, Hrvatski sabor odlučio se za nagradu Zlatni grb koji je za nagrađene hrvatski. Zato neki koji su navikli na bosanski grb misle da bi se običaji mogli promijeniti. O tome kako još nisu sigurni. Neki misle da to hrvatski grb mijenja značenje, dok drugi misle da se značenje bosanskog grba širi.

Rezultat čuda koja se i dalje u bujicama slijevaju na Hrvatsku ponovno će pohoditi i procijeniti papa Ivan Pavao Drugi. Kako zasad nije ustanovljena nagrada Hrvatsko čudo, to je nevjerojatno da je Sabor prekinuo zasjedanje i prepuštao se Papinu pastirskom pohodu. Nije li upravo to trenutak da oni koji su sebi tako pozlatili grb uskoro zavrijede i pravo priznanje: Hrvatsko čudo. Čudo kao takvo. Problem bi bila samo komisija. Jer Hrvatsko čudo može objektivno zaraditi većina saborskih zastupnika. Na taj bi način bila ispravljena i nepravda smanjenja zastupničkih plaća. Osim toga, zastupnici poručuju umirovljenicima kako čovjek samo treba biti strpljiv pa se na kraju sve isplati. Osim onima koji od nerveze umru. S takvima ni ne treba računati u zemlji koja računa uglavnom s čudima. ▣

Nikola Visković

U inat vladajućim idiotarijama

Nikola Visković je obrazovanjem i nastavnim djelovanjem pravnik, ali također osvjeđeni erudit i polihistor, autor je nezaobilaznih knjiga iz teorije prava, ali i enciklopedijskih djela *Životinja i čovjek* te *Stablo i čovjek*, znanstvenik je, ali uz to publicist i aktivist. Zsigurno je od onih koji likom i djelom odgovaraju portretu *angažiranog intelektualca*. U *Sumornim godinama*, kako glasi naslov zbirke njegovih publicističkih članaka i intervjuja, koja se upravo pojavila u izdanju *Feral Tribunea* – razgovarao sam s Viskovićem o nekim pitanjima na koja upućuje podnaslov te nove knjige – nacionalizam, bioetika i globalizacija – ali i o ponečem drugom.

Uvažavajući različite oblike vašega znanstvenog rada, ali i s obzirom na moj interes, najprije bih vas pitao nešto o djelima koja mi se čine najvažnijima u vašem opusu – Životinja i čovjek te Stablo i čovjek. Kako ste, s vremenske distance, zadovoljni njihovom recepcijom?

– Moja autorska taština zadovoljna je brojem prikaza i javnom ocjenom *Životinja* i *Stabla*, no manje sam zadovoljan načinom recenzija, koje su odviše apstraktne, upravo u stilu pisanja recenzija kod nas. Što se tiče *Stabla*, očekivao sam više osvrta na novosti koje knjiga donosi. Primjerice, na onu tezu, koja je sigurno među originalnijima, o drvu kao prvoj sirovini, a to značenje nose u sebi već temeljni grčki filozofski termin *hyle* i latinski *materies* = drvo. Ali filozofi, nažalost, ne uvažavaju etimologiju tih njihovih temeljnih izraza. Kao što i arheolozi zaboravljaju da je prvo doba kultura bilo i drveno i kameno. Nije obavljen ni zadatak proučavanja uloge bilja, kao ni životinja ili voda, u književnosti i likovnim umjetnostima, pa zato naša *Enciklopedija likovnih umjetnosti* uopće ne spominje stablo u slikarstvu. Apsurdno je da se odrednica *pejsaž* obrađuje na nekoliko stranica, a da u njoj nema riječi o stablu i o šumi. Dakle, to je recepcija kakvu želim: da ovo predstavljanje životinjstva i stabala u kulturi konačno potakne sektorska proučavanja tih tema u znanostima mitologije, religije, filozofije, književnosti, likovnosti, politike...

Kultura razara

Kako izgleda rad na knjigama kao što su Životinja i čovjek ili Stablo i čovjek? Kako i koliko dugo su one nastajale?

– Svaka po četiri godine, i to s barem desetak radnih sati na dan, s tim što sam onu o životinjama radio na *Olympiji*, s golemim mukama stalnih izmjena i prepisivanja, a drugu u lagodnu mediju kompjutera. Ali, taj se medij pokazao i opasnim jer potiče na oceansko pisanje i citiranje, pa sam i zbog njega stigao do 2860 bilježaka, s otprilike isto toliko izvora. Na tim dvjema knjigama potrošio sam se i fizički, osobito oči. Od toga rada zapravo sam se *odmarao* politikom i nastavnom djelatnošću.

Što se tiče izvora, minimalno sam se služio Internetom. Nije riječ o podcjenjivanju njegovih mogućnosti, ni o tome da mi je ta informatička galaksija strana, već o čvrstom uvjerenju da mi u temama životinjstva i bilja u kulturi može biti od koristi tek nakon što pregledam osnovnu klasičnu i modernu literaturu historije, religije, filozofije, umjetnosti, etnologije i biologije, i to od Istoka, preko Grčke, Rima i srednjovjekovlja (podsjecam samo na divote Plinija i Izidora Seviljskog!), sve do našega doba. Uz to, crpio sam još jedan medij – dnevni i perioidični tisak. Jer, ako se on sustavno prati, primjerice kroz *Le Monde*, *FAZ* i *L'Espresso*, može se doći do goleme količine zanimljivih podataka, činjeničnih i bibliografskih, o svestranoj prisutnosti prirodnih bića u povijesti kulture. Tako je nastala i eko-bioetička hemeroteca od nekoliko tisuća dokumenata, fotokopija knjiga i članaka te izrezaka iz domaćih i stranih publikacija, koju sam nedavno donirao Pravnom fakultetu u Splitu. To je cijeli jedan mali Internet, nazivam ga *kaluderski kompjutor*, s prednošću što u njemu svaki dokument ima svoj papirnat miris i boju vremena.

Svoj rad ukoričen u ove dvije knjige deklarirate kao kulturološki. Što tu zapravo za vas znači kultura, a što kulturologija?

– Uz zoološko i botaničko stavljam *kultura*, kao prvo, radi označavanja da nemam nikakvih pretenzija u prirodnoznanstvenim disciplinama zoologije i botanike. Drugo, time najkraće naznačavam temeljno pitanje koje me u tim radovima motivira: *što su životinja i stablo čovjeku, a što je čovjek životinji i stablu?* I treće, pri tome polazim od fundamentalnog uvida da je kultura po svojoj najdubljoj biti proces *odprirođivanja*. To je posebnost onoga što čovjek čini od prirode i nadgrađuje na prirodu, mijenjajući je ili ništeći, a što modernom te-

Hrvoje Jurić

O stablima i životinjama, kulturologiji i etici, diskriminaciji neljudskih bića i aktivizmu, neoliberalnoj globalizaciji i nužnosti otpora

Kultura je, koliko god bila i velebna, uvijek razaranje, gutanje i ništenje primarne, biljne, životinjske i anorganske prirode. Kultura je uvijek ono naše umjetno

hnologijom ide do neslučenih razmjera. Treba biti načisto s tim da je kultura, ma koliko bila i velebna (ali u nju spadaju i rat, zločini i bolesti!), uvijek razaranje, gutanje i ništenje primarne, biljne, životinjske i anorganske prirode. Kultura je uvijek ono naše umjetno. I tu se javlja, među ostalim, silan paradoks. Čovjek najprije preoblikuje, muči i ništi prirodu, ali odmah zatim tu svoju žrtvu vrednuje, osjeća za njom nostalgiju i krivnju, strah od gubitaka, strah od vlastite ugroženosti zbog takva razaranja, pa onda na različite načine svoj odnos s prirodom pokušava etički osmisliti i prirodu barem donekle zaštititi. Tako je kultura istovremeno ništenje prirode i htijenje da se ona sačuva i obnovi.

Stabla, životinje, vode

Kulturologija se vrlo različito definira u pragmatički nomenklature znanosti, pa tu nema njezina jedinstvenog i obvezujućeg određenja. No kada bi postojala borgesovska ili kalvinovska znanost kulturologije, ona bi se posvećivala ama baš svemu što čovjek na prirodi radi i dograđuje. Sve ljudsko je kultura i predmet takve kulturologije, uključivo prirodne znanosti, domestikacija prirode i razaranje prirode. Ipak, nemoguće je da se kulturologija u takvu opsegu oblikuje kao prava znanstvena disciplina, čak i kao ovako ili onako shvaćena antropologija, jer bi joj tada prijetila svaštarska (bes)plodnost. Znanost se mora specijalizirati, ali onda je svaka posebna znanost ipak segment takva ideala kulturologije. Kulturna zoologija i kulturna botanika dvije su od bezbrojnih mogućnosti znanstvenih interdisciplinarnih križanja. Već rekoh u jednom intervjuu da bih se sada najradije posvetio, kad bih za to imao snage i zdravlja, višegodišnjem istraživanju kulture vode.

Svoj "prijelaz kritičke spoznaje i moralne brige sa zoološkog na botaničko" obrazlažete u Stablu i čovjeku kao "ekološki i aksiološki neizbježan". No kako je i zašto uopće došlo do toga da se kao pravnik posvetite tim pitanjima?

– Oduvijek sam imao snažan afinitet prema prirodnom i uvijek sam u životu tražio šumu, more, rijeku. Grad je naša nužnost i naša velika ljubav, ali ipak kad god mogu birati između njega i prirode, što se uistinu sve rjeđe događa, biram prirodu. I kada dođem u neki novi grad, najprije tražim parkove ili barem jutarnju tržnicu (prvi jutarnji posjet Zagrebu

Čovjek najprije preoblikuje, muči i ništi prirodu, ali odmah zatim tu svoju žrtvu vrednuje, osjeća za njom nostalgiju i krivnju, strah od gubitaka, strah od vlastite ugroženosti zbog takva razaranja

ide Dolcu!), sa svim njezinim čarobnim sezonskim plodovima. Na sreću, sada i veliki gradovi, unatoč njihovoj superartificijelnosti, postaju fascinantno slični složenosti prirodnoga – u pravom smislu naša *druga priroda*. A na to pedantnije bavljenje životinjstvom i biljem potaknula me upravo pravnička struka – pozivom na njihovu pravnu zaštitu. Krenuo sam od pitanja kako su životinje (ne)zaštićene u pojedinim zakonodavstvima, dakle od pravne normativnosti, a to je onda neizbježno upućivalo na vrijednosti koje se time (ne) štite, osobito na ignoriranje i povrede tih vrijednosti, i sve je to konačno zahtijevalo prikupljanje činjenica o povijesti odnosa čovjeka prema životinjama, odnosno prema stablima. Dakle, stvar je i te kako bila povezana s pravnom strukom! Uostalom, u hermeneutici je dosta rečeno o tome kako su pravnici izvornici ili prastari epistemolozi, a to znači istraživači, tumači i vrednovatelji činjenica. Oni su već po svom zanatu skupljači, analitičari i interpretatori činjenica, pa onda i etički (premda obično dogmatski i sluganski) ocjenjivači i retori činjenica. Dakle, nalazeći se vazda pred nekim sporom, pravnik mora najprije utvrditi relevantne fakte, potom te vrijednosno ocijeniti i na kraju ih normativno kvalificirati u pravilu ili pojedinačnoj odluci. Slično tome razvijale su se i priče kulturne zoologije i botanike u spomenutim knjigama. One su prije svega velike zbirke sređenih činjenica, zatim etičko vrednovanje tih činjenica, i konačno prijedlozi za moralno i pravno normiranje odnosa čovječanstva prema prirodi. Zanimljivo je da kritika nije uočila da je takva struktura *Životinja* i *Stabla* ana-

razgovor

Stravično je da ne-ljudska bića nisu ne samo subjekti nego većinom čak ni moralno i pravno zaštićeni objekti – a to znači da su moralno i pravno ništa, svačija i ničija stvar bez ikakve zaštite

logna strukturi moje davne doktorske disertacije *Pojam prava, prilog integralnoj teoriji prava*, koja objašnjava pravo kao sustav činjeničnih odnosa, vrijednosti i normi, koji su predmet povijesnog iskustva pravnika. Tu trojnu strukturu transponirao sam u razmatranje životinjstva i bilja u kulturi, uključujući prvi put u našoj pravnoj znanosti i poglavlja o pravom obuhvatu životinja i stabala.

Beznadna nostalgija ili zaborav prirode

Oduvijek sam očaran činjenicama i neizlječivo obuzet njihovim skupljanjem. Skupljam stare predmete, marke, razglednice, novčiće, kosti, knjige. Uz spomenutu biohemeroteku ostavio sam Pravnom fakultetu također i više od 800 fascikala, s oko 150.000 skupljenih jedinica – tri hemeroteke o modernom svijetu, jugoslavicima-kroaticima i teoriji prava. Skupljam i samoga sebe, vodeći već četiri desetljeća dnevnik, koji je svakome osim meni nerazumljiv jer je pisan na španjolskom i u šiframa, a kad bi ga netko i uspio dešifrirati, uistinu bi bio suvišan jer sadrži uglavnom samo meni značajne činjenice. To je onaj prustovski problem, onaj očaj od iščeznuća stvari i sjećanja na njih. Hoće se sve zabilježiti, zaustaviti, zapamtiti, što je nemoguće. Jedna beznadna nostalgija i neizlječiva, ali draga neuroza. U užasu od njihova nepovratna gubljenja, mi činjenice koje nas tvore nastojimo zadržati, pa onda iz toga sizifovskog napora opet gubimo nešto od sadašnjeg života, poput Amielja, i na kraju krajeva, vrlo malo zadržavamo. Na jedan su način sretni oni koji se time ne bave, živeći iz dana u dan s običnim prirodnim pamćenjem, a na svoj su način sretni i oni koji žive u takvoj kulturnoj utopiji arhivarenja svega postojećeg.

U Stablu i čovjeku govorite o posvemašnjem zaboravu prirode te o otprirođenju duhovnih znanosti, ali osim za duhovne znanosti, to bi moglo vrijediti i za prirodne znanosti, tako da su i jedne i druge zapravo aktivno protuprirodne. Što je grijeh znanosti prema živom svijetu u cjelini, a životinjama i stablima posebno?

– Uistinu, velik dio odgovornosti za *zaborav prirode* pada na prirodne znanosti, koje porađaju tehnologiju. Upravo one krvnički obrađuju prirodu, bez sućuti i griznje savjesti. Na primjer, znanstvenici uglavnom istražuju fiziologiju i anatomiju životinja te kako da nam one budu dobra hrana, radna snaga i zabava, a ne i štetnici, ali malo ili ništa znaju o životu životinja, o njihovim ulogama u našem mitološkom, religijskom, umjetničkom i afektivnom iskustvu, i o tome kako one od čovjeka stradavaju. Prirodne znanosti razvijaju violentan odnos prema prirodi, fokusirane uglavnom na njezino iskorištavanje za svakojake ljudske svrhe. Ali *zaborav prirode* u duhovnim znanostima ipak je na neki način još dramatičniji jer njima pripada očekivana funkcija radikalne refleksije nad onim kako se čovječanstvo i prirodne znanosti odnose prema svijetu života. Duhovne znanosti morale bi biti kritička svijest o učincima prirodnih znanosti i njihovih tehnologija, ali one to vrlo slabo rade. Problem je i u tome, među ostalim, što ni jedne ni druge ne shvaćaju prirodu kulturalistički i etički, u napetosti između njezinih inherentnih vrijednosti i ljudskih dominantnih vrijednosti, a to znači da ih se priroda zapravo uopće ne tiče.

U vašoj kritici znanosti, kako s obzirom na životinje, tako i s obzirom na stabla, "najbolje pro-lazi" etnologija. Zašto?

– Zato što je etnologija struka koja ne može pobjeći od prirode. Ona je silom svoga predmeta upućena na nju kao neposrednu osnovu kulture. I prirodne znanosti upućene su na prirodu, ali sa zadatkom stvaranja tehnologije radi osvajačkih ciljeva, a oni su toliko opsesivni i sebični da pred njima postojanje i opstanak prirode jednostavno padaju u zaborav. Etnologija je tradicionalno zaokupljena seoskom i pučkom kulturom, a ona je toliko pozitivno isprepletena s prirodom da je etnolozi ne mogu podcijeniti, a kamoli mimoići. Zato u njoj ima najviše skupljača prirodno-društvene baštine, i ona se prema njoj odnosi aksiološki i normativno najpozitivnije.

Prava neljudskih bića

Smatram da je vaš angažman oko ljudskih prava, prava životinja i prava živoga općenito izraz temeljne, antidiskriminacijske ideje. U tom vas smislu pitam slažete li se s tezom da je princip svake diskriminacije koju je povijest zabilježila isti? Je li u svakom isključivanju drugoga iz sfere morala i prava riječ o istoj diskriminacijskoj matrici, bez obzira na to o kojoj opoziciji govorimo: čovjek i priroda, muškarci i žene, odrasli i djeca, zdravi i bolesni, građani i robovi, vjernici i nevjernici, europci i Indijanci, bijelci i crnci, arijevci i nearijevci, heteroseksualci i homoseksualci, demokrati i fundamentalisti...?

– To je točno, postoji jedinstven princip diskriminacije, i on se sastoji od *oduzimanja određenih prava nekome tko je prirodno*

bitno jednak s onima koji ta prava posjeduju, a pri čemu je priznanje tih prava nužno za održavanje takve jednakosti. Cijela povijest čovječanstva vrvi diskriminacijama, ali i postupnim poopćavanjem moralnih i pravnih normi radi njihova prevladavanja. U tome smo danas valjda došli negdje do pola puta. Sve se više uočavaju i barem formalno priznaju bitne jednakosti, neovisno o boji kože, spolu, klasnoj pripadnosti, obrazovanju i drugim svojstvima, po čemu bi ljudska bića trebala biti ravnopravna. Ali to je još dediskriminacija samo u krugu čovječanstva! Još zapravo nije ni stavljena na dnevni red dediskriminacija drugih živih bića u onim potrebama života, patnje, slobode, društvenosti i staništa po kojima su ta druga bića bitno jednaka s čovjekom! Životinji ne pripadaju politička, obrazovna i mirovinska prava itd., ali tih bioloških potreba po kojima su bitno jednake s čovjekom one ne bi smjele biti lišene – kao što se oduvijek i još danas događa.

Dakle, etika je u paradoksalnoj poziciji: kao prevladavanje individualnog ljudskog egoizma, ona se na granicama ljudskoga svijeta preobražava u opći ljudski egoizam nasuprot ne-ljudskom svijetu. Jednom ste prilikom iznijeli tezu da je "iznevjeren obećani obrat etičke paradigme u njegovoj izvedbi", obrat koji je bio obećan uobličavanjem bioetike...

– Zarobljena radikalnim antropocentrizmom, etika oduvijek ignorira ubitačne diskriminacije ne-ljudskih bića. Ona postavlja svoj zadatak isključivo unutar čovječanstva i smatra da se na tome može zaustaviti. Već je Schopenhauer pisao o toj podlosti filozofa koji prešućuju stradanja životinja i njihovo mjesto u etici. No sada je doista karikaturno da se jednako ponaša i većina etičara u novoj disciplini *bio-etike*. Iako *bios* u njezinu nazivu snažno obvezuje na etičko promišljanje svakog života, bioetika se ipak posvećuje samo etičkim promišljanjem *ljudskog života*. Zato tu može biti riječ tek o *humanoj bioetici*. A razloga za priznanje vrijednosti, stradanja i nekih prava životinja ima više, i svi su oni kumulativno valjani. Najprije, to je sposobnost životinja da osjećaju bol i patnju, što bi etici već bilo dovoljno, a zatim potreba očuvanja ekološke ravnoteže i biodiverziteta, teološki razlozi, pa sve do estetskih razloga. No sve to mi, uključivši našu najvišu teološku i filozofsku savjest, uistinu podlo ignoriramo. Stravično je da ne-ljudska bića nisu ne samo subjekti nego većinom čak ni moralno i pravno zaštićeni objekti – a to znači da su moralno i pravno ništa, svačija i ničija stvar bez ikakve zaštite.

Zaborav stabala

Natrag ka stablima! Kako objašnjavate činjenicu da smo, s jedne strane, apsolutno ovisni o stablima, a s druge strane, stabla su posve nereflektirana činjenica, ponajprije u moralnom smislu? Kako to da od šume ne vidimo stablo?

– Meni je odgovor na to pitanje još skriven. Zar jednostavno zato što ih ponegdje ima toliko mnogo da ih zbog preobilja banaliziramo – osim u pustinji, gdje ljudi gaje kult rijetkoga stabla? Ili zato što biljke, reče već Aristotel, nemaju osjetilnost i izražajnost, ne vide, ne glasaju se, nepomične su, pa su možda i bez osjećaja boli? Ali to još ne objašnjava posve *zaborav stabla* jer on se događa prije svega u urbanom društvu, dok u arhaičkom društvu stablo zaslužuje veću pažnju i poštovanje. Bit će da u modernom svijetu ono gubi svoja značenja, kao i tolike druge prirodne i neprirodne stvari, te sve do mjere da nam više nije pri svijesti ni to da je riječ o živom biću, zato što čovjek sada gubi odnos prisnosti prema okolini, budući da većina pojava postaju sredstva koja po sebi nemaju nikakvu vrijednost i koja su u stalnoj mijeni, trošenju i stjecanju. Stoga je naša pažnja strahovito raspršena, i sve više se rasipa, a nadasve je oskudna prema prirodnim bićima o kojima više ne znamo kako su i koliko vrijedna. Koliko god smo kadri apstraktno zaključiti i izračunati zbog čega su nam stabla potrebna, kao uostalom i ljudi i životinje koji rintaju za nas, mi uistinu ne vidimo stabla i ne marimo za njih. Jedna Heinova ličnost upravo tako kaže: "Majko, pa što se tebe tiču stabla!" Pogledajte jedno i upitajte se o njemu, pa ćete shvatiti da ga tek sada vidite!

O našem Zakonu o dobrobiti životinja govorili ste i pisali

Napad na njujorške Twinse bio je ipak odgovor na prethodni i globalni teror imperijalnog establišmenta, odakle se u nekim glavama zaključilo da na njega treba upravo tako odgovoriti

kritički više puta. No, recite nam kako stoji s drugim zakonima koji su relevantni za odnose čovjeka prema prirodi? Kakva je u Hrvatskoj pravna regulacija tih odnosa kojima bi se bioetika trebala baviti u sferi morala?

– Jasno je da su potrebni i mnogi drugi zakoni, poput onih o zaštiti prirode, mora, šuma, životinjskih i biljnih vrsta i sl., ali postavlja se konačno i pitanje – kakvi zakoni? Radikalno zaključujući, da bismo uistinu sačuvali nešto od preostale prirode, zakonodavstvo bi trebalo polaziti od novoga regulativnog načela – od opće zaštite svih vrsta života i njihovih stani-

šta. Naime, dosadašnja zaštita prirode postavljena je kao niz iznimaka, kao ograđivanje i zaštita pojedinih prirodnih rezervata, dok je sva ostala priroda prepuštena svakovrsnom iskorištavanju, industrijskom, urbanom, rasonodnom itd. U sadašnjoj krizi života to načelo treba obrnuti: prirodu štititi *u cjelini*, uključujući i *sve* životinje i biljke, a onda posebnim propisima postavljati iznimke – prostore gradnje, uzgoj životinja, suzbijanje štetnika... To je posve drukčija logika, koju još ne breme ni zaštitnici prirode. Danas se prihvaća da bi trebalo naturistički zaštititi oko 10% površine Zemlje, umjesto da se zaštiti 90% površine Zemlje, a da se samo manji dio slobodno intenzivno urbanizira i ekonomski iskorištava.

Teror imperijalnog establišmenta

Nezaobilazno pitanje sumornih godina je i terorizam...

– I terorizam postaje sada polje diskriminacija. Pojam terorizma danas obuhvaća fizičko, potajno, iznenadno i zastrašujuće nasilje, s mogućim "kolateralnim žrtvama nevinih", koje se izvodi protiv subjekata vlasti i drugih institucija društvene moći. Međutim, zaboravlja se da otkad postoji društvo, manjina *vladajućih* stalno terorizira većinu *podčinjenih*, i to baš po spomenutim karakteristikama fizičkog nasilja, a koristeći se različitim izlikama i tobožnjim višim ciljevima. Dakle, prije svega zaboravlja se da otkad postoji društvo, manjine *vladajućih* stalno teroriziraju većine; ne smijemo pristati na sadašnji ideologizirano jednostran pojam terora i terorizma, već se dosljedno pitati tko koga, zašto i kako terorizira. Treba imati u vidu i to da teroristički rijetko nastupa većina, kao što se katkada događa u pobunama i revolucijama, a da se i kod podčinjenih stvaraju manje skupine koje teroristički djeluju u ime većine, kao njezini samozvani reprezentanti. Ali to je uvijek nekakav odgovor na prethodni teror vladajućih manjina. Dakle, terorizira uvijek manjina, samo što vladajuća manjina to čini redovito, dok manjina u ime podčinjenih to čini tek povremeno i reaktivno. Napad na njujorške *Twinse* bio je ipak odgovor na prethodni i globalni teror imperijalnog establišmenta, odakle se u nekim glavama zaključilo da na njega treba upravo tako odgovoriti. Naravno, ne treba tako odgovoriti jer nikakav teror nad građanima nije opravdan. Ali onaj moćnika uz to je još i silno učinkovit, dok je onaj reaktivan protiv vlasti i učinkovit i kontraproduktivan – što ga čini dvostruko neopravdanim. Dakako, ostaje otvoreno još i pitanje vrijedi li to za revoluciju. Konzervativna misao danas je u strahovitu zaletu, tako da se gotovo stidimo pozivati se na revoluciju i pobunu. Emancipatorska kritička misao morat će i svoje najjednostavnije postupke opravdavati najjačim i novim argumentima.

razgovor

Kako spomenuti diskriminacijski princip funkcionira u Hrvatskoj? Na što se antidiskriminacijski pogled ponajprije treba usmjeriti?

– Diljem svijeta oblici diskriminacije prilično su uniformni. Oni su milenijskog trajanja i malo je njihovih posve novih oblika. Ono što je vrlo upadljiva specifičnost Hrvatske jest da mi sada u *osveštavanju* tradicionalnih diskriminacija uvelike kasnimo za našom zapadnoeuropskom okolinom. S nama je problem što u posljednje vrijeme naše susjedstvo ide i s pravnim poretkom i s javnim mnijenjem u sve brže prevladavanje tradicionalnih diskriminacija (pri čemu se javljaju neke nove, npr. prema sve brojnijim imigrantima), dok istodobno ovdje sve one počinju ponovno cvasti. Riječ je prije svega o teškim etničko-nacionalnim diskriminacijama, zatim o obnovi socijalnih diskriminacija radnika, seljaka, umirovljenika i nezaposlenih, o latentnoj spolnoj diskriminaciji, koja se kod nas tako teško osvješćuje, te o marginalizaciji nekih bolesnika, kulturnih različitosti, prostitutki itd. Za Srbe i Rome u Hrvatskoj – kao i za Albance u Srbiji i Srbe na Kosovu – može se, štoviše, reći da su *stigmatizirani*. Stigmatizacija je teža od diskriminacije jer znači socijalno odbijanje, koje tendira progonu i likvidaciji.

Bezobzirnost neoliberalne logike

Kao upozoran pratitelj društvenih (lokalnih i globalnih) zbivanja, promišljali ste i o pitanjima koja se nameću s globalizacijom. Što je to globalizacija i što nam donosi?

– Umberto Eco reče da je ono što danas nazivamo *globalizacijom* samo najnovija faza procesa koji je imanentan svakoj civilizaciji i odnosima civilizacija. U svakom civilizacijskom krugu i između njih nastaju prijenosi i širenja znanja, svih tehnoloških i kulturnih tvorevina, koji se maksimalno šire iz točaka najveće društvene moći i sve dok ih nešto ne zaustavi. Dakle, planetarno širenje kulture nije nikakva novost našeg vremena. Ali ono što predstavlja posebnost našeg vremena jesu specifični sadržaji i strahovita brzina današnje globalizacije – a to je *nasilno i vrlo brzo svjetsko širenje neoliberalnog ekonomsko-političkog poretko*. Stoga današnji *antiglobalistički pokret* diljem svijeta nije otpor protiv suvremene demokracije, informatičke tehnologije te obrazovnih i medicinskih inovacija, već otpor protiv neoliberalnog eko-

nomističkog pohoda na ljudski i prirodni svijet. Sada vidimo i to da velikodržavni i korporacijski subjekti koji vode tu neoliberalnu globalizaciju imaju i strahovitu potporu vojne sile, tako da su teze o novom agresivnom Imperiju posve smislene. I nacionalno-lokalne kulture nesumnjivo su na udaru, jednako kao i demokratske ustanove pod sumnjivim patronatom G8 i međunarodnih financijskih foruma, ali najveća žrtva sveprofitne neoliberalne logike, zbog njezina antiekološkog sljepila i bezobzirnosti, zacijelo je planet Zemlja.

Može li se dogoditi da globalizirani hamburger uistinu istisne našu ribu na gradele, parišku kulinju i tisuće istočnjačkih kulinar-skih slasti?

– Ne vjerujem da će se ta nesreća dogoditi jer su lokalne kuhinje, kao i mnoga druga etnofolklorna dobra prejako ukorijenjena u običajima i u potrebi čovjeka da se razlikuje u dnevnim obredima. To vrijedi i za religijsku svijest, pa i za književnu i likovnu umjetnost, gdje su otpori hegemonijskom ujednačavanju vrlo djelotvorni. No drukčije je i doista opasno stanje u kulturnim procesima koji vrlo ovisе o tehnološkim inovacijama i o organiziranoj javnoj potpori po francuskom načelu *kulturnog izuzetka* – poput kinematografije, scenskih i glazbenih djelatnosti, televizijskih programa, i u najvećoj mjeri nacionalnog i lokalnog razvoja znanosti. U tim se područjima već sada događaju dramatični gubici i budućnost bi mogla biti još gora pod navalom imperijalne kulturne industrije.

Zbog inata i estetike

Budući da se niste ustručavali izložiti vjetrometini političke scene, bilo u mainstream-politici, bilo izvan glavne struje, jeste li stavili točku na svoj politički angažman ili još niste digli ruke od bavljenja politikom? Također: vidite li na obzoru snage koje bi u Hrvatskoj mogle značajnije promijeniti društveno-političku zbilju?

– Smatram da intelektualac načelno ne smije biti aktivan u političkim strankama. Da bi opstao, tj. održao svoj moralni i spoznajni integritet, on mora biti nezavisan i kao *homo politicus*. I meni je trebalo dosta vremena da to shvatim jer sam se godinama dao upotrijebiti od partijskih činovnika, vjerujući da SKJ i potom SDP mogu izvesti socijalističku revoluciju i demokratski očuvati

višeetničku zajednicu Jugoslavije i Hrvatske. Sada, kad je golemu većina naših stranaka zaražena nacionalizmom ili nacional-oportunizmom, sasvim je jasno da u njima nema prostora za kritičku misao. Ovoj je zadatak da izvan tog sustava radi na njegovu razotkrivanju.

S druge strane, ne vidimo u našem političkom teatru nijednu ozbiljnu inicijativu eko-socijalističke akcije, a to je jedini program zbog kojeg bih se ponovno bacio u politiku – makar kao *compagnon de route* takve stranačke inicijative. Ona bi, daj, morala imati dovoljan broj sposobnih pokretača, političke ideje drukčije od svih što se sada nude i odgovarajuća početna materijalna sredstva. Gdje je to na vidiku?

Kao znanstvenik obvezni ste reći kako jest i kako bi trebalo biti. No, vjerujete li intimno da je drukčiji svijet moguć, svijet bez rasne, nacionalne, vjerske, socijalne, spolne i svake druge diskriminacije, a također i svijet bez ovakve brutalne diskriminacije životinja i svega ne-ljudskoga?

– Pitate me, dakle, ima li nade? Šapnut ću vam diskretno, da me možda ne čuju idealisti: sve što danas možemo činiti za prirodu i za pravedno društvo u svjetskim razmjerima uzaludno je u smislu očekivanja ozbiljnih promjena. Stanje će se u svemu tome najvjerojatnije još pogoršavati. Međutim, to nije razlog da se prestanemo boriti za ono što hoćemo. Postoje barem dva argumenta zbog kojih treba nastaviti tako beznadan trud. Prvo, *inat i hrabrost*, kao vrhunske etičke vrijednosti, protiv vladajućih idiotarija, bezobzirnosti i nepravdi. Drugo, *estetska strana stvari*, ljepota i radost življenja nasuprot, uključujući kod bezvjernika Nietzscheov *amor fati*, a kod vjernika uvjerenje da i uz šutljiva Boga treba svjedočiti o dobroti i pravima života. Ili, možda ipak nisam smio ovo reći, pa i tako glasno i javno, iz obzira prema onima koje može zaplašiti ova aktivistička tragika? Ma ne, ona je doista posve neaktualno razmatranje! ▣

Na meti

Klub sretnih novinara

Andrea Dragojević

Ne treba nam društvo koje će njegovati snobizam i kukavičluk, elitno besplodno klubašenje i strah od suprotstavljanja glavešinama najvećih novinskih izdavačkih kuća

Nedavna odluka Izvanredne skupštine Hrvatskoga novinarskog društva da je završen fakultet, tj. visoka stručna sprema, uvjet za redovito članstvo u tom društvu, odluka je – *by the way*, izglasana velikom većinom glasa – koja posve sigurno visoko ističe kandidaturu za najskandalozniji događaj na domaćoj javnoj sceni u posljednje vrijeme.

HND je udruga koja je kredibilitet u posljednjih petnaestak godina gradila dobrim dijelom upravo na zaštiti prava novinara, pa i najobespravljenijeg dijela u novinarskom cehu, honoraraca i počtenika. Možda je HND dijelom i prelazio granice svojih programskih intencija i zalazio u sindikalističke vode. No, to nije bilo nimalo neobično, osobito u uvjetima pojačanoga političkog pritiska na žurnalistički ceh. Uostalom, da su uloge Sindikata novinara Hrvatske i HND-a komplementarne, pa dobrim dijelom i preklapajuće, te da dosad nitko od toga nije pravio problem, svjedoči i to da imaju isto glasilu – *Novinar*. A upravo u posljednjem broju toga strukovnog glasila Jasmina Popović, predsjednica Sindikata, u svom članku pod naslovom *Veći informaciju gdje ti gazda kaže*, lamentira nad sve težim unutarredakcijskim

Mrtvaci pod poplunom

Velika sretna obitelj

Boris Beck

Zamislite da rad nedjeljom zbilja bude ukinut? Što će onda raditi čitave obitelji koje sada nedjeljom krstare shopping centrima, što će raditi očevi ako ne mogu u Gramatu prebirati alate dok se djeca igraju skrivača među panoima s keramičkim pločicama?

Sindikati i poslodavci ne sjede prekrštenih ruku dok se Sabor sprema izglasati Zakon o radu: za dva će tjedna 450.000 radnika na referendumu odlučivati o tome hoće li bolje uvjete u Zakonu izboriti štrajkom, dok poslodavci obećavaju strankama novčane priloge za skore kampanje ako ukinu pauze za gablec/marendu, smanje otpremnine i otkazne rokove, spriječe participiranje radnika u vođenju tvrtki i dozvole rad nedjeljom.

Potpisnik iz helikoptera

Plaćene pauze, otpremnine, otkazni rokovi i participiranje loše stoje, možda se nedjelja spasi zahvaljujući peticiji. Nju su pokrenuli Caritas i Franjevački institut za kulturu mira, pridružili su joj se sindikati, a potpisalo ju je već deset posto stanovništva. Problem je previše očit i bolan: radnicima je prekršeno pravo na dan odmora, pravo na plaćeni prekovremni rad, pravo na dodatak od 35% za rad nedjeljom i 50% na rad blagdanom. Još gore, u pitanju je i pravo na zajamčeno radno mjesto, što će se još vidjeti.

“*Ohana znači obitelj*, a obitelj znači da nikoga ne ostavljamo i ne zaboravljamo,” to je lajtmotiv Disneyjeva crtića o Lilo i Stitchu. Ali koja obitelj može podnijeti Gramatov svibanjski reklamni sajam. Marketinški čarobnjaci znaju da

kolumna

položajem novinara i sve težim uvjetima rada novinara. Tako prepričava zgodu kad je jedna majka nazvala sindikat s pitanjem zašto njezino dijete radi svaki dan od 10 do 22 i to ni za kakav honorar. Autorica teksta najprije se zgrozila nad takvim uvjetima, a onda je pomalo ironično ustvrdila da *dijete* ima gotovo 30 godina, da nije završilo fakultet i da će po svemu sudeći ostati vječni student na trećoj godini.

Elitizam i snobovština

Autorica, zapravo, propušta poentirati na toj priči. Naime, koreći pomalo kolegu novinara iz spomenutog primjera, jer da u 30. godini života još nije završio fakultet, propušta primijetiti da novinar iz primjera radi, kako je i sama navela, svaki dan, bolje reći, svakodnevno crnči po 12 sati. Ostaje nejasno gdje Jasmina Popović vidi to slobodno vrijeme kad bi se spomenuti kolega mogao doškolovati, učiti za ispite, specijalizirati, upisati magisterij ili na bilo koji način dograditi svoju naobrazbu.

To što je previdjela Jasmina Popović, iz nekog razloga previdjeli su i članovi Skupštine HND-a i uveli restrikciju na pristup Društvu. Odluka doista graniči s glupošću. Jer, takva vrsta društava, posebno u zemljama s nesređenim političkim i društvenim uvjetima, u prvom redu ima ulogu zaštititi novinarski ceh, obraniti svoje članove i pomoći im da ostvare svoja prava. A pravo na školovanje je i Ustavom zajamčeno pravo svakog pojedinca. HND je dosad bio shvaćen kao široka fronta novinara, a tom se odlukom počeo pretvarati u klub, vjerojatno s vremenom u klub zatvorena tipa. Ta vrsta elitizma posve je neprimjerena za članstvo koje bi trebalo reprezentirati Društvo i izraz je obične snobovštine.

Također je zanimljivo da čelništvo HND-a nije postavilo pitanje otkud toliko nedovršenih fakulteta među novinarima danas? To da profitna/profiterska logika poslodavca u novinskom izdavaštvu prisiljava novinara na rad do njegova posljednjeg atoma snage te da za dodatnu novinarovu naobrazbu praktično ne ostaje ništa, nenadano elitistički preorijentirano čelništvo HND-a uopće ne zanima. To da se broj novinara u redakcijama sustavno smanjuje, da su otkazi praktično svakodnevni, a sve u cilju maksimiranja profita izdavača, ostalo je posve izvan vidokruga skupština.

Tko ima pravo biti Novinar?

Zapravo je nevjerojatno da udruga kojoj bi se smisao trebao iscrpljivati u tome da okuplja sve novinarske snage, posebno one koji su zbog bilo kojih razloga uskraćeni za neka prava – a zbog profilerske logike današnjih novinskih izdavača, novinari su *de facto* uskraćeni za pravo naobrazbe – HND kani elegantno riješiti problem nesvršenih studenata tako što će im jednostavno zatvoriti vrata. HND je, dakle, rješenju tog problema pristupio

doista *originalno* – izbacio je sve one koji fakultet nisu završili, iako bi, prema zdravom razumu, trebao učiniti sve da novinari ostvare svoje pravo na školovanje. Takva segregacijska logika pomalo je slična segregacijskoj školskoj politici u RH. Ona, podsjetimo, malim međimurskim Romima daje posebne razrede, jer da nisu dovoljno spremni za usvajanje znanja. Nije li upravo škola ta institucija koja bi ih trebala opremiti znanjem. Ili, u našem slučaju, nije li upravo HND taj koji bi novinarima s nesvršenim školama trebao pomoći da ostvare svoje pravo!

I u što će se pretvoriti HND? U klub dobro plaćenih novinara slizanih s vlasnicima ili političarima, u klub sinekurista iz vrha HND-a, u skup kolumnista s visokim honorarima i novinara s dobrim vezama kod vlasnika ili političara, u stjecište pripadnika one kaste koji su spremni servisirati ovu ili onu političku frakciju, koji su spremni služiti ovoj ili onoj vlasničkoj strukturi. Pa njima posebna zaštita i ne treba. Dotle bi novinarskim parijama, izvještajima s ulica, početnicima, honorarcima, svima onima koji cjelodnevno robijaju, vrata trebala biti zatvorena. Dakle,

onima kojima je zaštita najpotrebnija, onima kojima bi se trebalo pomoći da dovrše svoje fakultete, dana je šup-karta.

Važna je forma

Posebno je bizarno bilo pročitati da je zahtjev za visokim obrazovanjem budućeg članstva bio popraćen upadicom jednog sudionika skupštine koji je rekao: "Dosta nam je više *krleža!*" To valjda implicira da nam je dosta talentiranih pojedinaca, makar poput Krleže završili tek kadetsku školu, i da redove HND-a ubuduće trebamo popunjavati isključivo prema formalnim kriterijima. Upravo je nevjerojatno da zahtjev za naobrazbom biva popraćen primjedbom o nesvršenim školama jednog od najvećih erudita među hrvatskim piscima. Zahtjev za učenošću garniran uzdizanjem neukosti doista je bjelodan dokaz idejnog kušpajza koji vlada u glavama čelništva HND-a.

Da zaključimo. Ne treba nam društvo koje će njegovati snobizam i kukavičluk, elitno besplodno klubašenje i strah od suprotstavljanja glavešinama najvećih novinskih izdavačkih kuća. Što će nam društvo čija se aktivnost iscrpljuje u iznajmljivanju poslovnih prostora i kao najmodavca prostora za kojekakve tribine. Dakako da nemamo ništa protiv poduzetničkog duha iz Perkovecve 2. Dapače! Ali imamo kad je lukrativni princip jedina vodilja i volja primijećena u radu čelništva HND-a. Ne treba nam društvo koje frontovsko suprotstavljanje kani zamijeniti klupskim komforom i koje formalistički princip uzdiže na pijedestal, što nerijetko završava u apsurd. Tako je bilo i u slučaju kad je predsjednik HND-a odbio govoriti na komemoraciji poginulom kolegi Božidar Kneževiću, pod izlikom da preminuli kolega nije bio član Društva. Formalno. ▣

prodaja najbolje ide ako se koncentrira u malo dana, ako se kupcima kaže da treba kupovati *ovoga* vikenda, *ovoga* popodneva, brzo, do isteka zaliha. Gramatova je propaganda bila intenzivna, a da se tog vikenda primami što više ljudi, osigurali su sve: revije, roštilje, promocije, popuste, nagradne natječaje. Da Gramat može zaraditi brdo para, pobrinuli su se njihovi robovi: radili su 29 dana bez odmora, od 12. travnja do 11. svibnja, radni su im bili i Uskršni ponedjeljak, i Praznik rada, i sve subote i nedjelje.

Peticiju je potpisao i Ivica Todorić iz Agrokor. Licemjerno, jer se kod njega isto radi nedjeljom, ljeti čak do deset navečer; u njegovim dućanima ne postoji podjela na blagajnice, čistačice i skladištare tako da sve radnice bez predaha trče s istovara na blagajne, a odatle na slaganje polica; nisu zaposlene trajno nego samo na dva-tri mjeseca tako da su u šaci (ali zato on može iz helikoptera prelijetati iznad svojeg lovišta za koje kaže da mu ne donosi prihod). Isto je svuda – prodavačici iz Dione, koja je u 15 mjeseci imala 2 slobodne nedjelje, bilo bi lakše na gradnji piramida.

Ropski se odnos može nazvati i tržištem. Kada su Željka Keruma pitali kako to da si kupuje Maybach za 100.000 eura, a zaposlenici imaju 2000 kuna plaće, rekao je da im plaću ne daje on nego tržište. O tome da je tržište iznad ljudi, a rad važniji od osobe, ima i Puntarićev vic. "Kako ste mogli biti toliki profiter i tražiti ljude da vam u trgovini rade nedjeljom?" pita jedan nosonja drugog, a ovaj mu odgovara: "Nisam ja kriv! Ja sam ustvari tražio radnike, a dobio sam ljude!"

Netipično radno vrijeme

Besmislica je u tome što sadašnji Zakon o radu predviđa rad nedjeljom kao prijeku potrebu, dok Pravilnik o

radu Ministarstva gospodarstva omogućuje gradovima i općinama da trgovcima *iznimno* omogućuje rad nedjeljom i blagdanima. Rezultat je da od 65.000 uposlenih u trgovinama 40.000 radi nedjeljom – iznimka je postala obaveza. Danas u Europi ima više robova nego u 18. stoljeću kada je ropstvo još bilo uobičajeno. Češće se piše o pola milijuna žena prisiljenih na prostituciju, ali ovoga je puta riječ o trećini zaposlenih u Europskoj uniji, o 40 milijuna ljudi koji rade u *netipično radno vrijeme*. Hardt i Negri, pišući o organizacijskim i tehnološkim mrežama moći, nabrajaju što preferira kapitalizam našeg doba: nematerijalni rad, različitost, kratkotrajnost i lokacijska specifičnost – kapitalizam, dakle, živi od usluge. Usluge koja se jednostavno mora obavljati u *netipično radno vrijeme* – noću, vikendom i blagdanom.

I tu nema iznimke. Sva ropska tijela moraju biti robovlasniku na raspolaganju, makar i ekstremnom: to je *Jane Eyre* i *The Bondswoman's Narrative*, o tome je *Priča o djevojci O* anonimnog akademika i *Sluškinjina priča* Margaret Atwood. Tijela robova moraju biti posve dostupna robovlasniku, u svakom pogledu. Tako i Josip Golubar, robovlasnik iz Gramata, traži od ljudi u svojem vlasništvu da 24 sata budu dostupni na mobitel (plaća im je 2000 kuna, kao i drugima). Briga ga. On kaže: "Na burzi ima 400.000 nezaposlenih koji bi bili zadovoljni s bilo kakvim radnim mjestom". Možda ne treba biti prestrog prema robovlasniku Golubaru: na burzi ima i 40.000 nezaposlenih robovlasnika pa ako on to ne želi raditi, vlasnik Gramata jednostavno će ga otpustiti.

Vlasnici naših dućana valjda jedino još ne traže pravo prve bračne noći. Sve im drugo pada na pamet. Prodavačica opljačkanog dućana mora gazdi po-

dmiriti štetu jer je bio škrt platiti osiguranje. Gramatov gonič robova traži da radnici sami podmiruju štetu zbog krađa. Gdje su robovi ima i pobune robova. Robovlasnik Golubar nije ih u stanju nadzirati i potkrajaju ga više nego je uobičajeno – baš je neki dan Nepoznat Netko maznuo 6 motornih pila, svaka vrijedi 30.000 kuna. Zato je Golubar smislio solidarnu odgovornost pa da robovi zapravo nadziru sami sebe. Velika sretna obitelj.

Ljudi s greškom

Granica između naših i stranih tržišta ukinuta je prije dvije godine, ali nismo još ništa prodali van; u te smo dvije godine samo uvezli masu stvari, a da bismo ih mogli i kupiti, uvezli smo i masu tuđeg novca. Dok čitave obitelji šeću King Crossom nedjeljom, pogotovo ako je kišno vrijeme, slika našeg nedjeljnog roba postaje sve jadnija: jedni robovi stoje za policama, drugi bauljaju oko njih, tražeći neku vrstu vjerske objave.

Ne pretjerujem. Reklame upućuju na korijene zla (loš ten, višak kilograma, žgaravica), imenuju grijeh (prhut na kosi, kečap na majici, vožnja starim autom) i naglašavaju dužnosti pravednih (čišćenje WC školjke, kuhanje hrane iz vrećice, telefoniranje mobitelom) koje vode spasenju (zdravlju, brzini, čistoći, komunikaciji). Fromm je s pravom marketinške stručnjake nazivao novim svećenicima – a eto, imaju i svoju nedjelju.

Da se nikoga ne ostavlja i ne zaboravlja, slavni je vojnički princip koji je apoteozu doživio u *Spašavanju vojnika Ryana* (da se spasi jedan život, izgubljeni ih je nekoliko). Da je vojska obitelj, naglašeno je zadnjom scenom kada ostarjeli (spašeni) Ryan posjećuje vojno groblje okružen pravom obitelji, s mnoštvom djece i unučadi. No Ryanovi

sinovi jedu talijansku Nutellu, a mi poljsku, koja nema isti okus; Ryanove kćeri peru s deterđentima koji bijelaju odjeći zadržavaju bjelinu, a šarenoj boju, no te kemikalije ne ugrađuju ni u češki Lenor, ni u mađarski Persil i Ariel. Nisu kod nas samo prodavači s greškom, s greškom su i kupci.

S greškom je i roba: u hrvatskoj je Billi normalna stvar kupiti pokvarenu hranu; u hrvatskom Mercatoru nema preklonog drvenog stolca bez greške; u hrvatskom Kerumu vlažne maramice stoje na blagajni 4 kune više nego što piše na polici; u hrvatskom sam Mercatoru u prethodno izrezanoj i vakumiranoj kobasi našao dva okrajka (što znači da proizvode Gavrilovićke od 3 centimetra). Doista pišljivo otkrivenje da bi netko zbog toga gubio dane odmora. I još kupljeno na dug.

Što s nedjeljom?

Ove su nedjelje radili čak i inspektori: odlučili su konačno provjeriti kako stvari stoje s kršenjem zakona. No zamislite da rad nedjeljom zbilja bude ukinut (iako nas predsjednik Mesić umiruje da to nije moguće)? Što će onda raditi čitave obitelji koje sada nedjeljom krstare shopping centrima, što će raditi očevi ako ne mogu u Gramatu prebirati alate dok se djeca igraju skričava među panoima s keramičkim pločicama? U robovima tinja život: svoju je priču ispričala anonimna sluškinja Margaret Atwood (sluškinji je zapravo ime June), a ispričala ju je i Hannah Crafts u *The Bondswoman's Narrative* i tako postala prva crna ropkinja (i prva crna autorica uopće) koja je napisala roman. Prodavači će sigurno uživati u slobodi.

Ali kupci? Što će biti ako im se tijela vrata? Hoće li robovi znati biti slobodni jedni s drugima? ▣

Ugovor s vragom

Bruno Kras

Što donosi projekt integracije naftovoda *Družba Adria*?

Slučaj tankera *Prestige*, koji je u studenom 2002. godine ispred obala španjolske pokrajine Galicije doživio nesreću, naširoko je poznat. Brod jednostruke oplate pod managementom grčke tvrtke *Universe Maritime*, star 26 godina, prevozeći 77.000 tona teškog ulja, potonuo je prouzročivši ekološku i gospodarsku katastrofu koja je pogodila Španjolsku, Francusku i Portugal.

Teško ulje koje je tanker prevezio zbog niske hlapljivosti i visoke viskoznosti najnepočetniji je onečišćivač koji može nanijeti najveću štetu morskim i obalnim ekosustavima. Pitanje je koliko će stotina milijuna, odnosno milijardi dolara stajati te zemlje sanacija štete, bez uzimanja u obzir nenadoknativa gubitka biljnog i životinjskog svijeta.

Sljedom toga Europska je komisija potkraj prosinca 2002. godine uputila Vijeću Europe i Europskom parlamentu prijedloge u vezi s tankerima jednostruke oplate u kojima se zahtijeva trenutna zabrana pristupa lukama, *offshore* terminalima i sidrištima pod jurisdikcijom zemalja EU svim tankerima koji prevoze teško ulje, a ista se mjera predlagala i za tankere jednostruke oplate za prijevoz svih tipova ulja koji su stariji od 23 godine. Za tankere koji još nisu dosegli tu starosnu granicu predložena mjera primjenjivala bi se postupno u razdoblju između 2005. i 2010. godine, kada bi bili podvrgnuti pojačanim sigurnosnim provjerama. Glavni tajnik International Maritime Organization William O'Neil u Grčkoj se u siječnju 2003. godine sastao s Georgeom Anomeritsom, grčkim ministrom trgovačke mornarice i predsjednikom Vijeća ministara transporta EU. Svrha toga sastanka bila je upozoriti Anomeritisa, a preko njega i EU da je IMO taj forum na kojem se razmatraju i prihvaćaju norme sigurnosti u pomorstvu i zaštiti okoliša na globalnoj razini. Ukratko, poruka O'Neila Europi bila je: Ostavite tankersku regulativu nama, odnosno IMO-u. A upravo su maritimne organizacije one koje štite interese brodara, a ne okoliša, pa su rokovi produljeni do 2015. godine. Takva se odluka temelji na argumentu kako su svjetska brodogradilišta prebukirana sljedećih nekoliko godina, pa bi bilo nemoguće u tako kratkom vremenu sagraditi potreban broj brodova s dvostrukim dnom koji bi zamijenili postojeće s jednostrukim. Krajnji zaključak – Europa je popustila pod pritiskom snažnoga naftnog i brodarskog lobija.

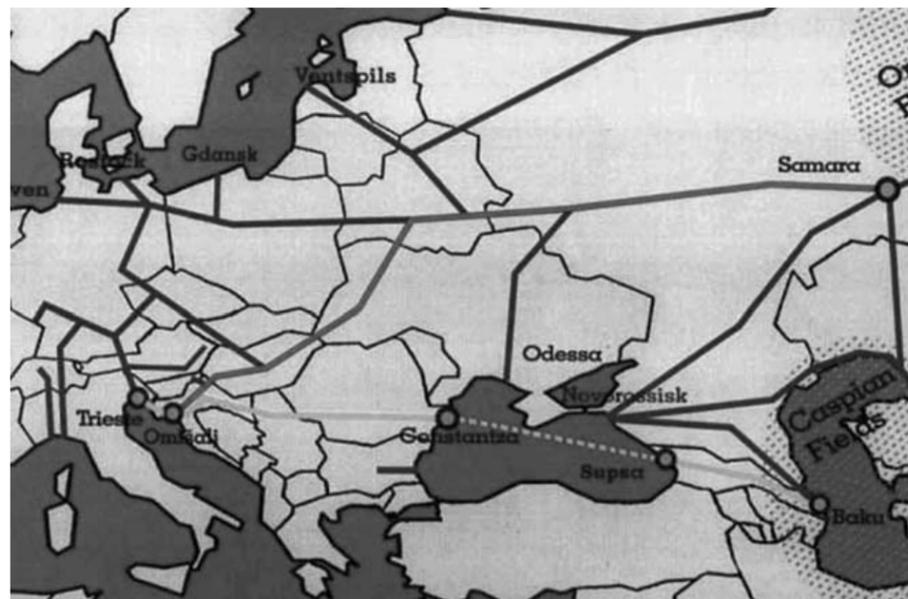
Sporazum – tko, što i za koga?

Manje od mjesec dana nakon potonuća tankera *Prestige*, 16. prosinca 2002. u Zagrebu su predstavnici vlada šest

Velik je problem zbrinjavanje i ispušt balastnih voda koje bi tankeri donosili iz dalekih mora koja su po biološkom i kemijskom sastavu bitno drukčija od Jadrana pa postoji opasnost od uništavanja domaćeg ekosustava i biološkog svijeta

zemalja – Rusije, Bjelorusije, Ukrajine, Slovačke, Mađarske i Hrvatske – potpisali Sporazum o podršci projektu integracije naftovoda *Družba Adria*. Time su vlade dale zeleno svjetlo tehničkoj integraciji postojećih naftovoda u jedinstven sustav *Družba Adria*, koji se proteže na 3200 kilometara, od ruske Samare do tankerske luke i terminala za pretovar nafte u Omišlju. Prema Sporazumu, početkom 2004. godine ruska nafta, a i tranzitna nafta ostalih zemalja, trebala bi se izvoziti preko Omišlja na svjetska tržišta. Tako bi u prvoj fazi kroz cijevi trebalo proći pet milijuna tona nafte, a u trećoj čak tri puta više. Sporazumom, koji je potpisan na deset godina s automatskim produljenjem na još jedno desetljeće, određena je i jedinstvena tranzitna tarifa preko teritorija svih zemalja od 0,64 USD za tonu nafte na sto kilometara. Iz toga proizlazi da bi Jadranski naftovod (Janaf d.d.) trebao ostvarivati godišnji prihod od 50 do 80 milijuna USD, a na tu je svotu prema nekim referentnim svjetskim poredbenim pokazateljima godišnja zarada najviše oko 20 milijuna USD. Razmjerno povećanju količine nafte koja bi se prevozila broj tankera koji pristižu u Jadran povećao bi se od 80 do 200 godišnje.

U Janafu ističu kako su u 23 godine rada tankerske luke u Omišlju prekrca-na 1454 tankera bez ijednog incidenta.

No problem nije u broju tankera, nego u obrnutom smjeru, tj. sve ove godine dolazili su u Jadran tankeri puni nafte, i tu se nafta iskrcavala pa transportirala naftovodom dalje, pri čemu su balastne vode uzimali ovdje – u Jadranu. A sada bi se stvar trebala obrnuti. Kako tvrde, ni Trst ni Koper nemaju mogućnosti, niti planiraju *okretati* smjer, kao što bi trebalo biti u Omišlju. Tako se, uz ostale probleme toga projekta, sada pojavljuje i golema količina balastnih voda. Sljedeći problem – najava Janafa da će upravo zbog zaštite Jadrana koristiti tzv. supertankere (one goleme nosivosti), a ne tankere *normalnih* veličina. Time se možda smanjuje broj tankera, ali se povećava opasnost od havarije te količine nafte koja bi se u tom slučaju mogla izliti.

Potpisivanje sporazuma ubrzo je privuklo pozornost medija, ekoloških udruga te stručne i šire javnosti koja je, dijelom senzibilizirana i nedavnom havarijom tankera *Prestige*, počela uviđati i drugu, neprofitabilnu stranu projekta – opasnost da se njime ugrozi Jadran. Prije svega, to je stalna potencijalna opasnost od havarije nekog tankera koji prevozi naftu do Omišlja. Drugi veliki problem odnosi se na zbrinjavanje i ispušt balastnih voda koje bi tankeri donosili iz dalekih mora koja su po biološkom i kemijskom sastavu bitno drukčija od Jadrana pa postoji opasnost od uništavanja domaćeg ekosustava i biološkog svijeta. Dok je opasnost od havarije samo potencijalna, opasnost koju donose balastne vode vrlo se teško ili gotovo uopće ne može izbjeći.

Lov u mutnom

Iako su prvi kontakti ostvareni još prije nekoliko godina, u travnju 2002. godine u Moskvi se hrvatsko

izaslanstvo na čelu sa Stjepanom Mesićem, tadašnjim ministrom gospodarstva Hrvojem Vojkovićem, predsjednikom Uprave Janafa Vesnom Trnokop-Tanta i direktorom Ine Tomislavom Dragičevićem, sastalo s ruskim predsjednikom Vladimirom Putinom. Među ostalim razgovaralo se o energetskim i transportnim projektima, a posebice o projektu integriranja naftovoda *Družba Adria*. Potkraj listopada 2002. godine novi ministar gospodarstva Ljubo Jurčić izjavio je kako Rusi u vlasništvu imaju samo deset posto prijevoznih sredstava potrebnih za prijevoz nafte (osobito ako se u obzir uzme namjera Rusije da povećava dnevnu proizvodnju sirove nafte), pa su zato odlučili do 2010. godine sagraditi flotu od oko tisuću brodova, od čega se, prema tehničkim uvjetima, 207 brodova može sagraditi i u hrvatskim brodogradilištima. Ministar je tada prognozirao kako bi pojedinačna vrijednost tih brodova bila od 20 do 30 milijuna dolara pa bi hrvatska brodogradilišta mogla s Rusima sklopiti posao koji bi vrijedio više od milijarde i pol dolara. Na novinarski upit što ako neka od zemalja odustane od projekta i Hrvatska bude izigrana, ministar Jurčić odgovorio je kako je to malo vjerojatno jer sve ugovorne strane dugo rade na projektu i projekt ima snažnu političku potporu. Dva dana nakon potpisivanja Sporazuma o podršci projektu *Družba Adria*, ruski veleposlanik u Hrvatskoj Eduard Kuzmin, na otvorenju četvrte podružnice Društva rusko-hrvatskog prijateljstva, potvrdio je izjavu ministra Jurčića da Rusija namjerava početkom 2003. godine s hrvatskim brodogradilištima potpisati ugovor o gradnji brodova vrijedan nekoliko stotina milijuna dolara uz naznaku kako Rusija ima namjeru ulagati i u hrvatski turizam. Kada se navedene činjenice uzmu u obzir, postavlja se pitanje kako to da Vlada nije jače i agresivnije iskoristila argument dobivanja poslova za brodogradilišta koji bi šepajućem hrvatskom gospodarstvu pružio nemali oslonac. Propustiti takav argument, osobito u predizbornoj godini, bila bi politička nesposobnost i kratkovidnost. Zapravo, teško je povjerovati da sadašnja vlast propušta takvu priliku za predizbornu samopromociju, pa se postavlja pitanje – je li to uopće istina?

Nečista nafta i balastne vode

Važno je istaknuti i podatak da je američka vlada uputila diplomatsku notu Rusima da prestanu propagirati kako će preko Omišlja ruska nafta ići u Ameriku. Za pretpostaviti je da ih to

tema

više ne zanima, osobito nakon što su stavili šapu na kvalitetniju iračku naftu. Naime, ruska nafta uopće nije na popisu sirovih nafta i smatra se onim što se u naftaškim krugovima podrazumijeva pod pojmom *slop*. Tranzicijske zemlje, u koje ulazi i Hrvatska, iako nemaju opremljene rafinerije za njezinu preradu, kupuju takvu naftu prije svega zbog niske cijene. Iskustva stanovništva s onečišćenjem zraka i neugodnim mirisima od prije nekoliko godina u Rijeci i Sisku – što se događalo i na drugim područjima Balkana uz rafinerije koje su prerađivale takvu naftu – dovoljno jasno govori o kakvoj je sirovini riječ.

Nadalje, skupina stručnjaka koja je nedavno u časopisu *Gospodarstvo i okoliš* objavila rad s temom balastnih voda upozorava da se ne smije zaboraviti ni činjenica kako će kao posljedica rada naftovoda hrvatske rafinerije u budućnosti biti osuđene na preradu gotovo isključivo ruske nafte. Standardno razvijeni postupci čišćenja morske površine, odnosno obalnog pojasa onečišćenog naftom nisu prilagođeni za takvu kakvoću nafte i uglavnom su neuspješni. Stoga je pitanje koliko bi Janaf i tvrtke koje imaju koncesiju za čišćenje mora u slučaju nesreće bili sposobni za sanaciju s obzirom na iskustvo, stručnost ljudi i opremu. Slučaj tankera *Prestige* ilustrativno pokazuje navedenu činjenicu: problem havarije toga tankera nije bio u tome što je to tanker koji nema dvostruki plašt, već u činjenici što je prevezio rusku naftu niske razine kakvoće koja uopće nije sklona mikrobiološkoj razgradnji na površini mora. Da je isti tanker prevezio naftu proizvedenu na naftnim poljima u Sjevernom moru, problema ne bi bilo. Prema mišljenjima nekih stručnjaka iz Instituta Ruđer Bošković, kad se prve "mrlje" takve nafte očiste i okoliš se prividno raščisti, ona važnija onečišćenja – koja vuku i kancerogenost kao posljedicu – evidentiraju se u prirodi i tridesetak godina nakon incidenta.

U kritici projekta *Družba Adria* prvi se put zajedno okupilo 28 ekoloških udruga pod nazivom *Zeleni forum*; nije se oglasila ni hrvatska inteligencija, pa je klub hrvatskih humboldtovaca oštro osudio cijelu inicijativu. Početkom travnja Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i nevladina ekološka udruga *Eko Kvarner* zatražili su od Vlade da javnost izvijesti o planiranoj koristi od projekta *Družba Adria*, ali i o eventualnim rizicima te njihovoj prevenciji. Tom je prilikom i predsjednik *Eko Kvarnera* Vjeran Piršić rekao da je udruga osnovana kao izravan odgovor javnosti na projekt. Zauzeo se za izradu studije utjecaja na okoliš i najavio referendum koji bi se trebao provesti u vrijeme predizborne kampanje.

Potrebna ulaganja i sigurna šteta

Ako iz samog Sporazuma koji je Vlada potpisala proizlazi da će ukupni godišnji prihod projekta iznositi od 50 do 80 milijuna USD, postavlja se pitanje koliko je on isplativ i opravdan s obzirom na to da je samo u 2000. godini prihod od turizma u Primorsko-goranskoj županiji

iznosio 800 milijuna USD, a Istra u blizini ostvaruje kudikamo najveće prihode od turizma u Hrvatskoj.

Sljedeći je problem brzina intervencije i nužna infrastruktura za sanaciju mogućeg onečišćenja nastalog prilikom havarije broda. Iako je u studiji Ministarstva pomorstva, prometa i veza iznesen podatak da se raspolaže sa šest interventnih brodova te 35 kilometara brana, pitanje je koliko je to dostatno za saniranje

štete na najmanju moguću razinu. Nadalje, Jadransko je more plitko i zatvoreno, sa sporim izmjenama struja, što već dovoljno govori o tome kakve bi posljedice imalo izlivanje nafte; naime, desetljeće bi trebalo za sanaciju posljedica takve katastrofe, i u tom razdoblju u potpunosti bi se moglo zaboraviti prihode od turizma.

Mjerodavna ministarstva i Janaf odgovaraju kako će cijeli projekt biti osiguran strogim propisima i najvišim ekološkim standardima. No je li to dovoljno? Preventivna uloga prava u takvu je slučaju nedostatna, odnosno njegovo je djelovanje isključivo *post factum*, kada je šteta već učinjena. Iako se radi na reviziji fondova za naknadu štete kako bi se žrtvama pogođenim takvim nesrećama potpuno nadoknadila šteta, teško je vjerovati da će takvo što zaživjeti. I to prije svega zbog jaka otpora brodarar jer bi se radilo o iznosima koji bi za njih značili propast. U slučaju kada bi takvi pravni propisi i zaživjeli, problem bi bio kako i od koga naplatiti štetu zbog poznatoga zamršenog problema *zastava* te nemogućnosti otkrivanja odgovorne osobe. Primjerice, tanker *Prestige* koji je potonuo ispred obala Galicije prošle godine, bio je liberijski tanker pod bahamskom zastavom čiji je vlasnik Grčka, a unajmila ga je švicarska kompanija.

Dok se havarija može i ne mora dogoditi, balastne se vode ne može izbjeći. Osnovni problem balastnih voda nije otpadna voda sa sadržajem

Nije upitno da postoji želja Vlade da na svaki način prikupi što više prihoda u državni proračun, no riječ je o zaradi koja ne opravdava rizik od potencijalne havarije i onečišćenja mora naftom

ugljikovodika, već unošenje stranih bioloških vrsta na područja gdje prije nisu postojale, a što se posebno odvija tijekom prekoceanskih prijevoza sirove nafte i drugih visokovolumnih tereta (pretpostavlja se da se tako u novo područje u prosjeku unese novih 3000 bioloških vrsta). Poznata je činjenica da je upravo zbog balastnih voda uništen riblji fond u Crnome moru. Balastne se vode, nakon uništavanja životnih staništa, smatraju drugim najvećim uzrokom smanjenja biološke različitosti životne sredine. Negativna iskustva s balastnim vodama poznata su već nekoliko desetljeća, osobito u SAD-u i Australiji, koji su uložili stotine milijuna dolara u sanaciju štete uzrokovane njima. Posljedice su bile povod za donošenje vrlo stroge pravne regulative, kao što je npr. obveza tankera da ispuste balastne vode 200 nautičkih milja od obale – najveća širina Jadranskog mora od luke Omiš do luke Vasto iznosi 117 nautičkih milja.

Tehnički gledano, problem balastnih voda je jednostavan jer su tehnologije s područja obrada industrijskih otpadnih voda poznate već desetak godina. Takva se voda u ukupnoj količini obrađuje primarnim i tercijarnim metodama obrade otpadnih voda. Instalacija je fiksnog tipa i izrađuje je nositelj trgovačkog ugovora. Činjenica je da slična instalacija postoji u Omišlju, ali to je tehnološki zastario objekt projektiran i sagrađen prije nešto manje od trideset godina, koji osim nadgradnje postrojenja za obradu balastnih voda, zahtijeva kompletnu rekonstrukciju prostora manipulacije i spremnika kojom bi se omogućilo kontroliranje onečišćenja zraka, odnosno tla i podzemlja, i akcidenata više razine, jer je sagrađena u vremenu drukčije razine propisa iz zaštite okoliša. Prema iskustvima iz svijeta, rekonstrukciju takva opsega nije moguće izvesti u roku kraćem od tri godine, s procjenom visine investicije od 50 do 100 milijuna USD. Drugim riječima, potrebno je sagrađiti gotovo potpuno novu instalaciju, uz ulaganje kojega je visina i opravdanost upitna s obzirom na opseg posla i zaradu koja bi se trebala ostvariti tim projektom.

Tu je, dakako, i činjenica da naftovod prolazi kršem, koji je iznimno porozan pa bi svako propuštanje naftovoda moglo uzrokovati onečišćenje pitke vode.

Lord Owen ili međunarodni penali

Potrebno je napomenuti i nedavnu izjavu na konferenciji za novinare u Moskvi predstavnika Yukosa, ruske naftne kompanije koja se nedavno spojila sa Sibneftom te tako postala

najveća naftna kompanija u Rusiji, a koja je inicirala projekt *Družba Adria*. Prema njegovim riječima, Omišalj je Yukosu samo prijelazno rješenje do 2007. godine, kada će se za rad osposobiti Murmansk koji će biti glavna ruska luka za izvoz nafte SAD-u. Iz toga slijedi pitanje: koliko je ulazak u projekt opravdan (i to u spomenutu smislu isplativosti samo za Janaf, ne ulazeći pritom u isplativost za gospodarstvo Hrvatske).

Javnosti je manje poznat i slučaj s litavski terminalom koji je pokrenuo posao prijevoza nafte s ruskom kompanijom, sličan projektu *Družba Adria*. Nakon četiri incidenta s izlivanjem nafte, ruska je kompanija smanjivala količinu nafte, što je stvaralo financijske probleme zaduženom litavskom terminalu. Nakon toga ruska je kompanija za male novce kupila taj litavski terminal. Postoje li jamstva da se slično neće dogoditi i s omišaljskim terminalom? A zanimljiv je i podatak da je Yukos kao svog kordinatora za jugoistočnu Europu postavio dobro nam znanog lorda Owena.

Na kraju, a možda i najvažnije, postavlja se pitanje koliko se promet tankerima naftom uklapa u strategiju turističkog razvoja Hrvatske. Umjesto da se očuva još relativno čisto i nezagađeno Jadransko more, ulazi se u razvoj primarnih i sekundarnih sektora djelatnosti koje upravo najviše štete okolišu. Nije upitno da postoji želja Vlade da na svaki način prikupi što više prihoda u državni proračun, no riječ je o zaradi koja ne opravdava rizik od potencijalne havarije i onečišćenja mora naftom.

Važno je naglasiti da nije sasvim sigurno u javnosti i među nekim političarima je li Vlada potpisala pismo namjere ili sklopila ugovor o pristupanju tom projektu. Da bi stvar bila (tragi)komičnija, Vlada, odnosno ministarstva, izjavljuju da nisu oni potpisnici Sporazuma, nego pojedinačna tvrtka! I to bez obzira na to što je Janaf još u pretežitom državnom vlasništvu! A za prvu godinu, odnosno do prosinca ove godine, tvrdi se da možemo izaći iz projekta bez ikakvih penala, uz moguću, što je u poslovanju najvažnije, gubitak međunarodnog kredibiliteta.

Očito da je praksa Ladislava Napuljskog, koji je prije nekoliko stoljeća prodao Dalmaciju Mlecima za 100.000 dukata, ostala uzor nekim našim političarima. Načelno gledano, postoje dvije (žalosne) različitosti. Današnji su hrvatski političari pripadnici ovog naroda i prodaju Jadran za kudikamo manju svotu. Nadajmo se da neće uspjeti!?

Zrinjka Peruško

Otvorenošću do interdisciplinarnosti

U z nazočnost mnogih predstavnika diplomatskog kora i pod pokroviteljstvom predsjednika Stipe Mesića u srijedu, 21. svibnja u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu proslavljena je 40. obljetnica osnutka Instituta za međunarodne odnose u Zagrebu. Kratkim govorima i rezultatima prikazanim na videoekranu IMO se predstavio kao suvremen, učinkovit i vrijedan čimbenik umrežavanja Hrvatske u svjetske programe koji su ispred vremena u kojem su započeti.

O povijesti Instituta za međunarodne odnose u povodu obljetnice i uz analizu trenutnih projekata u toj instituciji govori Zrinjka Peruško, voditeljica Odjela za kulturu i komunikacije u IMO-u. Poznata po istraživanjima medijskih sustava i njihovih promjena, odnosa medija i civilnog društva, Zrinjka Peruško objavila je niz studija i knjigu Demokracija i mediji. Bila je član tima koji je sudjelovao u izradi kulturne politike Republike Hrvatske s područja medija, a članica je ekspertnog panela Vijeća Europe za medijsku raznolikost koji je prošle godine sastavio izvještaj o medijskom pluralizmu. Docentica je na predmetima političke sociologije i teorije industrijske demokracije na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

– Nakon četrdeset godina rada Instituta za međunarodne odnose mislim da danas možemo govoriti o mnogim pozitivnim utjecajima koji su definirali, oblikovali ulogu instituta u svjetlu znanstvenih istraživanja u Hrvatskoj, ali i imali znatnu ulogu u znanstvenim utjecajima na društveni razvoj i napredak. Institut je u četrdeset godina postojanja sudjelovao u svim važnijim pomacima shvaćanja ne samo u pojedinim znanostima nego ponajprije u različitim područjima interdisciplinarno shvaćenoga društvenog napretka.

Od zemalja u razvoju do međunarodnih odnosa

Nedovoljno je poznato da je institut osnovan još 1963. godine kao Institut za Afriku, a osnovali su ga Sveučilište u Zagrebu i Privredna komora Zagreba. Znači, od samog početka on ujedinjuje znanstveno i praktično i tako djeluje četrdeset godina. Nikad nije bio institut koji bi se bavio samo teorijskom znanošću odmaknutom od društvene stvarnosti i koja bi bila neprimjenjiva, nego

oduvijek ide za tim da spoznaje koje se stječu u našim istraživanjima i istraživanjima koja se rade u svijetu, primjenjuje u razvoju Hrvatske, tj. društva u kojem postoji.

Iako je počeo kao Institut za Afriku u doba kad je to bilo i te kako zanimljivo, ponajprije zbog nekih ekonomskih aspekata, od samog početka uključivao je istraživanja u području kulture. Znači da je kultura važna od početka i kroz interdisciplinarni razvoj instituta stalno se otkrivaju nova područja zanimanja i bavljenja. Nakon što je djelovao kao Institut za Afriku, početkom sedamdesetih promijenio je ime u Institut za zemlje u razvoju. Širenje istraživačkog zanimanja odrazilo se i u promjeni imena. U to vrijeme institut postaje sve više interdisciplinarnan pa su uz istraživanja u području kulture, ekonomije, brojnija i politološka istraživanja koja se povezuju s istraživanjima pokreta nesvrstanih instituta u to doba u cijeloj Jugoslaviji bile su novina i pomicanje ideja međunarodne suradnje – naravno u okvirima u kojima se u to vrijeme moglo.

Sredinom osamdesetih ponovno se šire istraživačke ideje i sa zemalja u razvoju žarište se premješta na razvoj međunarodnih odnosa općenito. Zato 1989. godine institut ponovno mijenja ime u Institut za razvoj i međunarodne odnose. U to je doba u institutu uz istraživanja kulture, ekonomije, političkih odnosa i resursne ekonomije (primjenjivosti u pitanjima zaštite okoliša) značajna aktivnost i razvoj u području europskih studija. U institutu tako potkraj osamdesetih postoji jezgra analiza europskih integracija, pitanja uključivanja Hrvatske u europske integracije, praćenja različitih događaja u okviru tih integracija itd. Dakle, iz tog se vremena proteže sadašnji osnovni identitet instituta kroz četiri osnovna interdisciplinarna pristupa određenim područjima. Institut sredinom devedesetih mijenja ime u ono koje nosi i danas: Institut za međunarodne odnose.

IMO i kulturne politike

Koja su načela rada u Institutu za međunarodne odnose? Tko su zaposlenici, tko suradnici i kako se izrađuju pojedini projekti?

– Velika je vrijednost instituta u njegovoj fleksibilnost.

Grozdana Cvitan

Pitanja formuliranja kulturne politike bila su teme koje smo u institutu obrađivali i objavljivali u vrijeme kad ni u Hrvatskoj ni u bivšoj Jugoslaviji nisu bile ni jasno razumljene ni sasvim uobičajene

U prostoru privatnih medija još nismo na čistu s time kako osigurati da se utjecaj vlasnika minimalizira u programskom dijelu

foto: Jonke Sham

On ima tridesetak zaposlenika: znanstvenika, znanstvenih istraživača, novaka, stručnih djelatnika (biblioteka i dokumentacijski sustav, informacijska podrška), ali u svim svojim istraživanjima koristi se resursima suradnika u zemlji i inozemstvu. Nema ni jednog istraživanja napravljenog u nekom od četiriju spomenutih istraživačkih područja, odnosno odjela u kojemu nismo surađivali s ljudima izvan instituta u zemlji i inozemstvu. Oduvijek je komparativna prednost instituta to što je upućen na suradnju sa stručnjacima izvan same institucije. Tako smo uvijek mogli surađivati s najboljim stručnjacima u području koje smo u tom trenutku obrađivali i ujedno proširivati istraživačke mogućnosti instituta kroz programe koje obrađujemo.

Organizacijski je institut formalno podijeljen u četiri odjela: europske integracije, kulturu i komunikacije, resursnu ekonomiju i ekonomiju i međunarodne političke odnose. Svaki od odjela okuplja stručnjake profila koji se bave tim tipom istraživanja.

U posljednje se vrijeme stječe dojam da su posebno aktivni odjeli koji se bave istraživanjima u području kulture. Je li to samo dojam u javnosti?

– U posljednjih nekoliko godina bilo je nekoliko važnih i ujedno vidljivih aktivnosti, organizirano je nekoliko važnih konferencija i one su imale dobar odjek u javnosti. Svi su odjeli vrlo aktivni u organiziranju međunarodnih konferencija, što je jedna od aktivnosti koje uz istraživački angažman posljednjih godina posebno zauzima područje djelovanja. Čini se da je ta međunarodna znanstvena suradnja koja se ostvaruje na konferencijama posebno potrebna Hrvatskoj.

U području medija i kulture posljednjih godina posebno smo angažirani u istraživanjima koja su potpora stvaranju politika i strategija u tim područjima. Možda se ne zna dovoljno da su istraživanja s područja kulturne politike u institutu rađena već osamdesetih. Dakle, pitanja formuliranja kulturne politike (kako ostvariti dobru međunarodnu kulturnu suradnju, kako poticati multikulturalizam, odnosno komunikaciju između različitih kultura, utjecaj novih komunikacijskih tehnologija na kulturu itd.) bila su teme koje smo u institutu obrađivali i objavljivali u vrijeme kad ni u

Hrvatskoj ni u bivšoj Jugoslaviji nisu bile ni jasno razumljene ni sasvim uobičajene.

Nakon devedesetih pitanje kulturne politike kao skupa mjera i aktivnosti javnih vlasti, države na promicanje područja kulture, na razvijanju tog područja (ne samo na financiranju nego raznim mjerama poticanja samostalnosti i kreativnosti) poteklo je iz ovog instituta i kao ideja i kao koncept. Danas možemo reći da se pitanje kulturne politike sve više smatra potrebom i razumije. Pitanje i pojam kulturne politike danas, 2003. godine u hrvatskoj se javnosti i politici prihvaća i razumije za razliku od početka devedesetih, kad smo radili, primjerice, veliku studiju za UNESCO o kulturnim politikama u zemljama članicama UNESCO-a. Institut je organizirao to istraživanje s kolegama u zemlji i inozemstvu. Danas se ponosimo time što je tema kulturne politike iznikla iz ovog instituta, a u suradnji s našim suradnicima.

IMO i nove tehnologije

Potkraj osamdesetih iz instituta je u javnost krenula i tema odnosa informacijskih tehnologija i kulture, a danas na njoj rade mladi istraživači. Odnos novih tehnoloških i informacijskih dostignuća na kulturni razvoj danas je i te kako važan, ali bilo je vremena kad nije bio tako prepoznat.

Tehnologije su uvijek nove i u osamdesetima nismo govorili o istim tehnologijama kao što su danas, ali pitanja i problemi o kojima je riječ u istraživanjima, tj. odgovor na pitanje kako će se kulturni i društveni život mijenjati pod utjecajem tehnologije – to je pitanje uvijek isto. Prije dvadeset godina govorili smo o satelitima, utjecaju videokordera i videotehnologije općenito na kulturni i društveni razvoj, a danas govorimo o Internetu, multimediji, pokretnim telefonima treće generacije, virtualnim mrežama itd. Nedavno smo u Zagrebu imali velik međunarodni skup koji je bio posvećen analizi pitanja elektronske kulture, odnosno kako nove informacijske i komunikacijske tehnologije mogu upotrijebiti kulturnu kreativnost i, s druge strane, kako mogu negativno utjecati na pitanja kao što su socijalna kohezivnost, participacija itd.

Je li javnost prepoznala taj skup?

– Za našu javnost ne znam. Bilo je veliko zanimanje

razgovor

– To je pitanje razvijenosti i svjesnosti političkog tijela s jedne strane i kritičke svijesti s druge strane, koja kroz razvijene medije mora o tome govoriti. Mediji su tu da bi rekli kako je moguće da netko tko je dokazano korumpiran i dalje bude u vodstvu neke stranke, da ga se i dalje prikazuje kao renomiranog političara za kojeg treba glasati. Očito još nismo došli do stupnja kad biračko tijelo prepoznaje prevaru i kažnjava prevarante neizborom. Politološka istraživanja pokazuju da političari u svim zemljama uvijek rade ono za što smatraju da će im donijeti dobit, a za njih su to glasovi birača. Obnašanje vlasti posljedica je određena ponašanja i ono će se promijeniti kad stranke uvide da im korumpirani političari štete. Dok stranke ni političari nisu sankcionirani za svoje ponašanje, to je pitanje građana, a ne političara. Na nama je da im pokažemo što mislimo o tome.

Citiramo li prečesto tuđa iskustva?

– Možda, iako to može biti korisno. Katkad je to samo izraz nekih kompleksa i mišljenja kako nismo sami u stanju riješiti probleme pa kopiramo neka strana rješenja. Problem kod kopiranja je u tome što mi koristimo samo dijelove rješenja, nešto izvadimo iz konteksta pa umjesto sustavnog rješenja imamo dijelove rješenja koji u novom kontekstu nisu mogući. Razumijevanje konteksta u kojem mjere funkcioniraju najčešći je naš problem jer sustav nije izbalansiran.

Ne čini mi se najvažnijim pitanje političkog utjecaja nego pitanje kako osigurati funkcioniranje tržišta, kako osigurati da ekonomski interes, financijski motiv, odnosno vlasništvo kao proces unutar medijskih industrija ne prevlada u nekom medijskom sustavu

stručnjaka u Hrvatskoj i institucija koje se bave novim tehnologijama, a međunarodno je zanimanje bilo tako veliko da smo povratne informacije dobivali preko Interneta, na kojem je konferencija prenošena. Video streaming prvi puta smo koristili prenoseći konferenciju o medijima koju smo organizirali u suradnji s UNESCO-om 2000. godine. U tom trenutku odziv ljudi u svijetu nije bio velik kao nedavno jer i u svijetu se u međuvremenu napredovalo u upotrebi novih tehnologija. Sve se to razvija vrtoglavom brzinom.

Skraćuje li se razdoblje u kojem se donose pojedine strategije i koliko na to utječe razvoj tehnologije?

– Strategije koje uključuju pitanja novih razvojnih tehnologija zastarijevaju puno brže nego prije. Prije deset, jedanaest godina nismo imali ni Internet ni e-mail. Mi u institutu među prvima smo uvijek uvodili nove tehnologije – stjecajem zanimanja, okolnosti ili sreće, usvajali smo ih lako. Internet smo među prvima imali već 1992. godine. Danas ne možemo zamisliti istraživački rad bez tih novih tehnologija koje nam omogućavaju da svakodnevno komuniciramo s ljudima u cijelom svijetu. Sigurna sam da ako se javne politike stvaraju bez razmišljanja o brzom promjeni novih tehnologija i o tome da one postaju neadekvatne u vrlo kratkom razdoblju, te politike nemaju smisla.

Mediji – kontrola i financiranje

Uz pitanje informacijske komunikacijske tehnologije i kulturne politike posebno bih naglasila temu važnu posljednjeg desetljeća u IMO-u: transformacija komunikacijskih, medijskih sustava u tranzicijskim zemljama i u Hrvatskoj kao tranzicijskoj zemlji. To je pitanje demokratizacije medija, promjene medijskih tehnologija, promjene medijskih sustava i njihovo razumijevanje kao društvenih ustanova koje djeluju u okviru društva. Mislim da smo u našim studijama, publikacijama te domaćim i međunarodnim skupovima mnogo napravili na razumijevanju tog područja koje ostaje prioritetno i za budućnost. Nužno je da se u Hrvatskoj ideja razvoja medijskog sustava percipira ne samo politički u smislu slobode izražavanja nego i kroz prizmu kulturne raznolikosti, pluralizma medija koji je potreban da bi se područja kulture i društva mogla razvijati u dimenzijama tolerancije i raznolikosti.

Koliko je u Hrvatskoj zamjetna zatvorenost medija i monopolizam koji diktiraju društvene skupine i pojedinci kao financijski takvih medija?

– To je vječno pitanje i ni u Hrvatskoj nije novo. Pitanje tko kontrolira i tko financira medije pitanje je broj jedan svih kritičkih analiza medija u svijetu. U Hrvatskoj kao tranzicijskoj zemlji koja tek kratko vrijeme razvija demokratski

sustav, u okviru kojeg su pitanja tolerancije, pluralizma i slobode medija uvijek vrlo naglašena, možda više nego u zemljama starih demokracija, pitanje kontrole nad medijima je ključno. Dosad smo bili usmjereni na to da se kontrola države poznata iz predemokratskog razdoblja razbije, makne, tj. da se dokine kontrola medija u smislu kontrole službene države nad medijskim sustavom kao institucijom. Ono s čim se danas suočavamo jest pitanje utjecaja vlasnika medija koji više nisu državni vlasnici ili barem u pretežnom slučaju državni vlasnici. Odvojimo li pitanje javne televizije koja još treba mnogo napraviti da bi se uistinu profilirala u smislu koji se od nje očekuje u toleranciji, kvaliteti programa itd. (iako je situacija mnogo bolja), u prostoru privatnih medija još nismo na čistu s time kako osigurati da se utjecaj vlasnika minimalizira u tom programskom dijelu, odnosno da se osigura da utjecaj vlasnika nije takav da naruši one ključne elemente koje očekujemo kad je u pitanju funkcioniranje svake slobodnog medija kao što su objektivnost, nepristranost u izvještavanju o političkim zbivanjima, tolerancija prema različitu mišljenju, pluralizam ideja i stajališta koje u medijima očekujemo itd.

Korupcija i osviještenost birača

Nisu svi mediji jednaki i nije ista stvar televizija ili neke dnevne novine, kao što nije ni jednako upletanje vlasnika na strukturiranje zabavnog programa i na strukturiranje informativno-političkog programa. Primjerice, vlasnik TV kuće utjecat će i mora utjecati na to da mu se isplati djelatnost u mediju u smislu da može zarađivati preko marketinga i onda je sigurno da će u vrijeme najveće gledanosti staviti najatraktivniji i marketinški najisplativiji program. To poznaju svi mediji slobodnog tržišta demokratske političke provenijencije i na to nije moguće imati primjedbu. Mediji su i industrija i ne može se očekivati drukčije ponašanje, ali drukčije ponašanje možemo očekivati od javne televizije. Ono što bi bilo loše i što prepoznajemo kao problematično jest kad vidimo da se politički interes nekog vlasnika moćnog medija pokazuje u programu. Ono što poznajemo u razvoju tiska u Zapadnoj Europi jest da postoji tisak koji je otvoreno vezan uz neku političku opciju. U takvu se slučaju politički interes eksplicira, ali to ne znači prešućivanja i odmicanje od novinarskih standarda nepristranosti, prešućivanja itd. Dakle, izvještava se o svemu, ali neke se prati više i bolje. To kod nas nije do kraja ni razjašnjeno ni razvidno, ali ne treba biti ni previše nestrpljiv.

Kako tumačite činjenicu da nikakvo izvještavanje o korupciji, mafiji, lopovlucima i ostalim pošastima društva ne utječe bitno na položaj pojedinaca na izborima?

Poznavanje stranih iskustava ipak je nužno, posebno u odnosu na neke općeprihvaćene standarde, na primjer, u području masovnih medija.

Culturelink – svjetska mreža za suradnju

Što je sve za Hrvatsku značila činjenica da je Institut bio otvoren novim komunikacijskim tehnologijama i da je mogao komunicirati s cijelim svijetom?

– Zbog ranije dugogodišnje suradnje s institucijama iz sustava UN-a i razgranate međunarodne suradnje u 1990. godini u institut je smješten centar svjetske mreže za suradnju u kulturnom razvoju Culturelink. Nije slučajno da je ta mreža smještena u IMO-u jer je institut već prije imao vrlo razvijenu međunarodnu suradnju i u području kulture i drugih istraživačkih tema, široku mrežu suradničkih institucija u svijetu itd. Kad je Culturelink osnovan kao svjetska mreža za suradnju na području kulture UNESCO-a i Vijeća Europe, Culturelink je s obzirom na dotadašnju međunarodnu reputaciju dobio priliku postati domaćin takve mreže. Razvijanjem mreže međunarodna suradnja instituta se povećala i koristi koje imaju i institut i Hrvatska od te mreže su velike. Kroz tu mrežu mi smo razvili suradnju s velikim brojem znanstvenih i istraživačkih institucija u svijetu. Riječ je o institucijama čije se područje djelovanja u kulturi definira vrlo široko pa uključuje i različite umjetnosti i institucije, medije, inter i multikulturalnosti itd. Tom suradnjom i organiziranjem suradnje u mreži sa svojim smo partnerima uspjeli proširiti suradnju i ostati na samom vrhu istraživačkih interesa i rezultata u području kulture i medija. Doktorica Biserka Cvjetičanin, koja je koordinirala mrežu od sama njezina nastanka, nakon što je prihvatila mjesto zamjenice ministra kulture ostala je počasna predsjednica svjetske mreže Culturelink.

Kroz međunarodne kontakte stalno smo u tijeku s najnovijim pitanjima kojima se bavi svjetska znanost, a jedna od tema oko koje smo sada angažirani pitanje je kulturne raznolikosti i pitanje globalizacijskih procesa na kulturne identitete, na zadržavanje raznolikosti unutar lokaliziranih kultura u određenim područjima, a pod utjecajem globalizacijskih procesa. To su i pitanja širenja kulturnih industrija, kulturnih proizvoda iz zemalja s visokom propulzivnošću (u Europi se kao takva najčešće citira američka kulturna proizvodnja). Suosnovali smo (prije tri godine u Santoriniju) međunarodnu mrežu za kulturnu raznolikost (International Network for Cultural Diversity – INCD) koja je u nekoliko godina postojanja prepoznata na svjetskoj razini radi svojih napora na donošenju konvencije za zaštitu kulturne raznolikosti, a u cijelom procesu sudjeluju i ministri kulture

zemalja koje sudjeluju u mreži, kroz mrežu ministara kulture (International Network for Cultural Policy – INCP).

Serijom tribina u suradnji s Francuskim institutom u Zagrebu propitivali smo neke aspekte kulturne i medijske raznolikosti, a ujedno otvorili i raspravu u Hrvatskoj o tom području koje svijet upravo istražuje. Nina Obuljen iz instituta, koja je članica izvršnog odbora INCD-a, uz te tribine suorganizira i konferenciju INCD-a koja će se održati u Opatiji u listopadu ove godine.

Zaštititi pluralizam

Koje projekte IMO sada "nosi", odnosno u kojima sudjeluje?

– I dalje nas angažira projekt kulturne politike ne samo u smislu sudjelovanja u izradama strategije kulturne politike u Hrvatskoj, u čemu smo sudjelovali posljednjih nekoliko godina, nego i u projektu s europskim partnerima u sklopu kojeg se rade kompendiji kulturnih politika za europske zemlje u suradnji s Vijećem Europe. Naši partneri izvan instituta i mi iz njega sudionici smo različitih međunarodnih timova. Tako, primjerice, kao rezultat rada na hrvatskoj kulturnoj politici u sklopu projekta Vijeća Europe, kad je IMO bio nosilac okupljanja šireg tima stručnjaka, ljudi iz tog tima sudjeluju u aktivnostima nastalim slijedom tog projekta. Profesor Katunarić s Filozofskog fakulteta, koordinator našeg projekta, sada sudjeluje u ekspertnom timu za analizu kulturne politike Makedonije, Daniela Jelinčić, koja se bavi kulturnim turizmom, u timu je koji analizira kulturnu politiku Cipra, Aleksandra Uzelac iz IMO, jedna od autorica ideje portala CultureNet Croatia, istražuje uloge virtualnih mreža u kulturi itd.

Novi trogodišnji projekt kroz financiranje Ministarstva znanosti fokusira se na analizu kulturnih, komunikacijskih i medijskih aspekata konstrukcije civilnog društva u Hrvatskoj. To je tema koja je kod nas nedovoljno istražena i analizirana, što želimo promijeniti tim projektom. Nastavljamo i rad na pitanjima medijske politike i analize medijskih sustava, posebno s obzirom na medijski pluralizam i raznolikosti. U suradnji s Vijećem Europe organizirat ćemo međunarodnu konferenciju o pluralizmu medija i načinima sprječavanja pretjerane koncentracije monopola vlasništva u medijima. To je jedna od novih tema na koje IMO nastoji usredotočiti pozornost javnosti. Više mi se ne čini najvažnijim pitanje političkog utjecaja nego pitanje kako osigurati funkcioniranje tržišta, kako osigurati da ekonomski interes, financijski motiv, odnosno vlasništvo kao proces unutar medijskih industrija ne prevlada u nekom medijskom sustavu. Dakle, pitanje je kako zaštititi pluralizam od procesa koncentriranja u okviru razvoja medijskih industrija. ■

Još o komunističkim krvolocima

Boris Buden

Ili zašto smo se ono bili rastali?

Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla, Prometej (Zagreb) i Samizdat B92 (Beograd) 2003.*

Qholost je na neki način prirodna mana svih onih koji dolaze poslije; koji ne moraju stati oči u oči s kaosom i kontingencijom povijesne stvarnosti, nego se preko ramena osvrću na njezin posmrtni red; i koji bez ikakvih vlastitih zasluga stječu privilegij da joj konačno sude. Poseban oblik te oholosti u našim postkomunističkim vremenima ogleda se u sveprisutnom uvjerenju da su protagonisti naše komunističke prošlosti vidjeli svijet kroz ideološke naočale, dakle iskrivljeno, dok mi danas vidimo taj isti svijet onakvim kakav on uistinu jest. Pod tom pretpostavkom razlika između nas i njih, između naše sadašnjosti i naše prošlosti, postaje razlikom između istine i zablude. Mi smo, naravno, ti koji znamo istinu. Za razliku od njih koji su zabludjeli u ideološkim iluzijama.

Amnestiranje nacionalističke desnice

Iz te jednostavne i nadmoćne perspektive napisana je Jovićeva knjiga o raspadu socijalističke Jugoslavije. Njegova je glavna teza jednostavna: jugoslavenski komunistički ideolozi, prije svih upravo Edvard Kardelj, upropastili su Jugoslaviju zato što su je pokušali izgraditi na ideologiji odumiranja države. Jović, naravno, pritom misli na koncept samoupravljanja koji je u jugoslavenskoj interpretaciji marksizma pretvoren u načelo organizacije cijelog društva (i države). Glavni problem jugoslavenske države bio je, dakle, u tome "što su jugoslavenski komunisti shvatili marksističku doktrinu veoma ozbiljno, te su doista vjerovali da državu treba ukinuti." Tako su sprečavali nastanak bilo kakvog jugoslavenskog nacionalizma, potiskivali etničku srodnost jugoslavenskih naroda i na kraju srozali jugoslavensku državu na čisto ideološki projekt. Samoupravni koncept oslabio je, naime, sve glavne funkcije države: obranu, vanjsku politiku, unutarnju sigurnost, cjelovit ekonomski sustav, jedinstven medijski prostor (nepostojanje jedinstvene jugoslavenske televizije, npr.) itd. Kada je na kraju komunistička ideologija propala, s njom je nužno morala propasti i jugoslavenska država, jer, kao što Jović naglašava, nije imala nikakav drugi identitet osim ideološkog. Tako je iskrena odanost marksističkim idejama, koja je odlikovala jugoslavenske komuniste – u razlici prema njihovim pragmatičnijim i ciničnijim istočnoblokovskim kolegama – skrivila nastanak

tipično jugoslavenskog koncepta općedruštvenog samoupravljanja, odnosno ideologije odumiranja države, koja je za Jovića "ne samo glavni razlog raspada Jugoslavije, nego i glavni razlog načina na koji se taj raspad dogodio, odnosno građanskog rata koji mu je uslijedio."

Naglasimo još jednom monstrozan domet te Jovićeve optužbe, jer se čini da je ona, u svojoj jasnoći i težini, bez presedana u našem postjugoslavenskom kontekstu: za krvavi rat i razaranja, za etnička čišćenja, masovne ratne zločine, stotine tisuća mrtvih i milijune prognanih, za uništenu perspektivu barem jedne, ako ne i više generacija, za sve to krivi su jugoslavenski komunistički pokojnici i njihova propala ideologija, krivi su Kardelj, Tito i drugovi, a ne, primjerice, Tuđman i Milošević, a ne hrvatski, srpski i ostali nacionalisti, karadžići, šešelji, šušci, a ne fašističke i rasističke ideologije ustaških i četničkih falangista... Recimo otvoreno: nitko u nas nije u tako ambicioznoj – znanstvenoj! – formi, amnestirao nacionalističku desnicu za krvav raspad Jugoslavije kao što je to ovom knjigom učinio Dejan Jović.

Država ili prirodno stanje

Je li baš tako? Osvrnimo se najprije na jednu traumatsku scenu jugoslavenskog raspada kojoj se Jović u svojoj knjizi više puta vraća i kojom ilustrira nemoć odumiruće komunističke države da spriječi građanski rat i rasulo. Riječ je o onom poznatom slučaju kada je JNA skrivenom kamerom snimala ilegalan uvoz oružja na jugoslavensko-mađarskoj granici. Država, zaprepašteno primjećuje Jović, umjesto da intervenira, spriječi ilegalnu rabotu, uhiti krivce, tek snima skrivenim kamerama taj kriminalni čin. On u toj sceni vidi abdikaciju države pred snagama destrukcije, bezakonja i građanskog rata. Jović zapravo gradi – i to eksplicitno – svoju argumentaciju na Hobbesovu binarnom kodu države i prirodnog stanja. Država, taj odumirući jugoslavenski Levijatan, kao jedini jamac mira i reda nemoćno se povukla prepuštajući društvo prirodnom stanju borbe svih protiv svih, dakle kaosu, nasilju i građanskom ratu. Je li se u tom primjeru doista odigrala ta za Hobbesa temeljna društvena drama sukoba između uzajamno isključivih snaga države i prirodnog stanja?

Pokušajmo taj događaj analizirati iz logike suverenosti. U tom slučaju, kako se čini, ne možemo tako lako ustvrditi da je uvoz oružja ilegalan akt, čin pripreme građanskog rata, odnosno uvod u prirodno stanje. Naprotiv. Prema logici suverenosti, oružje zapravo uvozi hrvatski narod – dakako, posredovanjem svojih legitimnih, dakle na demokratskim izborima potvrđenih predstavnika. S tog je stajališta uvoz oružja s onu stranu legalnosti i ilegalnosti jer se može shvatiti kao akt izvanrednog stanja. Suveren je, da podsjetimo na Carla Schmitta, onaj koji raspolaže izvanrednim stanjem.

Dakle, hrvatski narod, odnosno njegov demokratski zastupnik, predsjednik Tuđman, konzumira svoje pravo, koje mu kao suverenu pripada, da se izdigne iznad zakona i proglasi izvanredno stanje. I tako se, upravo u tom činu uvoza oružja, definitivno uspostavlja kao suveren.

Druga strana, takozvana jugoslavenska država, odnosno njezina legalna egzekutiva, ne predstavlja u tom trenutku nikakvog suverena. Ona nema narod na koji bi se pozvala, jer jugoslavenski narod nije demokratski konstituiran. Koliko god to paradoksalno zvuči, jugoslavenska država ne može proglasiti izvanredno stanje – s demokratskom legitimacijom! – nego tek izvesti neku vrstu puča, koji, doduše, može biti legalan po tadašnjim jugoslavenskim zakonima, ali se ne može osloniti ni na kakvog demokratski legitimiranog suverena.

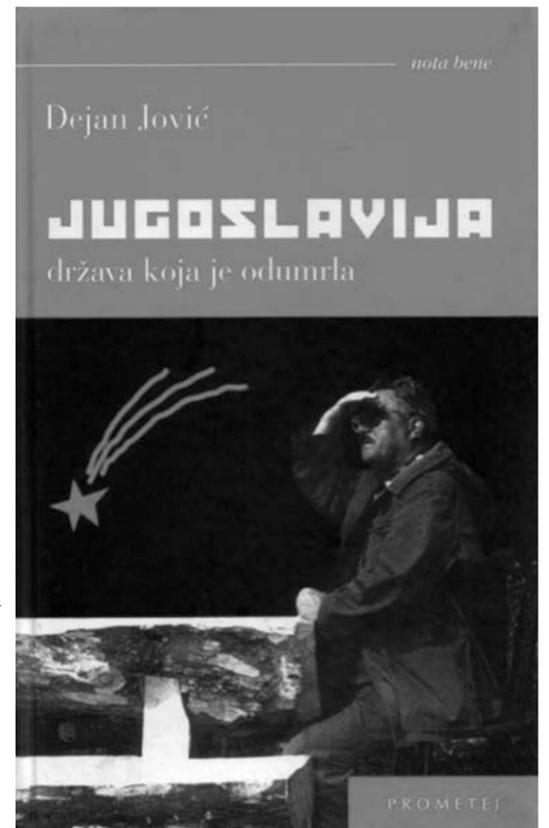
Vakuum koji je nastao nije, dakle, nikakav prosti pad u hobesovsko prirodno stanje, nego efekt (re)konstitucije naroda kao suverena u činu proglašenja izvanrednog stanja. Ta scena ne prikazuje raspad države, nego zapravo njezino rađanje iz načela narodne suverenosti.

Naime, druga, komunistička Jugoslavija nije stvorena na liberalnodemokratskom konceptu narodne suverenosti. Njezin se narod, koji je bez sumnje postojao, konstituirao iz jednog bitno drukčijeg demokratskog načela – onog revolucionarnog.

Emancipatorska a ne identitetska zajednica

Svatko tko se bar malo razumije u marksizam, automatski će upitati: Otkud komunistima narod? Pitanje je apsolutno opravdano. Kao što je poznato, klasični marksistički koncept (općeljudske!) emancipacije temelji se na ideji klasne borbe, koja upravo destruiira pojam naroda. Oslobođenje naroda, odnosno uspostava suverene, demokratske države, iz te su perspektive politički akt bez svake svrhe. Komunisti ne grade državu, nego uvode diktaturu proletarijata i to u političkoj formi koja je u danom trenutku oportuna, zvala se ona država ili ne.

Tek pod fašističkim pritiskom, kada veliki dijelovi radničke klase, pogotovo u Italiji i Njemačkoj, ne samo da ne prihvaćaju ulogu koju im je namijenilo marksističko shvaćanje povijesti nego, naprotiv, prelaze na stranu klasnog neprijatelja, dolazi do revizije rigidnog koncepta klasne borbe i rekonceptualizacije ideje naroda. U svom poznatom govoru na 7. kongresu Kominterne u Moskvi, 1935. godine, Dimitrov inaugurira politiku narodne fronte. Narod je tu shvaćen kao skup svih onih slojeva i grupacija društva spremnih da uđu u borbu protiv fašizma. Taj narod politički se artikulira ne kroz logiku suverenosti, nego posredovanjem isključenja

nenaroda ili, bolje, protunaroda, naime svih onih njegovih dijelova ili slojeva koji podupiru fašističku diktaturu. Taj fašistički protunarod zasnovan je na ideji jedinstva. Za Dimitrova, naprotiv, bit naroda je u njegovoj heterogenosti.

Tek na osnovi tog koncepta moguće je shvatiti na što je mislila – odnosno na što nije mislila – Komunistička partija Jugoslavije kada je pozvala na "narodni ustanak", kada je počela "narodnooslobodilačku borbu", kada je osnovala "narodnooslobodilačke odbore" i na koncu obnovila Jugoslaviju kao "narodnu republiku". Pod pojmom naroda, dakle, jugoslavenski komunisti nisu mislili nikakvu identitetsku zajednicu. To najbolje potvrđuje uvodni tekst avnojskih odluka, temeljnog dokumenta druge Jugoslavije. Citirajmo: "Na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje, uključujući pravo na otcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima i u skladu s istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvjedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije, Antifašističko vijeće naroda Jugoslavije donosi sljedeću odluku..."

Naglasimo još jednom da ne bi bilo zabune: ljudi i narodi bivše Jugoslavije ne ujedinjuju se ni zbog kakve etničke bliskosti, odnosno tradicije i perspektive jugoslavenstva, nego isključivo na temelju zajedničke borbe protiv fašizma. Ta borba, a ne nekakav zajednički ili bliski etnički identitet jest ono po čemu oni čine jedan, jugoslavenski narod. Druga, komunistička Jugoslavija, dakle, čisto je emancipacijska – a ne identitetska – zajednica.

I još nešto. Taj novi jugoslavenski narod ne gradi svoje političke institucije iz logike suverenosti (nasljeđujući je od monarha, odnosno od jugoslavenskog nacionalizma takozvane prve Jugoslavije), nego upravo kroz radikalnu negaciju tog koncepta, naime, iz revolucionarnodemokratske ideje savjeta. Druga Jugoslavija ne uspostavlja se kao nacionalna država, nego kao republika savjeta.

Raspad logike suverenosti

Riječ, dakle, nije, kako to vidi Jović, o proturječju između komunističkih ideoloških iluzija (samoupravljanja, odumiranja države, itd.) i realnosti ("prirodne" potrebe za stabilnom, ideološki neutralnom, efikasnom državom kao jedinom zaštitom od prirodnog stanja kaosa i nasilja),

Jugoslavija - kako ispričati kraj?

nego o proturjeđu između dviju inkompatibilnih logika političke organizacije društvenog života, logike suverenosti i logike revolucionarnodemokratskih savjeta.

Ova druga logika nije nikakva komunistička ideološka izmišljotina. Savjeti se spontano rađaju još u revolucijama 18. stoljeća, u Americi i Francuskoj. Oni su temeljni oblik društvene organizacije u Pariškoj komuni, u ruskim i njemačkim revolucijama, kao i u revolucijama u Austriji i Mađarskoj. I danas kad u Argentini radnici zauzimaju bankrotirane tvornice, oni formiraju svoje savjete ne zato što su zaslijepljeni marksističkom ideologijom, nego zato što organizacijski sustav savjeta pripada, kako je isticala Hannah Arendt (u djelu *Macht und Gewalt*, München: Piper, 1970.), biti ljudskog djelovanja. Uvijek je, međutim, pisala je ona, uspjelo birokracijama nacionalne države ili partijskim mašinerijama da nakon revolucije zatru taj autentično demokratski koncept i praksu organizacije društvenog života.

Jović, uvijek se iznova pozivajući na Hobbesa, neprestano ponavlja kako je suverena država naša jedina zaštita od kaosa i nasilja. Hannah Arendt, upravo u zaključku svog najvažnijeg teksta o političkom nasilju, tvrdi nešto sasvim suprotno: ukoliko se želimo suprotstaviti nasilju, ratovima, i učiniti odlučan korak prema miru, morat ćemo odstupiti od dominantnog pojma države zasnovanog na logici suverenosti. Taj korak je korak u smjeru obnavljanja revolucionarnodemokratskog koncepta savjeta – koncepta na kojem je pobijedila jugoslavenska antifašistička revolucija i koji je sputao i kastirao partijski aparat, a do kraja ga uništile današnje nacionalističke državne birokracije. Ako taj sustav savjeta i jest utopija, on je, pisala je Hannah Arendt, "narodna utopija", a ne utopija kojekakvih teoretičara, dakle ne utopija ideološke fantazije.

To upozorenje čini se da je ponovo aktualno. Ne svjedočimo li upravo danas iznimnom porastu političkog nasilja i povratku ratova na svjetskopovijesnu scenu? Ne raspada li se danas pred našim očima cijeli međunarodni poredak utemeljen Westfalskim mirom i zasnovan na načelu poštovanja državne suverenosti? I što zapravo znači naše jugoslavensko rasulo u tom epohalnom, odnosno globalnom kontekstu?

Jovićev putokaz u normalnost

Ideološki zaslijepljeni komunisti uništili su državu i tako nas gurnuli u prirodno stanje, u rat svih protiv svih, uvjerava nas Jović. Izlaz iz tog rasula on nam nudi tek implicitno, naime u obliku normativnog ideala, na čijoj pozadini njegova analiza tek zadobiva neki smisao – u obliku ideala suverene države, ideala moderne, demokratske verzije hobesovskog Levijatana. Nije li to put kojim idemo ili bismo barem trebali ići? Da nije bilo komunista i njihove ideologije, sugerira nam implicitno Jovićeva teza, odavno bismo bili na tom putu, odavno bismo uživali mir, sigurnost i stabilnost u solidnoj suverenoj državi. Drugim riječima, otkako su komunisti nestali, ništa nas više ne priječi na putu u normalnost. Dakle, naprijed u svijetlu budućnost koja nam obećava sretnu simbiozu jake (nacionalne, demokratske) države i u njoj suverenog, svakoga-dana-u-svakom-pogledu-napredujućeg naroda!

Nije li neobičan taj kontrast između Jovićeva metafizičkog pesimizma u kojem čovjek, čim se oslobodi stegne jake države, ne zna ništa drugo doli da svom bližnjem, krležijanski rečeno, pregrize grkljan, i njegova "realistična" optimizma u kojem se, u svijetu

oslobođenom komunističke ideologije i prakse, svijetu suverenih demokratskih država, problem rasula, političkog nasilja i rata zapravo može smatrati konačno riješenim. Jer jedini problem o kojem govori Jovićeva knjiga zapravo su komunisti sami, kojih na sceni ionako više nema. U tom je smislu ono što implicira njegova nemilosrdna kritika (komunističke) prošlosti zapravo nekritička afirmacija realne liberalnokatoličke sadašnjosti. To što Jović predbacuje komunistima, naime da su kao ideolozi bili slijepi za realnost, tako se može predbaciti njemu samome: proturjeđe sa stvarnošću. Nije li upravo neoliberalni kapitalizam taj koji, u procesu danas poznatom kao globalizacija, već desetljećima sustavno razara realan sadržaj onoga što po svijetu, kao normativni ideal, sam misionarski propovijeda – tu istu suverenu nacionalnu državu i svjetski poredak zasnovan na tom idealu.

Ali ideologija nije isto što i sljepilo prema stvarnosti, kako naivno vjeruje Jović. Njezina bit skriva se u funkciji koju spomenuto sljepilo obavlja u reprodukciji te stvarnosti, odnosno u reprodukciji postojećih odnosa dominacije. U tome se razotkriva ideološki karakter Jovićeve teze. Proglašavajući rasulo Jugoslavije isključivo komunističkim nedjelom i tako fiksirajući

tu traumu u našu prošlost, on nam istodobno zatvara oči pred realnošću rasula koje živimo danas i koje prijeti da sudbinski zapečati našu budućnost i budućnost svijeta u kojem živimo.

Tu prijeteću perspektivu i ujedno drukčiju viziju jugoslavenskog rasula, upravo suprotnu od Jovićeve teze, jasno artikulira Giorgio Agamben: "Ono što se odigralo u bivšoj Jugoslaviji i, sasvim općenito, raspad tradicionalnih državnih organizama u Istočnoj Europi, ne smijemo promatrati kao povratak borbe svih protiv svih u prirodnom stanju, koja je predigra za nove društvene ugovore, odnosno uspostavu novih nacionalnih država. Naprotiv, to je istupanje izvanrednog stanja kao permanentne strukture pravno-političkog dislociranja i pomicanja. Nije riječ, dakle, o regresiji političke organizacije u prevladane forme, nego o alarmirajućim događajima koji kao krvavi vjesnici najavljuju novi *nomos* na zemlji, koji (ako načelo na kojem se on temelji ne bude iznova dovedeno u pitanje) prijeti da će se proširiti na cijeli planet." (Giorgio Agamben, *Homo sacer: Die souveräne Macht und das nackte Leben*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.)

Što s vlastitim komunističkim naslijeđem?

Jugoslavija, država koja je odumrla dobro je napisana knjiga. Ona sadrži obilje odlično analiziranog dokumentarnog materijala koji pruža jasan uvid u mikrostrukturu bivšejugoslavenske komunističke vlasti, u njezine ideološke dileme i političke konflikte. Glavna teza te knjige ne iskače, međutim, iz perspektive pobjedničke ideologije i ni u čemu ne nadmašuje danas već otrcane antikomunističke fraze. Iza originalnog otkrića da je komunistička ideja promašena krije se prije svega sam autor kao promašena kadrovska investicija nekad vladajuće partijske birokracije. Upravo je zato u prostoru i vremenu u kojem se politički i intelektualni oportunitizam uvijek iznova uspostavlja kao jedina čvrsta konstanta uspjeh ove knjige i njezina autora više nego zajamčen. Ona sasvim glatko klizi niz dlaku svima kojima je odgovornost za sadašnjost preteška i kojima je strah od suočenja s proturječjima naše aktualne stvarnosti prevelik; kao što, pod izgovorom radikalne kritike komunizma, u korijenu sasijeca svaku pomisao na moguću alternativu današnjem stanju i guši svaku ma i najmanju iskru emancipacijske volje, prokazujući je unaprijed kao ideološku zabludu koja nužno završava u

prirodnom stanju nasilja i rata. Ali što, s onu stranu ovog povoda, da radimo s našim jugoslavenskim, komunističkim naslijeđem?

Uzimajući za moto *Empirea* riječi Williama Morrisa da je "ono za što su se oni borili ostvareno usprkos njihovim porazima", Hardt i Negri evociraju projekt proleterskog internacionalizma (Michael Hardt, Antonio Negri, *Empire*, Cambridge, MA/London, E: Harvard University Press, 2001.), te paradoksalne, ali i toliko moćne političke mašinerije koja je svojedobno s lakoćom prestupala granice i hijerarhije suverenih nacionalnih država. U našem epohalnom horizontu obilježenom globalizacijom, taj klasični koncept lijeve, marksistički inspirirane socijalne borbe nema više svoje mjesto. Ali ona vizija s kojom i za koju su se komunisti borili postala je naša stvarnost: raspad poretka suverenih nacionalnih država i uspostava novih oblika globalne suverenosti.

Iz te perspektive možemo napokon upitati: nije li došlo vrijeme da danas kudikamo radikalnije odbacimo dilemu na koju su generacije jugoslavenskih komunista i njihovih nacionalističkih suparnika potratile svoje – i naše! – živote, dilemu: suverena Jugoslavija ili suverena Hrvatska (Srbija, Slovenija..., bilo koja nacionalna država)? – Ne hvala! Ni jedno, ni drugo. ▣

PSIHODELIČNA TEORIJA ZA UNUTARNJA TIJELA!

Stvarnost je LSD za mase.
Istina je reklama.
Svijet je medijski fenomen.
Ideje su oblik emocija.
Smisao je otmica koja se
doživljava poput zavoda.

Zoran Roško (mentalni di-džej, urednik emisije *Alternet* na Trećemu programu Hrvatskog radija) sintetizirao je konceptualnu drogu, knjigu **Paranoidnije od ljubavi, zabavnije od zla - reklame postojanja i halucinogene istine: rekreacijska teorija za unutarnja tijela**, homeopatski protuotrov za paranoju izazvanu suvremenim tehnološkim i mentalnim mutacijama koje izazivaju nestanak staroga čovječjeg režima. Njegova knjiga reklamira novi senzibilitet teorijskog pisanja nadahnut post-rockom i tjelesno-futurističkom glazbom; riječ je o plesu unutarnjih tijela koji samo sliči filozofsko-teorijskoj raspravi a rezultat je "delirično putovanje kroz unutarnji i vanjski svemir, trip kroz zečju rupu globalne kulture post-svega" (**Steven Shaviro**).

"Ova je knjiga plodotvorno štivo za društvene i humanističke znanstvenike, medijske praktičare, književne teoretike i suvremene umjetnike zato što postavlja u središte pitanje tijela, medija, duhovnosti i posredovanja kazivanja o svijetu izgubljenome u paučini 'paranoidnoga orgazma'" (**Žarko Paić**).

Knjigu možete naručiti pouzecom izravno od izdavača:

Naklada MD,
Vlaška 35,
10 000 Zagreb
(md.quorum@zg.tel.hr),
tel/fax: 48 14 562.

Cijena knjige
(284 stranice)
je **140,00** kuna
s uračunatim poštanskim
troškovima za Hrvatsku.

**Užitak je
čudniji od boli -
orgazam je tvoj
najparanoidniji
osjećaj!**

Jugoslavija - kako ispričati kraj?

Ivo Goldstein

Krhka tvorevina

Premda smo već nekoliko godina u 21. stoljeću, naše je stoljeće još 20., još propitujemo događaje, zbivanja iz prošlog stoljeća. Jedan od problema s kojima se u Hrvatskoj još suočavamo, ali ne samo u Hrvatskoj, jest i pitanje bivše države Jugoslavije i jugoslovenstva – s jedne strane kao ideologije, s druge kao državotvornog projekta – a za koje ispada da ga nitko nikada nije htio. Koji su najvažniji uzroci tog široko rasprostranjenog nezadovoljstva? Je li ono imalo isti intenzitet početkom i potkraj devedesetih?

– U današnjim razmišljanjima i ocjenama o Jugoslaviji mnogi rade vrlo tipičnu pogrešku: vrijednosne kategorije današnjeg vremena prenose u vrijeme o kojem govore i zamjeraju tadašnjim akterima što ovo ili ono nisu učinili. Uopće ne uzimaju u obzir što se, realno gledajući, u konkretnim okolnostima moglo, a što nije moglo učiniti.

Još će dugo vremena naše razumijevanje onoga što je bila monarhistička, potom i socijalistička (ili komunistička) Jugoslavija biti određeno našim emotivnim doživljavanjem toga razdoblja. Je li Jugoslavija sama po sebi, pa tako i socijalizam/komunizam zajedno s njom, bila od početka osuđena na neuspjeh, na rasap? Ako je tako, onda je komunističko vodstvo s Josipom Brozom Titom na čelu radilo čuda, jer je fascinantom vještinom 35 godina držalo pod kontrolom zločudno čudovište koje je samo stvorilo. Štoviše, Jugoslavija je preživjela još jedanaest godina nakon smrti najvećeg liječnika-čudotvorca. Nema nikakve sumnje da je socijalizam/komunizam bio osuđen na propast, ali je pitanje je li s njim morala propasti i Jugoslavija. S druge strane, stvari se mogu postaviti i ovaako: ako je Jugoslavija bila dobro zamišljena tvorevina, onda je zaključak logičan – komunističko vodstvo, držeći desetljećima vlast i kontrolirajući glavne procese, zapravo je bilo njezin grobar.

Skrupulozno historičarsko istraživanje

Dakle, želim skrupulozno historičarsko istraživanje suprotstaviti političkoj manipulaciji. Politička manipulacija navodi javnost na pogrešne teme – često se, primjerice, raspravlja o tome koliko je Jugoslavija bila korisna ili štetna za neki narod. Skrupulozan povjesničar takav zadatak gotovo da ne

može obaviti, jer on ne posjeduje kategorijalan aparat kojim bi to učinio. *Korisnost* ili *štetnost* je kategorijalan aparat politike. Pa ipak, kada bi se govorilo o *korisnosti*, primjerice, za Hrvatsku i Hrvate, onda je činjenica da je decentralizacija šezdesetih i sedamdesetih išla u prilog hrvatskim težnjama, dok je, nasuprot tome, obračun s hrvatskim nacionalizmom i šovinizmom 1971./72. godine bio najžešći. Usprkos tome što je slomio hrvatski pokret, koji je, među ostalim, težio za decentralizacijom, Tito je smatrao da je decentralizacija nužna. Stoga su neke promjene u tom smjeru provedene već u ustavnim amandmanima 1972., a posebno u Ustavu donesenome 1974. godine. Nema dvojbe da se takva vrsta analize – *korisnost* ili *štetnost* – u velikoj većini slučajeva svodi na puko parolalaženje s prizemnim političkim porukama. Primjerice, kada se s hrvatske strane tvrdilo kako su Srbi u socijalističkoj Jugoslaviji posebno profitirali, odnosno da je ta Jugoslavija stvorena po njihovoj mjeri, valja se priuipitati: nije li upravo srpski nacionalizam s tezom da je srpski narod u Jugoslaviji neravnopravan bio onaj osnovni poticaj koji je tu državu razorio? Naravno, moglo bi se vjerojatno raspravljati do vijeka je li taj nacionalistički pokret baratao utemeljenim argumentima ili nije: naime, na tvrdnju da su Srbi bili neravnopravni, lako se može odgovoriti protuargumentom – naime, Srbi su (i Crnogorci) bili natprosječno zastupljeni u državnim službama, ponajprije u Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Možda bi se *korisnost* i *štetnost* lakše ustanovila za manje nacije, primjerice, za Slovence, Makedonce, Muslimane-Bošnjake, ali i tu postoji mnogo dvojbi – primjerice, i rasprava o Sloveniji i Slovencima vodi se u dijapazonu razmišljanja od toga da su oni mnogo profitirali u jugoslavenskom okviru jer su imali tržište za svoju relativno najrazvijeniju industriju do toga da ih je taj jugoslavenski okvir zapravo uništavao jer ih je vukao poput kamena na Balkan, a oni su uvijek pripadali srednjoeuropskom prostoru. Dakle, takav način analize vodi nas u slijepu ulicu.

Ustaše, četnici, partizani kao suvremenici

Mislite li da je, nakon prvih nacionalističkih valova, došlo vrijeme da se bez strasti i isključivo negativnih konotacija

Nataša Petrinjak

Ugledni povjesničar, koji je upravo objavio knjigu *Hrvatska povijest*, govori o raspadu bivše države, historijskim činjenicama i manipulacijama, ekonomskoj krizi i neizbježnom padu socijalizma, čime Zarez nastavlja temu iz prošlog broja *Jugoslavija* – kako ispričati kraj?

U povijesti Jugoslavije isprepletali su se vrlo različiti elementi – 73 godine njezina postojanja jest i 73 godine permanentne ustavne krize

govori o svim jugoslovenstvima, ne samo onom koji zabvaća razdoblje socijalističke Jugoslavije nego i, recimo, hrvatskom jugoslovenstvu, jugoslovenstvu Srba u Srbiji, jugoslovenstvu Srba u Hrvatskoj prije Prvog svjetskog rata, između dva rata...? Zbog čega zbivanja iz prve polovice prošlog stoljeća još imaju snažan utjecaj i na današnja, bez obzira na to veliča li ih netko ili negira kao da se nikada nisu dogodila?

– Jugoslavenski je identitet, baš kao i svaki drugi identitet, bio podložan promjenama. Kao prvo, interpretacije akta o ujedinjenju 1. prosinca 1918. godine trajno su ostale premetom nesporedazuma i bitnih razilaženja: dok je srpska strana smatrala da je riječ o proširenju Srbije na temelju zasluga pobjednika u ratu, Hrvati i Slovenci držali su da je riječ o ujedinjavanju više naroda od kojih nijedan za to nema posebne zasluge, i da je riječ o novoj državi, a ne o proširenju ili dogradnji stare, tj. Kraljevine Srbije. Osim toga, u međuratnom razdoblju jugoslavenski se identitet gradi na tradicijama srpskih ustanaka i velike srpske pobjede u Prvom svjetskom ratu. Na tim se tradicijama stvarao i međuratni četnički pokret, krajnje nepovjerljiv ponajprije prema Hrvatima. Stoga je jasno zašto je većina Hrvata i Muslimana 1941. s radošću dočekala nestanak te države. U socijalističkoj Jugoslaviji nametano je *bratstvo i jedinstvo*, u osamdesetima *zajedništvo*. Međutim, iako je dopušteno zaključiti kako je Tito radio s najboljim namjerama i s osjećajem da uistinu radi *pravedno*, danas je posve jasno da je često i najbolja arbitraža *odozgo* lošija od otvorene rasprave i od demokratski slobodnog usklađivanja mišljenja o najbolnijim problemima. Socijalizam nikada nije predvidio demokratsku mogućnost slobodnog izražavanja pluralnih ideja i interesa. Takvo uskraćivanje pokazalo se kobnim ponajviše u slučaju nacionalnih osjećaja, jer je njihovo potiranje vodilo razvoju ekstremnih nacionalizama koji su kao temeljnu odrednicu morali imati negativan stav prema jugoslovenstvu.

Događaji iz prve polovice 20. stoljeća, odnosno zbivanja iz Drugoga svjetskoga rata ili, pojednostavljeno rečeno – ustaše, četnici, partizani, počeli su se prenositi u suvremenost tijekom osamdesetih i pogotovo za rata 1991. – 1995. godine. Riječ je o tome da su naopake nacionalističke teze dokazivale kako

su tadašnja zbivanja samo ponavljanje onoga što se događalo 1941. – 1945. godine. Pri tome su tumačili zbivanja u Drugom svjetskom ratu na tendenciozan način, sve do falsifikata. Takve su interpretacije izravno poticale osvetničku mržnju i bitno pridonijele strahotama u ratovima devedesetih.

Socijalizam nema šanse

U novoj knjizi Hrvatska povijest uzva sve ostale faktore koji su utjecali ili pogodovali raspadu bivše države, istaknuli ste i onaj ekonomski. Jesu li nacionalističke ideologije, kao svojevrsan odgovor na neriješene međunacionalne probleme u vrijeme Jugoslavije, bile toliko snažne da su pobijedile ekonomske reforme ili predložene reforme nisu bile adekvatne? Bi li događaji osamdesetih, potom devedesetih bili drukčiji da smo bili bogatiji, da je pronađen oblik željene ekonomske reforme?

– Mnogi bi se rado upustili u raspravu bi li neki potezi vlasti potkraj osamdesetih i početkom devedesetih, da su bili drukčiji, promijenili sudbinu socijalističke Jugoslavije. Česta su pitanja nije li se rat plitkom raspada bivše Jugoslavije mogao izbjeći; tada se u takve rasprave uključuje uloga Tita i način na koji je on djelovao. Dakle, bi li on, da je bio živ potkraj osamdesetih i početkom devedesetih 20. stoljeća, promijenio tijek događanja? Kao historičaru nije mi posao prosuđivati o tome što bi bilo kad bi bilo – naime, čovječji životni vijek zadan je nekim fiziološkim čimbenicima: Tito jednostavno nije mogao doživjeti početak devedesetih. Ako stvari dovodimo do apsurdna, na sličan bismo način mogli postaviti pitanje: što bi, da su bili živi, početkom devedesetih učinili Gaj Julije Cezar, Karlo Veliki ili Napoleon. Ono čime se ja kao historičar mogu baviti jest zapravo samo da pokušam shvatiti i objasniti što se dogodilo, te zašto se i kako to dogodilo.

Socijalizam staljinističkog tipa, pa ni onaj kakav je bio u Jugoslaviji, nije imao nikakvih šansi da preživi. Jugoslavija se morala rekonstituirati kao demokratska višenacionalna zajednica, ali pitanje je bi li opstala i da je u tome i uspjela. Vjerojatno bi se i tada raspala, pretpostavljam na manje dramatičan i bolan način.

Usprkos čestim reformama i povremenim parcijalnim poboljšicama, nema sumnje da je gospodarski sustav soci-

kolumna

Tehnologije transfera

Želim skrupulozno historičarsko istraživanje suprotstaviti političkoj manipulaciji. Politička manipulacija navodi javnost na pogrešne teme – često se, primjerice, raspravlja o tome koliko je Jugoslavija bila korisna ili štetna za neki narod

jalističke Jugoslavije doživio neuspjeh. To se najočitije iskazalo u produženoj krizi u osamdesetima, koja je ostavila za sobom, ako ne siromašne, onda razočarane ljude, što uvijek otvara mogućnosti za demagoške manipulacije. U povijesti Jugoslavije isprepletali su se vrlo različiti elementi – 73 godine njezina postojanja jest i 73 godine permanentne ustavne krize. S druge strane, Jugoslavija je svima na ovom prostoru, izuzev možda Sloveniji, omogućila nedostignut stupanj ekonomskog razvoja i socijalne sigurnosti. Na posljetku, ispada da se radilo o vrlo krhkoj tvorevini. Srušio ju je nacionalistički pritisak iz Srbije, praćen odsutnošću snage i volje u svim drugim sredinama da je se obrani.

I kako danas, nakon tako bolnog i krvavog raspada, nastaviti ono što je dijelom bilo jugoslovensvo, komunikacija, suradnja među državama nastalima nakon raspada, a na čemu međunarodna zajednica nesumnjivo inzistira. Što se, uostalom, svakodnevno pokazuje i kao nužan tržišni uvjet, pa i kao kulturološka potreba mnogih..

– Sva pitanja koja mi postavljate zahtijevala bi mnogo dulju elaboraciju i u knjizi *Hrvatska povijest* to i činim – kada ovako nabacujem odgovore, oni ispadaju kao neke politikantske ocjene, a ja prošlost prije svega želim tretirati na skrupulozno znanstveni način. Čini mi se da je to jedno od lakših pitanja: jugoslavenstvo je umrlo, trebamo postati dobri susjedi, sa što je moguće intenzivnijim odnosima na svim razinama, uostalom, kao što želimo da se ti odnosi razvijaju i s Austrijancima i s Talijanima, narodima i državama s kojima su Hrvatska i Hrvati imali, među ostalim, i negativna iskustva. ▣

Marina Gržnić
Margrz@zrc-sazu.si

Nova umjetnička praksa: prošlost i budućnost

Vlado Martek, *Fatalne figure umjetnika*, ur. Miško Šuvaković, Meandar, Zagreb, 2002.; Marijan Molnar, *Akcije i ambijenti*, ur. Marijan Molnar, Naklada MD, Zagreb, 2002.

Izvan stereotipa

Da budemo precizni, radila sam s obojicom, pisala o njima, pojavljujem se u obje knjige; kod Marteka u obliku citata, premda prilično sramežljivo, a kod Molnara višeslojnim, gotovo psihoanalitičkim ponovnim iščitavanjem njegova rada u posljednja dva desetljeća. Nisam objektivna i ne želim biti. Moj je stav smještaj i okruženje mog rada s njihovim umjetničkim praksama i tekstovima. Ovdje se apsolutno slažem s Katie King kada piše o implicitnoj teoriji i teoriji okruženja, kritike i prakse.

Te dvije knjige ili dva kataloga važno su sredstvo za ulazak u prostor umjetnosti i kulture u Novoj umjetničkoj praksi. To je konceptualni i postkonceptualni pokret koji je tijekom sedamdesetih i osamdesetih snažno oblikovao sve radikalne akcije u umjetnosti i kulturi, medijima i praksama u takozvanim ex-jugoslavenskim ili današnjim hrvatskim umjetničkim proučavanjima. Važan stav tih dviju knjiga, koje su izdane u isto vrijeme, no bez izravnih međusobnih utjecaja, premda su umjetnici gotovo najbolji prijatelji, suradnici i sl., jest vanjska reartikulacija određenog prostora. A kakav je to prostor?

Martekova knjiga naslovljena *Fatalne figure umjetnika* smješta njegov rad između dviju mogućih pozadina; jedna je modernistički pokret koji je bio produkt socijalizma; modernizam koji je bio suprotstavljen socrealističkim modelima slikarstva, no uskoro je postao službena državna umjetnost; druga je novi figurativni postmodernizam, na koji je utjecao talijanski novi izričaj koji je osamdesetih protjerao sav radikalizam iz postmodernizma. Tako je Martek viđen kao anomalija, ne kao dio tih dviju pozicija, nego kao povratak u avangardnu rusku tradiciju propitivanja potencijala revolucionarne umjetnosti. Autor monografije Miško Šuvaković vidi Marteka kao neku vrstu neoavangardnog jugoslavenskog Majakovskog na području vizualnih umjetnosti. Martek uistinu slika koristeći radikalnim i kritičkim jezikom i oruđem *arte povera* propitujući platno rečenicama i *happeninzima* u javnom prostoru. Objavio je i nekoliko knjiga u samizdat izdanju.

Molnarova knjiga i njegov rad smješteni su u isti horizont razmišljanja i djelovanja. Tu su eseji nekoliko povjesničara umjetnosti i teoretičara koji govore o njegovu radu iz različitih perspektiva (autori su Ana Dević, autorica ovog teksta i Marijan Špoljar). A što donosi Molnarova knjiga? Ako je Martek diskurzivan pokretač, onda je Molnar uznemiren, ugušen subjekt koji se pokreće polaganom, no precizno unutar komunikacije/demokratizacije umjetnosti i kulture koje se nikada nisu doista dogodile.

Obje su knjige dva različita multioptovorena remapirana pokretača, neka vrsta otvorenih izvora, koji nam donose kronologiju rada, no zatim kroz politiku, povi-

jest, psihoanalizu, teoriju kulture i filozofije prikazuju svijet koji se ne uklapa lako u stereotipne veze o istočnoj Europi, Balkanu i prvom kapitalističkom svijetu. No savršeno se uklapaju u hrvatski pokret nazvan Nova umjetnička praksa, koji je upozorio upravo na tu razliku.

Prošlost i budućnost

Nova umjetnička praksa je pokret koji je bio istovremen s konceptualnim umjetničkim praksama sedamdesetih i osamdesetih godina u zapadnoj Europi. Taj se pokret u Hrvatskoj (slično konceptualnom pokretu na Zapadu) opirao muzejskom načinu izlaganja, a umjetnici su počeli raditi s videom i performansima, koristeći nematerijalitet ili traumatični materijalitet koji je bio dio političkog i povijesnog konteksta. Zamisao Nove umjetničke prakse bila je izokrenuti i propitivati ideologiju i jezik, *happening* i politiku u umjetnosti. No koja je zapravo razlika u odnosu na Zapad i istočni ruski *underground*? Položaj u kulturi odvojen od ikakve parodije s jedne strane (slučaj ruskog podzemlja) i odvojen od bilo kakvog strogo formalističkog proučavanja unutrašnjih karakteristika umjetničkih djela na drugoj (kako je to bilo s većinom konceptualnih umjetničkih uvida na Zapadu). Umjesto parodije bavimo se apsurdnošću, jezikom i etikom. Baš svaki potez bio je strogo unutar društvenog, političkog i ideološkog.

Zato možemo vidjeti da te dvije knjige detaljno prate rad obojice umjetnika (svi su tekstovi na hrvatskom i engleskom jeziku s obiljem vizualnih materijala i reprodukcija) kao pokušaj, unutar prostora Europe, stvaranja aksiomske mape politike, povijesti, psihoanalize i umjetnosti. Razumjeti Martekova i Molnarova djela (koristim ovaj poredak samo zato što Ma dolazi prije Mo i to nema nikakve veze s bilo kakvom hijerarhijskom implikacijom!) znači proširiti umjetničku i kulturnu povijest Europe, ali i osloboditi se pojednostavljenih pogleda na Balkan. Balkan je danas zagušen slatkim snovima o zaboravu krvave strateške pogreške koju je prije svega učinila Zapadna Europa. Sjećate li se Srebrenice? Vukovara? Kosova? Snažne implikacije tih područja cure kroz djela Marteka i Molnara! Njihovi radovi imaju nešto zajedničko: oni su zaraženi algoritmi. Knjige su fatalna okruženja implicitnih figura koje uopće ne daju fatalističku sliku svijeta, već prikazuju izobličeni svijet opsesija i nestalna proizvodna taktička djelovanja.

Knjige prate prošlost i budućnost, a ovdje sam svjesno izostavila sadašnjost. Zašto? Jer ovim dvjema knjigama dobivamo u upravo ovoj sadašnjosti dva artefakta, dva oruđa, dva modela mapiranja, dvije glave koje razmišljaju. ▣

Kengo Kuma

Kuće od bambusa

Kako je ostvaren projekt Kuće od bambusa?

– Mjesto gradnje Kuća od bambusa vrlo je zanimljivo jer je u neposrednoj blizini Velikoga kineskog zida, samo tristo metara od njega. Poduzetnik koji je vodio projekt u samo dvije godine sagradio je cestu, doveo vodu, kanalizaciju. U Kini je danas sve vrlo, vrlo brzo. Iako je cijeli projekt izrazito eksperimentalan, njegova je osnova komercijalna. Poduzetnik je izabrao deset azijskih arhitekata koji su isprva trebali svaki napraviti po jednu kuću, no broj se povećao na po desetak kuća. Tako će tamo na kraju biti nekoliko stotina kuća.

Za gradnju kuće upotrebljavam bambus jer je on svojevrsan simbol kulturne razmjene između Kine i Japana. Izvorno, bambus potječe iz Kine, odakle je uvezen u Japan. Volim bambus ne zbog njegove egzotičnosti, već zato što predstavlja povijest i Kine i Japana.

Bambus kao simbol

Ipak vidimo bambus ponajprije kao simbol. Trebamo li suvremenu arhitekturu shvatiti poput bambusa – vidjeti je kako se "povijeta na vjetru" trajno promjenjivih uvjeta života unutar suvremenoga grada?

– Slika koju imam o suvremenome gradu sustav je s mnogo slojeva. Središte je toga sustava ljudsko tijelo. Između ljudskog tijela i prirode stoji mnogo slojeva. Jedan sloj može biti odjeća, a drugi zid. No, zid nije uzrok razdvajanja, nego je tek jedan od mnogih transparentnih slojeva. Svaki je sloj prilagodljiv, mijenja se poput bambusa. To je moj zadatak, projektirati jedan od tih slojeva. Mislim da zgrade po sebi imaju duhovnu vrijednost jer su bez nje one tek kapitalističke kutije kojih već imamo previše. Ono što uistinu trebamo su duhovne kutije, a njih nema bez prave kože. Neki arhitekti projektiraju zgrade kao da rade izolirane skulpture, a za zgrade je međudnos unutarnjeg i vanjskog prostora presudan. Bez takvog prožimanja zgrada je tek mrtvo tijelo. Silueta ili oblik zgrade za mene nisu bitne jer je koža najvažniji dio ljudskog tijela pa tako i zgrade.

Zadržimo se na bambusu. Kada biste, na primjer, danas rabili bambus u Tokyju, a rekao bih kako to na tome mjestu danas nije baš najprirodniji izbor – bi li

to bilo zbog simboličnog značenja ili bi to bio tek izbor prirodnog materijala?

– Da, bio bi to na neki način simbol. Ipak, rabiti bambus u Japanu nije odviše neobično. Tradicionalni stolari rabe bambus pri izradi dijela kuće koji se zove *tokonoma*. Kada biste došli u Tokyo, otkrili biste kako je on mješavina prirodnih i umjetnih stvari, prirodnih i umjetnih materijala. U Tokyju imamo dijelove koji kao da su dio seoskog krajolika. Čak i u najužem središtu možete naći male drvene kuće s predivnim vrtovima. Tokyo je pravi kaos – mješavina na pola puta između prirodnog i umjetnog. Mislim da je takva mješavina esencijalna za život 21. stoljeća. U 20. stoljeću grad je bio podijeljen na *artificijelno* središte i *prirodnu* periferiju. No, takva podjela nije humana. Pogledajte ljudsko tijelo – ono voli biti odjenuto u prirodne materijale, no da bismo zadovoljili suvremene civilizacijske zahtjeve, nužna je uporaba i umjetnih materijala. Moramo spojiti te dvije stvari.

Globalizacija nije samo trgovina

Mislite li da nas proces globalizacije – ne mislim samo na područje arhitekture – obogaćuje? Ako danas uvozimo iz Japana – ne samo na razini stila već i na dubovnoj ravni – mislite li da je to uistinu moguće ili je to tek umjetan spoj, pomodarstvo?

– Mislim da je globalizacija počela već u 19. ili čak 18. stoljeću. U 20. stoljeću dogodili su se mnogi oblici kulturne razmjene. Na primjer, američki je arhitekt Frank Lloyd Wright naučio mnoge stvari od japanske arhitekture, a europski su arhitekti učili od Wrighta. To znači da je japanska arhitektura ušla u američku koja je poslije utjecala na europsku arhitekturu, koja je na kraju uvezena od japanskih modernističkih arhitekata. To je krug koji spaja razne kulture. Važno je da se pri takvoj razmjeni stvaraju nove stvari. Kulturna razmjena nije trgovina, to je proces stvaranja novih stvari pa tako i nove arhitekture. U doba globalizacije moramo tako činiti. Globalizacija na način McDonald'sa nije proces stvaranja nečega novoga, nego samo trgovina.

Prije pedesetak godina generacija KENZA TANGEA uvezla je u Japan internacionalan stil koji je zatim spojen s lokalnim tradicijama, vjerovanjima, dubovnošću.

Tomislav Pavelić

Na prošlogodišnjem Venecijanskom bijenalu, 8. međunarodnoj izložbi arhitekture NEXT, osobito je bio zanimljiv projekt *Veliki kineski zid*, gdje se nastojalo oživiti prostor tik uz Veliki zid tako da svaku stambenu zgradu potpisuje drugi arhitektonski biro, kao svojevrsno "useljivo umjetničko djelo" ili muzej privatnih suvremenih kuća. Među autorima je bio japanski arhitekt Kengo Kuma koji tkivo građevine *sadi* od bambusovih štapova

Za moju su generaciju tradicionalizam i modernizam unutar istog područja, na istoj razini. Katkad mogu rabiti tradicionalan materijal ili neki tradicionalan detalj, no istodobno rabim i one suvremene. Možemo ujediniti sve kako bismo stvorili nešto novo

Mislite li da se danas, kada su japanski avangardni arhitekti globalno utjecajni, krug zatvara?

– Problem Tangeove generacije bio je to što su oni vjerovali da je zapadna civilizacija *viša* od japanske jer je ona porazila Japan u Drugome svjetskom ratu. Nisu vjerovali u japansku tradiciju pa su je zbog toga uništavali. Tangeova arhitektura uništava sofisticiran prostor japanske *udo* kuće. Siluete koje on stvara podsjećaju na obrise krova japanske kuće ili hrama, no Tange uništava njihovu bit – transparentiju, prilagodljivost i osjetljivo prirodno osvjetljenje. Sve je to nestalo u vrijeme prve i druge generacije japanskih modernista.

Za moju su generaciju tradicionalizam i modernizam unutar istog područja, na istoj razini. Katkad mogu rabiti tradicionalan materijal ili neki tradicionalan detalj, no istodobno rabim i one suvremene. Možemo ujediniti sve kako bismo stvorili nešto novo. To je odlika moje generacije. Prije nas nije se moglo tako raditi.

Metoda nestabilnosti

Vaš je rad silno osoban, poetičan, a ipak nedvojbeno dio suvremenog senzibiliteta koji obilježava težnja minimalnom izričaju. No, djela suvremenog izričaju u pravilu odražavaju hladan autorski pristup. Vaš mi se rad u tome čini atipičan unutar suvremene japanske scene?

– Unutar suvremene japanske arhitekture postoje dvije struje – modernistička i tradicionalistička. U osnovi, svi avangardni arhitekti pripadaju modernističkoj struji unutar koje se uglavnom ne rabe prirodni materijali. Izbor materijala svodi se uglavnom na one suvremene – beton, staklo, čelik – kao što je to slučaj kod, na primjer, Toyo Ita ili Sejijime. Prethodna generacija – Ando, Isozaki pa i Ito, mislila je da arhitekti trebaju biti protutradicionalisti. Ni s time se ne

slažem. Jedina je podjela na dobre i loše arhitekture.

Ako bismo trebali naći zajednički nazivnik unutar radikalnog krila suvremene japanske arhitekture, to bi bio osjećaj nestabilnosti – sve je prozirno, pokretno, promjenljivo – ne samo tijekom vremena, već doslovce pred našim očima. Engleska poslovica kaže da je za Engleza njegova kuća poput zamka. No, danas kuća više nije sigurno mjesto, ona očito više nije zamak. Govorim o primjerima kao što su kuće Shigeru Bana, koje potpuno gube čvrst okvir te se otvaraju u svim smjerovima. I vaše su kuće također izrazito otvorene. Proizlazi li osjećaj nestabilnosti iz suvremenog stanja duha ili je on svojstven japanskoj tradiciji?

– Mislim da je i japanski svakodnevn život vrlo nestabilan. U tradicionalnom japanskom gradu kuća je njegov dio, prostor kuće i prostor grada se nadovezuju. Nema razdvajanja unutarnjeg i vanjskog prostora. Razlog je takve povezanosti to što mi u Japanu živimo u vrlo sigurnome okolišu. Na primjer, Tokyo je bio jedan od najsigurnijih gradova svijeta u 19. stoljeću. Ta osobina mogla bi biti osobina grada budućnosti – zbog toga kuće japanskih arhitekata izgledaju futuristički.

Ipak, ovdje nije riječ o japanskoj kući, nego o japanskom gradu koji je prilično nov tip grada ako se uspoređi s europskim. Japanski arhitekt osmišljava nov tip grada koristeći se japanskom *metodom nestabilnosti*, a ona bi mogla biti primjenjiva na svaki svjetski grad. U zapadnjačkom gradu granica između javnog i privatnog prostora je zid kuće. Danas je, pak, ljudsko tijelo granica između javnog i osobnog prostora. Kompjutorska kultura bitan je razlog te promjene. Sa sobom nosimo pokretne kompjutore, telefone. Te su naprave postale naši novi zamkovi jer kuća to više nije. Moji projekti odnose se prema tim novim fenomenima. ■

Spolovi u znanosti: etička pitanja

Spolovi u znanosti: etička pitanja

Dragana Popović

Raspravljajući o jednakosti spolova, trebamo li promijeniti samo institucije znanosti ili uništiti/promijeniti sam sustav znanja? Kako pristupiti pitanju bi li *znanost žena, crnaca, siromašnih, Afro-Azijaca* bila etički drukčija i humanija od znanosti *bijelaca, muškaraca, zapadnjaka, buržuja*?

Kroz četiri tisuće godina dugu povijest znanosti, fizičari se nisu zamerali etičkim aspektima svoga rada, ostavljajući to radije političarima, sociolozima i filozofima. Smatrali su da je njihov posao *tražiti i naći* u prirodi koja je sama *moralno ravnodušna*. Kad bi ih se pitalo o moralnim dilemama u znanosti, vjerojatno bi obrazlagali kako se gotovo sve može ili ne može koristiti za dobrobit ljudskog roda. Kinezi su npr. barut tri tisuće godina upotrebljavali za svetkovine, dok ga je Zapadna Europa odmah stavila u svrhu ubijanja... Kako bi razumjeli zatvorenu, elitističku zajednicu fizičara, potrebno je imati na umu da, iako se i fizika i filozofija bave materijom, prostorom i vremenom, postoji oštra granica (koja se nikada ne smije prijeći) između fizičara i *drugih*: fizičari "otkrivaju svijet", ne "grade ga". Međutim, etička pitanja u fizici prvi se put spominju, i to odmah na globalnoj razini, četrdesetih godina prošloga stoljeća, kad je 16. srpnja 1945. prva atomska bomba eksplodirala na poligonu Los Alamos u Novom Meksiku, na mjestu koje su Indijanci zvali *Jornada del Muerto* (Putovanje smrti). Eksplozija je bila vrhunac projekta Manhattan, najvećeg projekta u povijesti znanosti prije projekta ljudskog genoma u devedesetim. Prestravljeni prizorom atomske gljive, najveća imena u znanosti pohrlila su do političara kako bi zaustavili bombardiranje Hiroshime i Nagasakija. Međutim, budući da je bomba bila "napravljena kako bi se upotrijebila" – kako je to pukovnik Groves, voditelj projekta pred američkom vojskom, čvrsto naznačio – bomba je upotrijebljena 6. kolovoza 1945., pa onda opet 9. kolovoza 1945. ... i nakon toga ništa više nije bilo isto. Ne samo u znanosti...

Znanost je izgubila nevinost

Borba u kojoj je na jednoj strani znanost, a na drugoj politika i gospodarstvo nastavila se u drugoj polovici dvadesetog stoljeća, a rasprava o temi *Za nuklearnu energiju ili protiv nje* još je otvorena. Rezultirala je nizom *sporednih proizvoda* kao što su antinuklearne i zelene akcije, nevladine udruge koje se bave zaštitom okoliša, te je potaknula koncepcije održiva razvoja, itd. Ali bitka polako jenjava pred rastućom gladi globalnoga potrošačkog društva za energijom... Bilo je i drugih moralnih dilema u znanosti dvadesetog stoljeća, sve u vezi s nuklearnom energijom. Prvo je bilo pitanje moralne odgovornosti njemačkih znanstvenika u svezi s njihovim židovskim kolegama koji su bili profesionalno diskriminirani, izgubili

svoja mjesta, poslove i, konačno, živote u vrijeme nacističkog režima. Prvi otkaz tridesetih godina zbog židovske nacionalnosti zapao je ženu: Hertu Sponner, pomoćnicu u laboratoriju Fillipa Franka. Drugo moralno pitanje odnosilo se na odgovornost njemačkih znanstvenika koji su radili na projektu atomske bombe za naciste. Vođa projekta bio je otac kvantne mehanike, istaknuti njemački znanstvenik Werner Heisenberg. Po pitanju spolova, zanimljivo je da je na samom početku atomske fizike u tom području radio komparativno velik broj žena, uključujući Idu Noddak, dvije nobelovke, Marie Curie i njezinu kćer Irene Joliot Curie, te Lisu Meitner. Lisa Meitner nije bila diskriminirana samo od Odbora za Nobelove nagrade, koji je nije nagradio za otkriće i teoriju nuklearne fisije, već je također bila žrtva diskriminacije zbog spola i nacionalnosti. Poput mnogih žena kolega svojeg doba, bila je ograničena na podrumske laboratorije u kojima je godinama radila dobrovoljno, što je u SAD-u bila praksa sve do kasnih sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Na kraju je bila prisiljena napustiti šupu izvan Instituta Kaiser Wilhelm u Berlinu i 1938. otišla u Švedsku. Četvrt stoljeća poslije u SAD-u fizičarka Rosalind Franklin ispijala je kavu sa ženskim tehničkim osobljem u jednoj prostoriji, dok su u drugoj njezini kolege Watson, Franklin i Crick raspravljali o otkriću strukture DNA spirale na bazi njezinih eksperimenata. Čak ni dvostrukoj nobelovki Marie Curie nije bilo dopušteno održati predavanje o radioaktivnosti pred prepunom dvoranom Kraljevskog društva u Londonu 1903. godine. Bilo joj je, međutim, dopušteno slušati svog supruga Pierrea, zahvaljujući kome je (uz još jednog utjecajnog švedskog fizičara, Goestae Mittagaa Lefflera, jednog od članova Odbora za nominacije) bila nominirana za Nobelovu nagradu zajedno s Pierreom Curiejem i Henrijem Becquerelom. Tako je nuklearna energija dovela još jedno čudovište u znanstvenu zajednicu, nacionalnost. Fizičari nisu samo izgubili povlasticu koja je proizlazila iz njihova zvanja, postali su obični stručnjaci koji dijele zajednička postignuća. Fizičari zlatnog razdoblja fizike bili su prisiljeni napustiti zaštićeni svijet zlatnog trokuta Cambridge – Kopenhagen – Goettingen i suočiti se sa stvarnim svijetom CIA-e, KGB-a i MI5, ovisno o slučaju. Za hladnog rata nekima je stavljano na teret da nisu dovoljno ljubili, npr. Robertu Oppenheimeru, glavi projekta Manhattan, dok su drugi smaknuti kao izdajice, poput bračnog para Rosenberg. Bio je to kraj političke neutralnosti znanosti.

Tekstovi su skraćena predavanja održana na konferenciji *Feministička kritička analiza: Feminizam i etika* održane u Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku od 19. do 25. svibnja 2003. godine u organizaciji Centra za ženske studije u Zagrebu i Centra za ženske studije u Beogradu.

Etička pitanja u znanosti u prvi su plan na globalnoj razini ponovno došla potkraj dvadesetog stoljeća – projektom ljudskog genoma i novim biotehnologijama koje prodiru u svakodnevicu. Većina tih pitanja prije svega se tiče žena. A to je i područje znanosti u kojem radi komparativno velik broj žena: u nekim područjima (molekularna biologija, biofizika, biokemija) žene čine 50 posto ili više stručnjaka. Međutim, još uvijek ih je vrlo malen broj na samome vrhu, s još jednom nobelovkom, Barbarom McClintock, na čelu...

Novo tisućljeće – ne samo fizičari

Etička pitanja u znanosti u prvi su plan na globalnoj razini ponovno došla potkraj dvadesetog stoljeća i na samom početku novog tisućljeća – projektom ljudskog genoma i novim biotehnologijama koje prodiru u svakodnevicu. Većina tih pitanja prije svega se tiče žena. A to je područje znanosti u kojem radi komparativno velik broj žena: u nekim područjima (molekularna biologija, biofizika, biokemija) žene čine 50 posto ili više stručnjaka. Međutim, još uvijek ih je vrlo malen broj na samome vrhu, s još jednom nobelovkom, Barbarom McClintock, na čelu... Od drugih moralnih problema s kojima se suvremena znanost suočava tu su pristup znanstvenim informacijama, računalna tehnologija te znanstvena pismenost za sve. Pitanje znanstvene pismenosti ne svodi se samo na to jesu li korisnici ili stvaraoci novih tehnologija, što žene jesu, u nekim slučajevima i više od svojih muških kolega i partnera. Znanstvena pismenost znači razumjeti svijet u kojem živimo s gledišta suvremene znanosti i proširiti granice svakodnevnog znanja. A za to, kako kaže Mary Thom, "nije dovoljno samo otvoriti vrata jednakosti... svi moraju biti u stanju prekoračiti prag tih vratnica". Ženama se nerijetko uskraćuje razvijanje tih mogućnosti jer doživljavaju diskriminaciju u obitelji, u školi, na

poslu... Što se tiče problema i broja žena koje upisuju prirodne znanosti, ponajprije fiziku, put pred nama je dug. Broj žena među vodećim fizičarima, voditeljima laboratorija i profesorima fizike čak je i u zemljama s dugom tradicijom jednakosti spolova, poput Švedske, ispod deset posto. Broj žena koje su postale doktori fizike u godini 1997./1998. ide od nula posto (Francuska, Kolumbija), preko 8 – 13 posto (Njemačka, Nizozemska, Japan, SAD, Švedska, Kanada, Meksiko), do 17 – 23 posto (Danska, Velika Britanija, Australija, Indija, Poljska). Pariška konferencija *Žene u fizici*, koja je 2002. prvi put okupila više od 400 fizičarki iz 120 zemalja, otvorila je neka pitanja koja se odnose na problematiku jednakosti spolova u znanosti te pokušala dati odgovore.

Tko će suditi i kome treba suditi?

Glavno pitanje, kako donosimo sud o znanosti, znanstvenicima i znanstvenim rezultatima u povijesnom i socijalnom kontekstu, ostaje i ostat će sve dok znanost kao strogu i racionalnu budemo suprotstavljali ženama kao "iracionalnim i emocionalnim". Na koji ćemo način donositi sud o vrhunskim znanstvenicima? Treba li Alberta Einsteina ocjenjivati samo zbog teorije relativnosti ili i zbog njegova odnosa sa suprugama, Milevom Marie Einstein i Elsom Einstein, ili odnosa s bolesnim sinom Eduardom – Tete Einsteinom? Trebamo li mu suditi na osnovi pisama predsjedniku Rooseveltu, ako da, kojeg pisma: onog iz 1939., u kojem skreće pozornost na moguće vojno korištenje atomske energije, ili onog iz 1945. godine, u kojem upozorava na stravične posljedice atomske bombe? Treba li Wernera Heisenberga prosuđivati samo na osnovi principa neizvjesnosti ili i zbog toga što je vodio nacistički projekt atomske bombe? Treba li ocjenjivanje znanstvenika uopće uključivati njihov privatni život? Postoji li *osobno* uopće u znanosti? Ili su znanstvenici dužni reći što znaju? Je li jednakost spolova u znanosti etičko, stručno, ekonomsko ili socijalno pitanje? Postoji li solidarnost među znanstvenicima? Raspravljajući o jednakosti spolova, trebamo li promijeniti samo institucije znanosti ili uništiti/promijeniti sam sustav znanja? Kako pristupiti pitanju bi li *znanost žena, crnaca, siromašnih, Afro-Azijaca* bila etički drukčija i humanija od znanosti *bijelaca, muškaraca, zapadnjaka, buržuja*? Možemo li odvojiti vrijednosti znanstvenog istraživanja od etičkih pitanja te tko će suditi: društvo, znanstvena zajednica ili buduće generacije?

S engleskoga preveo Hari Alfeo

Dragana Popović profesorica je na Odsjeku za fiziku i biofiziku Sveučilišta u Beogradu te predavačica u Centru za ženske studije u Beogradu.

Narativnost i moralni život

Diana Tietjens Meyers

Moje čitanje teorije narativnosti pretpostavlja da ona može smjestiti znatnu moralnu promjenu bez ulizivanja nespustanoj nepostojanosti koja je fatalna za poststrukturalistički model, koji prikazuje subjekt kao diskurzivno konstruirano i rekonstruirano "čvorište" u stalnoj, katkad burnoj međugri diskurzivnih aktualnosti

U posljednja dva desetljeća prošlog tisućljeća uočljiv je porast filozofskog proučavanja uloge narativnosti u moralnom životu. Zašto narativnost? I zašto danas? Očit odgovor na prvo pitanje jest da ljudi pričaju mnogo priča – priča o sebi i svojim iskustvima, o ljudima koje poznaju i njihovim iskustvima, o ljudima, prošlosti i sadašnjosti, čiji živote poznaju iz druge ruke i o ljudima koje zamišljaju. Intencionalnost – shematski gledano, svrha potiče nekoga da djeluje kako bi uzrokovao ishod – koincidira s najpoznatijim, ogoljelim narativnim predloškom – početak/uzrok, sredina/djelo, kraj/ishod. Osobne pripovijesti pronalaze i artikuliraju društvene interakcije kao i kovitlace subjektivnosti. Moralni odnosi također se kapitaliziraju u pripovijedanju jer namjenjivanje odgovornosti i opravdavanje nedjela ovisi o prepoznavanju protagonista, karakterizirajući njihovo stanje uma i opisujući njihovo djelovanje te posljedice njihova djelovanja. Fenomenološki, odgovor na pitanje "Zašto pripovijedanje?" čini se glasi: "Zato što je toliko raširen i neizbježno."

Teoretičari narativnosti nedavno su povećali broj zanimljivih tvrdnji o filozofskoj važnosti narativa. No, postoji razlog da budemo oprezni s pretjeranom narativnošću u metafizici ili epistemologiji. Raznolikost nenarativnih načina predstavljanja – slikovito prikazivanje,

poetski tropi i plesni pokreti, da ne spominjemo teorijsku analizu – mogu biti izražajno moćni te podjednako kao i pripovijedanje otkrivati ljudsku stvarnost. Naglasila bih, štoviše, da ljudi koriste sve te načine predstavljanja i kolektivno i individualno – to jest, na razini kulturne proizvodnje i potrošnje i na razini osobnog izričaja i komunikacije. U tom smislu ni jedan narativ nije privilegiran. Međutim, željela bih postaviti pitanje – Zašto pripovijedanje danas? Zato ću proučiti filozofske zbrke, razočaranja i želje koji potiču zaokret k narativnosti. Filozofi prizivaju narativnost da bi osigurali predodžbe moralnog subjekta, moralnog znanja i moralnog djelovanja. Osim razmatranja zašto su ti prijedlozi tako privlačni kao što jesu, ističem dva uznemiravajuća propusta u teoriji narativnosti: prvo, neuspjeh teorije narativnosti u tumačenju bogatstva konstitutivnog iskustva moralnog subjekta – materijal na koji se pripovijedačeve priče odnose, i drugo, pretjeranu posvećenost narativu koja vodi do toga da filozofi previdaju kapacitete koji čine narativ mogućim i vrijednim.

Pet dimenzija subjektivnog iskustva

Moralni su subjekti članovi moralnih zajednica. Sebe kao i druge smatraju agensima intencionalnosti, kao što sebe i druge smatraju i odgovornima za ono što čine. No, postoje različite predodžbe prirode individualne moralne subjektivnosti. Promišljam pet najraširenijih o kojima se naveliko raspravlja kada je riječ o predodžbi moralnog subjekta: kantovsko ujedinjeno jastvo, komunitarističko društveno jastvo, psihoanalitičko podijeljeno jastvo, feminističko i ustimah relacionalno i utjelovljeno jastvo.

Racionalnost je i bit i pobjeda ujedinjenog jastva. Razum omogućava pojedincima da otkriju i opravdaju moralne principe. Osiguravajući zajedničku dosljednost tih principa, razum osigurava jedinstvo unutar sustava djelovanja/vođenja pojedinca i time jedinstvo svrhe moralnog subjekta. Nasuprot tome, komunitarističko društveno jastvo naglašava da su moralni subjekti socijalizirani ili kulturno uvjetovani. Da bi postali mjerodavni moralni

subjekti, pojedinci moraju steći niz kulturnih vrijednosti, stavova i interpretativnih okvira te naučiti kako koristiti ta sredstva da bi razumjeli i raščistili društvene odnose. Psihoanalitičko podijeljeno jastvo naglašava psihodinamiku i jedinstvenost pojedinca. Zbog toga jer pojedinci procesuiraju kulturalne unose i zato što to procesuiranje nije ograničeno univerzalnim racionalnim standardima, podijeljeno jastvo podriva najpouzdanije potpurne moralne teorije – tradiciju i razum. Feminističko relacionalno jastvo jest interpersonalno vezano jastvo. Relacionalno jastvo personalizira društvo naglašavajući utjecaj interpersonalnih odnosa kroz život. Ti su odnosi izvori moralnog identiteta jer ljudi postaju predani svojim prisnim prijateljima i drugim osobama do kojih im je stalo i te obaveze postaju njihove središnje brige. Konačno, utjelovljeno jastvo, često zanemareno u raspravama o moralnom subjektu, omogućava ljudima da djeluju i da sudjeluju u osjetilnom užtku. Štoviše, fizička patnja, utjelovljeno pamćenje, govor tijela i tjelesne navike daju povod za moralni uvid i inovaciju te osiguravaju sredstva moralnog djelovanja i samootkrivanja.

Teorija moralne subjektivnosti, kako se obično pretpostavlja, mora zauzeti stav o tome koja vrsta jastva moralni subjekt u stvari jest i mora nekako obuhvatiti druga četiri fenomenološka jastva unutar te predodžbe. S obzirom na to da taj pristup pogrešno tumači složenost moralnog subjekta, bilo bi bolje napustiti sintetički imperativ i promatrati pet koncepcija jastva kao artikulaciju pet lica moralnog subjekta – pet dimenzija subjektivnog iskustva, pet mjesta vrijednosti, pet shema za razumijevanje sebe i drugih i pet mjesta moralne preokupacije. Ovdje jedna od vrlina same teorije narativnosti dolazi na vidjelo. U samonaracijama ljudi bez napora spajaju zajedno različite teme koje ujedinjeno jastvo, društveno jastvo, relacionalno jastvo i utjelovljeno jastvo naglašavaju. Uznemirujuće je, međutim, da narativni iskazi moralnog subjekta toliko ne *razrješavaju* koliko *raspuštaju* napetosti između pet koncepata. Teme traju i jasno su artikulirane. No različita porijekla tih iskustava koja konstituiraju identitet ostaju implicitna. Budući da autonariacije ne razlikuju pojedinačne uloge razuma, kulturalnih kodova, interpersonalnih odnosa, tjelesnih procesa i intrapsihološke dinamike u konstituciji moralnog subjekta, nestaju analitičke neusklađenosti i proturječnosti podudarnih koncepcija jastva. Tako teorija narativnosti daje željenu sintezu, no po cijenu moći tumačenja. Priča može opisati iskustva zapanjujuće složenog pojedinca, no ona ne tvrdi da objašnjava kakva je vrsta bića sposobna iskusiti mnoge vrste iskustva koje opisuje. Ako "biće koje pripovijeda" nije informativna karakterizacija takvih pojedinaca, čini mi se da teorija narativnosti mora sadržavati pet koncepcija jastva koje sam navela.

Marksistički pogled podriva hjumeanske i kantijanske teorije slobodne volje. Osobito je postalo jasno da se održiva teorija moralnog djelovanja mora natjecati s prihvaćenom opresijom jer ona kompromitira samoodređenje

Moralna spoznaja i moralno djelovanje

Dvadesetostoljetna anglo-američka filozofija daje prednost kodificiranju moralne spoznaje. Artikulacija ograničena skupa principa koji upravljaju djelovanjem, njihovo organiziranje u hijerarhijski sustav i obrana tog sustava smatraju se središnjim zadacima filozofije. U skladu s time, posjedovanje racionalno opravdanog sustava principa smatra se ključem moralnog oslobođenja. Da bi otkrili kako moraju djelovati, moralni subjekti moraju izdvojiti moralno značajne informacije od njihovih okolnosti i prepoznati značajne moralne principe. Koristeći te materijale kao premise, oni zatim moraju stvoriti deduktivne argumente koji donose presudbe o onome što trebaju (ili ne trebaju) učiniti.

Ni jedna teorija morala nije uspjela u usustavljanju moralne spoznaje na taj način. Prvo, ni jedan jednostavan princip nije pouzdan i apsolutan. Svaki vjerodostojan princip mora biti protumačen tako da razjasni značenje pojmova kojima je postavljen i kvalificiran da izrazi različite općepoznate iznimke. Drugo, ni jedan hijerarhijski poredak principa nije univerzalan i apsolutan. Svaki princip može biti nadmašen drugim principom u nekim zamislivim okolnostima. Zato je teorija morala, kao definitivna sistematizacija principa, jednako varljiva i kao cilj i kao potpuna artikulacija principa. Prema različiti ljudi daju prednost različitim vrijednostima i imaju različite stilove moralnog djelovanja, većina

Diana Tietjens Meyers profesorica je filozofije na Odsjeku filozofije Sveučilišta Connecticut. Uža polja interesa su joj etika, feministička teorija, socijalna i politička filozofija. Predavanje *Narativnost i moralni život* održano na konferenciji *Feminizam i etika* uvršteno je u radni materijal dodiplomskog seminara *Institute for Research on Woman* na Rutgers University. ■

feminizam i etika - kritičke analize

njih vodi moralno pristojne živote. Teorija moralne spoznaje trebala bi biti sposobna objasniti kako je to moguće. Jednostavno, ti pojedinci ne podvrgavaju se univerzalnom moralnom kodu niti slijede diktate univerzalne sposobnosti moralne intuicije. No isto tako se ne prepuštaju ni impulsu da učine što god osjećaju da bi željeli učiniti. Narativni iskazi nude objašnjenje kako moralna spoznaja može biti i individualizirana i dobro opravdana, a to objašnjenje postavlja te iskaze da poriču štetan individualan relativizam zajedno s kodifikacijom modela etike.

Problem moralnog djelovanja tradicionalno je konstruiran kao problem volje i odgovornosti. Moralno djelovanje zahtijeva slobodnu volju, ljude se može smatrati odgovornima za njihovo ponašanje i za predvidljive posljedice tog ponašanja pod uvjetom da ono proizlazi iz slobodne volje. Marksistički pogled podriva hjumovske i kantijanske teorije slobodne volje. Osobito je postalo jasno da se održiva teorija moralnog djelovanja mora natjecati s prihvaćenom opresijom jer ona kompromitira samoodređenje. Paradoks je da ljudi s pounutrenom opresijom dobrovoljno umnožavaju ponižavajuće stereotipe i proizvode štetne načine ponašanja. Djeluju u skladu s "vlastitim" vrijednostima i sklonostima, no također ovjekovjećuju svoju opresiju.

Otpor je moguć i nužan

Zato problem djelovanja mora biti iznova uokviren da bi uzeo u obzir i izbjegao prijetnju prihvaćene opresije. Potrebna je teorija moralnog djelovanja koja uočava moć prihvaćene opresije (koja potkopava samoodređenje), dakle teorija koja objašnjava kako je otpor moguć i zašto je nužan. Odgovarajuća teorija moral-

cirati budućnost za sebe ili svoje društvo, te da će ta projekcija budućnosti srušiti uspostavljene vrijednosti i konvencije. Premda prihvaćanje nečijeg narativa od drugih ne može služiti kao jedini kriterij njegove vjerodostojnosti priče, razmjena priča često pomaže ljudima da oplemene u osnovi uvjerljivu priču ili odbace one neuvjerljive koje previđaju utjecaj internalizirane opresije.

Tek povezivanje moralnog djelovanja s autobiografskim narativom čini odgovornost za nečiji identitet i otpor prihvaćenoj opresiji shvatljivim. Ne samo da izmijenjena samonaracija ponovno stvara značenje okorjelih osjećaja protagonista, njegovih ili njezinih stavova, želja i ponašanja nego i projicira nastavak priče koja

Vještina autora - mjerilo vjerodostojnosti

Međutim, u objašnjavanju epistemologije narativnosti, teorija narativnosti obratila je nedovoljno pozornosti procesima kroz koje ljudi proizvode i potvrđuju moralne samonaracije. Moje čitanje teorije narativnosti pretpostavlja da ona može smjestiti znatnu moralnu promjenost bez ulizivanja nespustanoj nepostojećnosti koja je fatalna za poststrukturalistički model, koji pak prikazuje subjekt kao diskurzivno konstruirano i rekonstruirano "čvorište" u stalnoj, katkad burnoj međugri diskurzivnih aktualnosti. Da bi izbjegla zamke poststrukturalizma, teorija narativnosti mora pretpostaviti: 1) da je narator vješt u korištenju skupa vještina koje uglavnom proizvode točne priče o prošlosti i uvjerljive priče o budućnosti i 2) nezavisni interpersonalni i institucionalni svijet u koji narator smješta svoje priče.

Mnogi teoretičari narativnosti inzistiraju na razlikama između pripovjedača i njihovih autobiografija i između svjetova u kojima pripovjedači žive i njihovih priča o njima. Slijedom toga, ti teoretičari žele karakterizirati vjerodostojne priče. Dva se kriterija pojavljuju u tim iskazima vjerodostojnosti – dosljednost u samonaracijama te konsenzus između "ja" i drugih u vezi nečije samonaracije. Dosljednost priče s osobnim sjećanjima i sa samonaracijama koje predviđaju budućnost pridonosi njihovoj vjerodostojnosti. Ipak, moguće je proizvesti dosljednu samonaraciju koja sadrži više mašte nego stvarnosti, a zbog toga što publika može biti loše obaviještena ili pristrana, konsenzus može također biti zavodljivo dvosmislen kriterij vjerodostojnosti. Ni

konsenzus ni dosljednost ne zadovoljavaju epistemijske standarde samonaracije. Štoviše, ti kriteriji ne stoje dobro s dva uvida koja se tiču vlastitosti i društvene stvarnosti, koje su teoretičari narativnosti pomogli učiniti filozofski važnima.

Moralna subjektivnost, moralna spoznaja i moralno djelovanje nikada nisu posve dosljedni. Teoretičari narativnosti naglašavaju raznolikost unutar moralnih subjekata. Pojedinci s pravom smatraju različite vrijednosti i ponašanja prikladnima uvelike različitim kontekstima u kojima funkcioniraju. Zbog toga, osim ako ljudi ne prihvate kriterij dosljednosti "sa znom soli", oni će proizvesti uznemiravajuće incidente iz svojih samonaracija. Glavni problem s kriterijem konsenzusa proizlazi iz činjenice da publika zauzima društvene položaje koji su određeni višestrukim vektorima dominacije i podčinjavanja. Zbog toga jer su različito smješteni slušatelji i osposobljeni, slušatelji iz nužde slušaju kroz različite interpretativne okvire, zbog čega će neki vjerojatnije potvrditi, dok će drugi vjerojatnije pobijati istu samonaraciju. Tako mnoge samonaracije koje zadovoljavaju konsenzus kriterija kodiraju prihvaćenu opresiju ili prihvaćenu privilegiju. Intuitivna vjerojatnost kriterija dosljednosti i konsenzusa leži u pretpostavkama o kvaliteti raspoznavanja i prosudbe naratora.

Narativnost je iskaz procesa koji mobiliziraju širok raspon ljudskih kapaciteta – vještina koje obogaćuju ljudsko iskustvo i osiguravaju materijal za priče kao i vještina koje omogućavaju ljudima da stvaraju oštroumne priče i da mijenjaju priče koje dokazano pogrešno tumače njihova iskustva i pothvate. Vještine koje pridonose samonarativnosti uključuju: vještine introspekcije, vještine komunikacije i slušanja, vještine pamćenja, vještine maštovitosti, analitičke vještine i vještine zaključivanja, vještine samoodgoja, vještine volje i vještine tumačenja. Pojedinci su manje ili više vješti u svakoj pojedinoj vještini i manje ili više spretni u koordiniranju vještina koje posjeduju. Hoće li iskoristiti kriterij dosljednosti i konsenzusa, ovisi o nečijem ukupnom stupnju sposobnosti u odnosu prema tim vještinama. Slijedom toga, nečije povjerenje u vlastitu samonaraciju opravdano je pod uvjetom da je razmjerno s nečijim ukupnim sposobnostima i pod uvjetom da dobro koristi svoju sposobnost u razvijanju istog narativa. Zato je najbolje mjerilo vjerodostojnosti samonaracije ukupna razina vještina autora u samootkrivanju, samodefiniciji i samousmjerenju vještine kao i stupanj do kojega je narator iskoristio te vještine u stvaranju pojedine samonaracije. ■

S engleskoga prevela Lovorka Kozole

nog djelovanja mora razlikovati istinsko samoodređenje od izbora koji diktira prihvaćena opresija i mora objasniti otpor protiv nepravde bez podcjenjivanja štete za djelovanje koju uzrokuje prihvaćena opresija. Autobiografski narativ pruža način da detaljno uočimo slijepe ulice filozofije na temi slobodne volje i sumnji u hiperindividualističke iskaze moralnog djelovanja. Slično tome, pruža način da spriječimo zabrinutost da antiindividualistički iskazi moralnog djelovanja, koji (pre)naglašavaju kulturalno oblikovanje osobnosti i institucionalne sponse, dovedu do razaranja samoodređenja. U svrhu razjašnjavanja inovativne moralne misli i otpora opresivnim normama, narativne teorije moralnog djelovanja prizivaju jezičnu kompetenciju. Kako je potencijal za kreativnost ugrađen u općeraširenu ljudsku sposobnost koja također daje snagu ljudima da ispričaju svoje životne priče, može se očekivati da će neki ljudi proji-

zadržava vjeru u protagonista, no raskida s prošlošću. Tako narativnost razjašnjava kako na ljude može duboko utjecati njihov društveni kontekst, a ipak sadržava njihovu sposobnost da oblikuju samoodređene moralne živote – priča prevrednuje vrijednosti, preusmjerava njihove vlastite putove i iznova oblikuje njihove društvene ideje. Nedavni filozofski postupci proučavanja narativnosti uistinu su poučni. Iznose niz slabosti u tradicionalnim filozofskim formulacijama moralnog subjekta, moralne spoznaje i moralnog djelovanja. Objašnjavaju gustoću, nijanse i dinamizam tih koncepata. Prečesto filozofska apstrakcija i analize isišu život iz moralnog iskustva. Teorija narativnosti uspješno se odupire toj tendenciji. Pa ipak, narativni iskazi zadržavaju svoju kritičku oštricu jer moralno iskustvo uključuje refleksivnost, razmjenu prijekora jednako kao i ohrabrivanja i pregovore da bismo se pomirili ili živjeli s moralnim nesuglasicama.

Lezbijska i queer etika

Antu Soraima

Queer nije ni teorija, ni metodologija, nego način pristupanja uvjetnim, historiziranim i kulturno specifičnim odnosima moći i kategorizacijama seksualnih identiteta, praksi i drugih oblika društvene indiferencije

Michel Foucault nikad nije razvio "teoriju etike", ali za drugi se i treći svezak njegove *Povijesti seksualnosti* može reći da se zanimaju prije svega za etiku. Oni se bave seksualnim moralom stare Grčke i Rimskog Carstva. Foucaultova je metoda ili pitanje koje vodi njegovo proučavanje: "Kako je, zašto i u kom obliku seksualnost bila moralnom domenom?" Queer teorija bila bi nemoguća bez Michela Foucaulta. Njegova je misao uzrokovala stvarne promjene u gej i lezbijskim zajednicama, životima i praksama. Lezbijska feministička etika područje je u kojem je Foucaultova misao bila najodlučnije kritizirana kao maskulina etika. Lezbijsko-feministička politika i ideologija konstruirane su paralelno s Foucaultovim spisima. Najprije ću se usredotočiti na lezbijski feminizam i promotriti poveznice i razlike između njegove ideologije i Foucaultova djela. Drugo, definirat ću svoje razumijevanje queer teorije. Treće, raspravit ću tri primjera različitih načina promišljanja queer etike.

Normativnost lezbijskog feminizma

Sheila Jeffreys je britanska povjesničarka i lezbijska aktivistica koja trenutačno djeluje u Australiji. Osamdesetih je godina bila glavna organizatorica i teoretičarka antipornografskog pokreta u Londonu. Ona se aktivno odupire gotovo svemu što je Foucault ikad rekao. Smatra da je queer teorija destruktivna za lezbijsku etiku. Tvrdi da u queer kulturi gej muškarci uvijek preotimaju od lezbijski fizičku, ekonomsku, ideološku i političku moć. Jeffreys vjeruje u duboko intelektualni i etički separatistički pokret. Takav bi pokret stvorio mogućnost prepoznatljivo lezbijske zajednice, prijateljstva i seksualnosti. Jeffreys je tu zanimljiva zbog toga što stvara i održava na životu ideje koje su bile središnje za lezbijski feminizam kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih. Među tim su središnjim idejama:

1) Separatizam. Odnosi se na projekte kroz koje se mogu stvoriti specifično lezbijski projekti (kavane, restoracije, kuće, radionice, komune, škole, odmarališta itd). On označava odbijanje muškog svijeta i heteroseksualne kulture. U svojoj krajnosti, on predstavlja i odbijanje svijeta heteroseksualnih žena.

2) Metoda podizanja razine osviještenosti. Primjenjivala se u skupinama, a cilj je bio razotkriti djelovanje heteropatrijarhata.

U skupinama za podizanje razine osviještenosti žene su tražile svoje lezbijsko-feminističko sebstvo i mogućnosti za to sebstvo – što je projekt koji je zapravo

prilično usporedan s Foucaultovim promišljanjem "tehnologija sebstva" kao mogućnosti etičke subjektivitetnosti. Razlika između Foucaulta i lezbijskih feministica leži u njihovom odnosu prema različitim identitetima. U lezbijskom feminizmu, premda su razlike među ženama i lezbijskama prihvaćene, ideju se "lezbijske" vidi kao temeljenu na već definiranom identitetu, čiju drugost predstavljaju patrijarhat i konkretan muškarac, vrlo često gej muškarac. Nasuprot tome, Foucault subjektivitet uvijek promatra kao stanje postajanja, a ne nešto utemeljeno na nekim konačnim i suštinskim istinama.

Korijeni lezbijskog feminizma leže više ili manje u istoj političkoj i društvenoj situaciji koja je uzrokovala i Foucaultovu misao. U njegovu su zaleđu rigidni seksualni moral pedesetih, razočaranje takozvanim seksualnim oslobođanjem šezdesetih, novi političko-aktivistički pokret nove ljevice i poststrukturalizam. To je razdoblje bilo puno vizija te je postojala potreba za novim vrstama subjektiviteta, kao i potreba za društvenim i političkim praksama u kojima bi se ti novopronađeni subjektiviteti mogli živjeti. I Foucault i lezbijske feminističke misliteljice naglašavali su samotvorbu subjektiviteta – premda s različitim polazišnih točaka. U lezbijskom su feminizmu norme koje se odnose na seksualne prakse i promišljanja često bile vrlo normativne i izravne (strogo propisani način odijevanja, nepotrebljavanje šminke, vegetarijanska prehrana, nepenetriranje itd). Mladi se lezbijski naraštaj sredinom osamdesetih počeo odupirati isključivoj naravi lezbijsko-feminističke ideologije, te se priklonio Foucaultu i poststrukturalističkim misliocima. Sve od tih takozvanih seksualnih ratova lezbijska etika nije

U queeru, seksualne se identitete vidi kao pozicije stalne rekonstrukcije, kao političke strategije. Premda su identiteti konstruirani, oni su vrlo stvarni i konkretni, te uzrokuju određene posljedice svojim nositeljima – posljedice koje mogu biti vrlo različite za različite identitete

bila osobito popularna tema istraživanja. Queer teorija djelomično je nadomjestila lezbijsko-feminističke diskurse. Međutim, queer teorije ne bi bilo bez lezbijske feminističke etike.

Premda je queer svrgnuo lezbijski feminizam u javnosti, lezbijski feminizam živi i ima utjecajnu kulturu (primjerice u Engleskoj). Lezbijskim je filozofkinjama lezbijski feminizam značio da bi lezbijski identitet trebao zadobiti ravnopravan status u usporedbi s heteroseksualnim identitetima. Cilj lezbijske etike je stvaranje lezbijske zajednice. Središnje su ideje karakteristične za lezbijsku etiku:

1) Ona ne mora uključivati sve ljude kako bi se smatrala etikom. Isključivanje muškaraca, pa čak i heteroseksualnih žena, je prihvaćeno.

2) Moralni telos nije dobro ili zlo, nego sloboda.

Jedna od najpoznatijih teoretičarki je Mary Daly. Ona tvrdi da piše kako bi izlječila žene. Govori o "ženskom sebstvu", koje postoji u svakoj ženi. Biti moralnom ženom znači odbiti i pobjeći od patrijarhata, te definirati sebe bez odnosa prema muškarcima ili djeci.

Daly je dekonstruirala heteroseksualne uloge i promatra rodni identitet kao nešto što treba stvoriti. Ipak, ona ima stroge norme za ispravne i pogrešne rodne identitete. Među drugim značajnim promišljateljicama lezbijske etike su Janice Raymond, koja je koristila pojam "heterorealnost", te Sarah Lucia Hoagland, koja je izgradila etički model koji je uključivao heteroseksualne žene samo ako su odustale od svoje heteroseksualnosti. Hoagland nije definirala što je lezbijstvo, nego je govorila o "lezbijskom kontekstu". Lezbijke su morale stvoriti sebe same u tom lezbijskom kontekstu. Marilyn Frye zalagala se za ponovno pronalaženje jezika. Smatrala je da bi lezbijke trebale stvoriti nove koncepte i izokrenuti riječi naglavce. Za nju je "lezbijska misao" značila političku samotvorbu. Sve te lezbijske feminističke misliteljice prigrlile su ideju o etičkom samotvorećem subjektu, kojeg bi trebalo konstruirati svjesnim mislima, praksama i djelima. Međutim, sebstvo koje je trebalo konstruirati te su misliteljice definirale kao konačan lezbijski subjekt, a ne nešto što je otvoreno promišljanjima i različitim interpretacijama. Premda je lezbijski feminizam laka meta optužbi za esencijalizam, on je zarana prepoznavao politiku društveno konstruiranih identiteta. Nadalje, stvorio je društveni i teorijski prostor za queer teoriju i postmodernističke teoretičarke poput Judith Butler – premda te dugove queer teoretičari ne priznaju lako.

Dekonstrukcija heteronormativnosti

Nemoguće je dati čvrstu definiciju queera. Definicija je onoliko koliko je i korisnika tog termina. Taj je koncept postao toliko kontroverzan da je bolje koristiti plural "queer teorije" ili "queer studiji" nego govoriti o nekoj monolitnoj queer teoriji. Terminom queer označavam cijeli spektar varijacija lezbijsko-gej-bi-trans studija. Korisnu operativnu definiciju dao je David Halperin: "Queer je po definiciji bilo što što odstupa od normalnog, legitimnog, dominantnog. Ne postoji ništa na što bi se on nužno

feminizam i etika - kritičke analize

odnosio." U queer studijima, lezbijske se i gej identitete vidi kao provizorne i uvjetne, prije nego fiksirane i dosljedne. Lezbijske se i gej identitete eksplicitno problematizira u pogledu odnosa moći, uključujući šutnje, potlačenosti i isključenosti o kojima je ovisila njihova tvorba. Zagovaranje kolektivnog identiteta, više od preduvjetovanja političke i društvene intervencije, marginalizira i isključuje one koji mu se nisu voljni prilagoditi i traži od lezbijki i gejeva da protumače rasne i klasne razlike među sobom. Sumirajmo: queer nije ni teorija, ni metodologija, nego način pristupanja uvjetnim, historiziranim i kulturno specifičnim odnosima moći i kategorizacijama seksualnih identiteta, praksi i drugih oblika društvene indiferencije. On tvrdi da su zapadna društva konstruirana heteronormativno. To je isključilo ili otežalo postojanje mnogim postojećim ili alternativnim seksualnostima, identitetima ili seksualnim praksama. Heteronormativnost postavlja norme heteroseksualnosti i kontrolira je jednako kao i druge seksualnosti. Ona kao normu postavlja vrlo specifičan oblik heteroseksualnosti i proizvodi homoseksualnost kao svoju drugost. Ona pokušava zadržati svoju ideologiju kao da je jedina moguća, dominantna i "prirodna". Heteronormativna heteroseksualnost zbog svoje dosljednosti i stabilnosti ovisi o homoseksualnosti. Heteronormativnost nije isto što i heteroseksualnost. Ona znači da su rod i seksualnost konstruirani određenim redoslijedom. Moć, red i promjene u tom redu zajedno tvore rodni sustav. Naša kultura organizira, proizvodi, priprema i socijalizira mlade osobe za heteroseksualni život. Ona promiče, preferira i privilegira određene oblike heteroseksualnosti na mnoge svakodnevnne i obične načine. U queeru, seksualne se identitete vidi kao pozicije stalne rekonstrukcije, kao političke strategije. Premda su identiteti konstruirani, oni su vrlo stvarni i konkretni, te uzrokuju određene posljedice svojim nositeljima – posljedice koje mogu biti vrlo različite za različite identitete.

Prema Butler, Antigona razotkriva uvjetnu prirodu rodbinskog sustava i problematizira ideju zapadne države, temeljene na heteroseksualnoj ideji rodbinstva. Ideja Judith Butler daje queer etici novo polazište: na kojem je temelju zapravo konstruirano rodbinstvo?

Etika otpora i kreativnosti

Raspraviti ću tri različita primjera kako se može promišljati queer etiku. Prvi primjer dolazi od Davida Halperina, drugi od Michaela Warnera, dok je treći temeljen na recentnom radu Judith Butler. Prema Davida Halperinu, queer je strateška pozicioniranost, koja se odupire svemu normalnom, legalnom i dominantnom. Otvoren je svakome tko je marginaliziran zbog svojih seksualnih praksi. To znači ne samo etiku otpora nego i takav kreativan rad u kojem se konstruiraju različiti životi i životni stilovi. Samotvorba nije samo dokoličarski hobi elite nego i nužnost u svijetu u kojem dominantni diskursi pokušavaju normirati i upravljati subjektivitetom. Kao praktične primjere queer etike Halperin koristi Foucaultovu ideju o usvajanju odraslih, žensku kolektivnu samotvorbu feminističke knjižare u Milanu te sadomazohistički seks u kojem se granice subjektiviteta stvaraju i preoblikuju žudnjom.

Halperin tvrdi da je etička pozicija queera teška, s obzirom na to da queer kultura pati od istog procesa normalizacije kao i queer teorija. Prema Halperinu, izvorna je ideja queer teorije

bila pokazati da postoji nešto istinski izopačeno u tome da netko želi stvoriti teoriju o žudnji i požudi. Danas je, međutim, queer etabliran u akademskim krugovima. Queer istraživači proučavaju upravo one stvari koje se kanilo kritizirati. S obzirom na to da je queer kultura normalizirana, ne možemo govoriti o queer etici, tvrdi Halperin. Michael Warner analizirao je tu opasnost normalizacije. On kaže da su lezbijski i gej brakovi te druga nastojanja prema normalnosti loša za queer etiku. Umjesto toga, trebali bismo pokušati dosegnuti stvarnu seksualnu autonomiju, koja bi stalno mijenjala način na koji razmišljamo o seksu i identitetu. Warner napada takozvano "pravaško" promišljanje, koje, prema njemu, zagovornici istospolnih brakova koriste kao temelj svojih argumenata. On tvrdi da queer zajednica ne bi trebala predstavljati sebe kao sigurnu luku za vjenčane obitelji sa sretnom djecom. Iskrenost, moral i etika ne bi trebale biti vezane samo uz one ljude koji imaju pravo vjenčati se ili registrirati svoje partnerstvo. Warner upozorava i protivi se preobrazbi gej i lezbijskih identiteta u konzumerističke identitete, predstavljene u "šminkerskim" lezbijskim i gej časopisima. U tim je magazinima životni stil izbrisan iz stvarnog života. Warner također kritizira gledište prema kojem je registracija pitanje životnog stila, prikladna za neke, neprikladna za druge. On tvrdi da registracija i brak uvijek sugeriraju ideju nečega što je ispravnije i privilegiranije od drugih izvora. Njegovo je gledište da registracija nije privatna stvar, nego normalizirajuća praksa. Prema Warneru, queer etika trebala bi biti građana na seksualnosti, a ne na pravima. Seksualnost ne može biti normalizirana, a različiti oblici seksualnosti dekonstruiraju one hijerarhije koje su konstruirale normalnoga građanina. Čini se da i Halperin i Warner ostavljaju isto pitanje otvorenim kao i Foucault: ako queer etika odbija postaviti norme i slavi različitosti i slobodu, kojom se argumentacijom možemo usprotiviti, primjerice, pedofiliji? To je pitanje, međutim, pogrešno postavljeno. Primjerice, Warner govori o onakvoj seksualnoj autonomiji koja poštuje autonomiju sebe i drugoga. Svaki pojedini čin mora biti vrednovan u svom vlastitom društvenom i povijesnom kontekstu. Diskursi i stida i prirodnosti stvoreni su u zapadnoj povijesti – stoga ih treba dekonstruirati i iznova vrednovati u svakom novom kontekstu.

Judith Butler također se usredotočuje na registrirano partnerstvo. Njezino je polazište drukčije od Warnerova. Njezin je projekt dekonstruirati koncept heteroseksualnog rodbinstva i dovesti u pitanje elemente posthegelijskog i postfrojdoovskog subjekta. Ona pita: što bi se dogodilo da je zapadna psihoanaliza za polazište uzela Antigoninu dvojbu, a ne Edipov kom-

pleks? Antigona je Edipova kći, rođena iz njegova incesta. Od svog je rođenja ona izvan heteroseksualnog rodbinstva. Ona se ne pokorava svom ocu i svom kralju, nego se zaljubljuje u svog brata. Butler tvrdi da su, među ostalim, Hege, Lacan, Levi-Strauss i Irigaray pogrešno iščitali Antonin zahtjev i uklopili je u heteronormativni sustav. Prema Butler, međutim, Antigona razotkriva uvjetnu prirodu rodbinskog sustava i problematizira ideju zapadne države, temeljene na heteroseksualnoj ideji rodbinstva. Ideja Judith Butler vrlo je zanimljiva i daje queer etici novo polazište: na kojem je temelju zapravo konstruirano rodbinstvo? Na kojim smo temeljima mi članovi svojih zajednica? Što bi se dogodilo ako bi ideja normalnosti bila izokrenuta? Kako bismo onda promišljali svoj odnos prema sebi i drugima? Etička poruka koju iznosi Butler jest: trebali bismo misliti što bi se dogodilo da smo svi Edipova djeca. Primjerice, lezbijske obitelji i njihova djeca rekonstruiraju simboličku poziciju rodbinstva. Butler kaže da trebamo ponovno promisliti koju vrstu etičkog značenja pridajemo onim odnosima i obiteljima koji ne slijede tradicionalni simbolički poredak. Što mislimo kad kažemo "majka" ili "otac"? I kome to želimo ili možemo reći? U Antigoni Butler vidi mogućnost za novi etički subjektivitet: Antigona "poremećuje rječnik rodbinstva koji je predodređenje ljudskosti, neizravno nam postavljajući pitanje kakva bi ta predodređenja doista morala biti."

Više naziva, pozicija, različitosti

Postoji li nešto što možemo nazvati "queer etikom"? Spomenuto troje različitih mislioca queer etike dijeli barem tri osnovna načela:

1) Sâm zapadni koncept etike operira kao hegemoni mehanizam, koji naturalizira određene seksualne prakse i demonizira druge.

2) Zapadni koncept etike temelji se na načelima humanizma, kojeg se koristilo za legitimiranje različitih normativnih praksi.

3) Temelji queer etike leže u analiziranju kako su i zašto određeni stavovi i oblici ponašanja zadržali status moralnog autoriteta, ili postali cenzoriranim ili zabranjenim u određenom povijesnom kontekstu.

Cilj queera nije postati identitet, nego kritika identiteta. I premda queer nije identitet, još su nam potrebni imena i koncepti kako bismo govorili i konceptualizirali subjektivitet, s obzirom na to da imena i koncepti stvaraju pozicije za lokalnu politiku. Više naziva: znači više pozicija; znači više ranolikosti: znači manje isključivosti. ■

S engleskoga preveo Trpimir Matasović

Nešto moramo učiniti

Rada Borić

Rat (i njegove posljedice) na razne je načine pokazao utjecaj socijalne, ekonomske i političke nestabilnosti žena. No, bilo je žena koje nisu mogle šutjeti/ostati ušutkane kraj rastućeg nacionalizma i govora mržnje upućenog Ostalima

S obzirom na središnju tvrdnju feminističkoga pristupa etici – uzeti u obzir moralna iskustva žena i smatrati ih političkima – ova će se rasprava usredotočiti na rad ženskih grupa u Hrvatskoj u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. Za feminističke etičare iskustvo i znanje smješteno u vrijeme i prostor rezultira etičkim djelovanjem koje je specifično primjereno tom vremenu i prostoru. Takvo shvaćanje suprotstavlja se filozofskoj tradiciji koja (“posvuda”) uspostavlja apstraktnu univerzalnost i objektivnost te će poslužiti kao polazišna točka za istraživanje aktivizma u Hrvatskoj.

Nešto moramo učiniti, rečenicu koja se često čuje od aktivista; lingvisti/filozofi/etičari mogu iščitati na razne načine (svaki djelić rečenice, ovisno o stajalištu, mogao bi se iznova istražiti). U svrhu naše današnje rasprave promatrat ćemo je na dva moguća načina kroz aktivno/aktivističko “činjenje” – budući da su u razdoblju devedesetih godina u Hrvatskoj postojale dvije vodeće aktivističke prakse ženskih grupa. Jedno shvaćanje tvrdnje *Nešto moramo učiniti* obuhvaća zabrinutost sa sigurnošću i kontinuitetom vlastite zajednice (kao nacije). Takvo shvaćanje obilježilo je mnoge ženske grupe u razdoblju rata/ratova na ovom području. Ženska vrsta brige koja se temelji na očuvanju vrijednosti, koje se, pak, temelje na moralnome iskustvu ljudi, ne razlikuje se od muškog *Nešto moramo učiniti*. Ona je zapravo održala žensku podređenost. Uz pomoć “centrifugalnih tendencija prema nacionalizmu i fragmentaciji”, koje su u tom razdoblju prevladavale u Hrvatskoj, mnoge ženske grupe postale su dijelom/partnerima prihvaćene, dominantne nacionalne/nacionalističke politike.

Od etike brige do politike pravde

Nacionalistička politika (koja je prethodila i pratila ratni i poslijeratni socijalni i politički život u Hrvatskoj) obnovila je patrijarhalnu obiteljsku ideologiju, koja je također uključivala pripremu muškaraca za borbu i žene koje ih u tome podržavaju. Ženski praktični rodni interesi izranjaju, kako Jaggarcitira Molyneux, izravno iz njihovih konkretnih životnih situacija i uključuju neposredno uočene potrebe poput hrane, zaklona..., no one “općenito ne potiču najčešće oblike podređenosti”. Najpoznatija “patriotska ženska grupa” u Hrvatskoj *Bedem ljubavi* predstavljala je “nacionalnu etiku brige”. Uklapala se u “odgovarajuću sliku” – zalažući se za domovinu Hrvata. Žene su se na početku organizirale na temelju etike brige (npr.

zakonita želja majki da zaštite vlastitu djecu od opasnosti mogućeg rata). Žene su se organizirale kako bi svoje sinove izvukle iz Jugoslavenske armije (na samom početku rata), no njihova briga nije se razvila u etiku brige koja bi spriječila da ih se pošalje u BILO KOJU vojsku ili BILO KOJI rat. Njihovo pojavljivanje u javnosti dobro je funkcioniralo s obzirom na nacionalnu/nacionalističku retoriku. Predstavljajući “etiku brige” kao etiku brige za “vlastite ljude”, “naše dečke koji se bore protiv neprijatelja” (ispod križa uz Bože čuvaj Hrvatsku, a ne njezine sinove!), moglo bi ih se jednostavno smatrati metaforičkim majkama ili udovicama. Nacionalistički diskurs rado je bio predstavljan preko majki, udovica, naime ženskih žrtava (i naravno, obvezne djece kao onih koji imaju najmanju moć) – te su one izgubile svoj pravi identitet budući da su “predstavljene” kao “one koje valja braniti”. Ništa lakše nego predstavljati Hrvatsku kao žrtvu kroz ulogu žrtve koja je urezana u žene. “Političko djelovanje” tih “patriotskih grupa” ne smije se povezivati s vrijednošću brige jer one su održale shvaćanje da se žene mogu skrbiti bez obzira na to koju će štetu nanijeti same sebi. Kad su one ili njihovi članovi obitelji zbog rata izgubili posao ili majčinska prava, besplatno zdravstveno njegu, morale su (ili su odabrale) podupirati upravo tu politiku koja je omogućila rat, strahote, nedostatak osnovne sigurnosti i smanjivanje ljudskih prava. Nacionalistički diskurs mogao je prenositi političke izjave, za razliku od žena, poput one koju je u Hrvatskome saboru izgovorio politički lider, gospodin Turić: “Svaka majka trebala bi biti ponosna da svojega sina može dati oltaru domovine...” Njezin sin ubijen je ne-

Privatno nije bilo sveto kada je bila riječ o feministicama. Zanimljivo je kako muškarci koji su kritizirali režim nikada nisu napadani u svojoj “muškosti”

koliko mjeseci poslije, a ja se pitam je li (apstraktna) država ikada nadoknadila njezin pravi gubitak? Feministice bi ovdje kazale kako njegovanje muških rana ženama na poslijetku oduzima snagu, čak i kada one tvrde da im emocionalan rad daje energiju, on nije isti kao objektivna realnost stvarnog posjedovanja moći, da parafraziramo Bertaky. Sićušne žene, koje su same organizirale svoje uloge, preplašene su i shvaćane kao “sredstva za nacionalnu borbu” i ubrzo iskorištene, čak izmanipulirane, za prije svega muške “svete stvari” (primjerice, državu). Aktivizam grupa sličnih *Bedemu ljubavi* jasno je održao etičku tradiciju koja se temelji na muškarcima. Pokret majki završio je kao produžena ruka očeva (koji su doslovce mahali zastavama!). Nedostatak brige za cijelo društvo nije samo isključivao Druge, već je počeo lišiti/napadati onu nekolicinu koja se protivila toj politici/metodi. Metoda otkrivanja “naših neprijatelja” ženskim grupama također nije bila nepoznata. Budući da je etička tradicija koja se temelji na muškarcima propisivala moralno opravdavajuće načine djelovanja, feminističke grupe koje su se počele pojavljivati u Hrvatskoj javno su propitivale te “postupke koje je moguće opravdati”. Budući da su drukčije shvaćale moralnost, ponudile su alternativne metode, potvrđujući različita iskustva žena i djelujući politički na više subverzivnih načina. No, upravo pitanje “zauzimanja strana” – “mi/oni”, “agresor nasuprot žrtvi” – stvorilo je razdor između ženskih i feminističkih grupa, podijelilo je i hrvatsku feminističku scenu na dvije.

Dvostruko medijsko silovanje

Prvi put propitivala se etika. Predratni feministički aktivistički pokret, okupljen oko SOS telefona (grupa Trešnjevka)

sломio se upravo oko istog tog “nacionalnoga pitanja”. Taj slom bio je još bolniji budući da je grupa bila dio predratnog feminističkog pokreta i odjednom su dojučerašnje sestre (što se posebice odnosi na žene iz Srbije) postale ne samo žene na “neprijateljskoj strani” već su i same postale neprijatelj. Polarizacija u feminističkome pokretu otišla je tako daleko da su žene iz grupe Nona “dojučerašnje neprijatelj” napale u dnevnim novinama *Vjesnik*. Ispod naslova *Jasan stav prema agresoru* stajalo je: “Na stranu kulturni profil, Nona se razlikuje u usporedbi s drugim ženskim organizacijama i grupama po svojem jasnom političkom stajalištu o ratu i njegovim začetnicima. Oni (Nona) jasno difamiraju ratnoga kriminalca – srpskog agresora, dok većina ostalih ženskih organizacija (poput Ženskoga lobija, Centra za žene žrtve rata, Autonomne ženske kuće...) promovira tezu o jednakoj krivnji za rat svih političkih vođa bivših jugoslavenskih republika.” Inzistirajući da se “imenuje agresor”, one su samo održale najpoznatiji muški/državni politički slogan, koji je isključivao odgovornost za zločine koje su počinili “vlastiti ljudi”. Na početku rata, a “rat je ekstremni uzorak muški dominirane socijalne strukture gdje je civilno udruženo s izvana podupiranim ratnim nasiljem nad ženama”, različiti ženski glasovi (bilo koji glas, onaj koji je važan, koji nije bio “u skladu” sa službenom, nacionalističkom himnom koja širi mržnju), različite etike i različite metode, naravno, nisu bile dobrodošle. Rat (i njegove posljedice) na razne je načine pokazao utjecaj socijalne, ekonomske i političke nestabilnosti žena (uključujući i porast nasilja nad njima). No, bilo je žena koje nisu mogle šutjeti/ostati ušutkane kraj rastućeg nacionalizma i govora mržnje upućenog Ostalima. Glasovi spisateljica i novinarki (“Vještice iz Rija”, “apstraktno feministice”, Rada Iveković, Vesna Kesic, Jelena Lovrić, Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić) koje su se suprotstavile nacionalnoj politici smjesta su bili snažno napadani i proganjani. Sada je privatno bila cijena koju su morale platiti za svoj javni angažman. Njihovi životi (etničko podrijetlo, zanimanje roditelja, partneri – ako nisu bili hrvatske nacionalnosti, njihove kućne adrese, itd.!) bili su razotkriveni do najintimnijih detalja. Privatno nije bilo sveto kada je bila riječ o feministicama. Bio je to prvi slučaj “medijskoga silovanja” u Hrvatskoj, usprkos iskripljenim naslovima *Feministice su silovale Hrvatsku* u časopisima. Zanimljivo je kako muškarci koji su kritizirali režim nikada nisu napadani u svojoj “muškosti”.

Feministička etika u praksi

Budući da se pokazalo kako su individualni glasovi mnogo ranjiviji, feministice su počele stvarati sigurnije “ženske prostore”. Ženski centri (“ženske oaze”) postali su rijetka

Rada Borić profesorica je Južnoslavenskih književnosti na Slavističkim studijima Sveučilišta u Helsinkiju, predavačica na Ženskim studijima u Zagrebu, osnivačica Centra za žene žrtve rata

feminizam i etika - kritičke analize

mjesta gdje se prihvaćala razlika. Žene su odlučile da "njihovo sigurno mjesto" može postati sigurno mjesto za druge. (Zaokupljen "višim ciljevima", patrijarhalan sustav ostavio ih je neko vrijeme na miru ne smatrajući ih pravom prijetnjom). Feministička etika brige odražavala je: MORATI kao IZBOR da se nešto UČINI za/s Drugima. Budući da smo svjesne (imajući iskustvo koje je smješteno u prostor i vrijeme) da se kao žene možemo brinuti o drugima jer smo ekonomski, socijalno i psihološki prisiljene to učiniti, dodatno smo odabrale: brinut ćemo se za žene, žene koje su preseljene ili izbjegle, još više marginalizirane nego što smo bile mi. U Centru za žene žrtve rata često su nas pitali jesmo li radile s djecom ili jesmo li naglašavale da smo radile isključivo sa ženama. Osjećale smo, bio je to politički i ekonomski odabir da se uništi "prihvaćeni model" onoga što bi žena morala raditi (a ujedno je to bila mogućnost da elaboriramo svoje feminističke principe: pod uvjetom seksualne jednakosti i slobode, mogle bismo voljeti muškarce a da se ne lišimo moći!). Žene koje su 1993. godine osnovale i poduprle Autonomnu žensku kuću Zagreb i utemeljile Centar za žene žrtve rata ili, poslije, B.a B.e, Centar za ženske studije i ženske grupe poput Lošinja, Poreča itd., radile su na principima koji bi mogli biti upisani u principe feminističke etike. Žene su podupirale žene neovisno o njihovoj nacionalnosti, etničkome podrijetlu, vjeri, obrazovanju, starosti, seksualnim sklonostima. To nisu bile samo tvrdnje. Živjelo se po tim principima. Cilj je bio priznati i suprotstaviti se (svakodnevno) muškoj dominantnoj etici/politici/strukturi koja ne poštuje različitost. Naša "briga za Druge" odnosila se na žene kao socijalnu grupu ili socijalnu kategoriju. Naše nas je iskustvo (kao i povijest!) naučilo da su rat i militarizacija (kao i drugi oblici patrijarhata) ne samo smanjili sigurnost žena (žene mogu živjeti u najgorim uvjetima, smatram) ili podcijenili žensko sudjelovanje u socijalnom životu već i potkopali i ograničili ženska ljudska prava, njihovo biće. U Centru za žene žrtve rata, od 1993. do 1996. godine, četrdeset pet žena aktivistica, lokalnih i izbjeglica, Hrvatica, Srпкиnja i Muslimanki, "miješanih", "etnički neopredijeljenih", heteroseksualnih, lezbijki, religioznih, agnostika, ateistica... razmjenjivalo je iskustva te radilo i učilo. Vrijeme je zahtijevalo da se djeluje, "trebalo je postaviti prioritete". Jer u to smo vrijeme radile s tisućama izbjeglica u apsolutno nehumanim uvjetima, možda je djelovalo da su neki feministički principi bili "beskompromisni" i da su mnogi od tih principa bili uzeti zdravo za gotovo. No, žene okupljene u Centru tu su grupu odabrale stoga što se "razlika" prihvaćala i poštovala, a principi su postali feministička dostignuća. Biba (Habiba) Metikoš, odvjetnica, izbjeglica iz Sarajeva i aktivistica u Centru, izjavila je u jednome intervjuu: "Odlično je bilo što sam na glas mogla izgovoriti svoje ime. Osim toga, imala sam dodatan problem. U Sarajevu je ostao moj suprug, Srbin. To sam odmah 'priznala'. Preporodila sam se. Ovdje se ničega nisam bojala. No, to nisam mogla podijeliti s većinom populacije u Hrvatskoj." U rečenici *Nešto moramo učiniti* MORAMO nije značilo samo djelovanje/aktivnost. Teorija nije bila zapostavljena. Petkom poslijepodne, nakon rada sa ženama izbjeglicama u grupama za samopomoć, žene su pripremale raspravu o feminističkim principima – prvi put prevođenje, čitanje i raspravljanje o feminističkim problemima...

foto: Gabrijela Ivanov

Iskustvo je važno

Bila je to, ako imamo na umu vrijeme kada je vladao nacionalizam i ženomrstvo, privilegirana zajednica "istih u različitosti" koja je funkcionirala na "voljnom etičkom moranju". Naš "praktični moralni diskurs" – "direktno dotaknuti pitanja diskurzivne jednakosti i otvorenosti u situacijama koje su neizbježno izgrađene na moći" – nije imao "ograničenu diskurzivnu otvorenost", kao što je Jagger primijetila; to je bio slučaj kod "mnogih grupa sjevernoameričkih feminističkih aktivistica kasnog 20. stoljeća". Jednostavno, uz osnovne obveze, bila je prisutna i "diskurzivna otvorenost". No, slažem se, debate o tim osnovnim moralnim obvezama bile su potrebne jer su obveze

(na stranu implikacije) obavljali različiti pojedinci, a svi su u određenome smislu bili "autsajderi" (zahvaljujući različitome podrijetlu, etnicitetu, zajednicama, kulturama, obrazovanju, starosti...). Izravan rad sa ženama izbjeglicama i vlastito propitivanje nacionalizma, rata i feminizma odvijali su se paralelno. Podupirale smo žene izbjeglice kako bi vratile kontrolu nad svojim životima, kako bi ojačale i preuzele vodeće uloge u svojim izbjegličkim zajednicama, kako bi se zauzimale za svoja ljudska prava... Mi smo, simultano, prosvjedovale protiv diskriminacijskoga zakonodavstva naše vlade (s obzirom na izbjeglice), otvarale javne dijaloge o problemima rata i mira, organizirale prve susrete žena aktivista (razdor koji sam spomenula očvrstao je

našu želju da održavamo snažne veze s feministicama iz ovoga područja, posebice srpskim i bosanskim). Konferencija o Politici mira koju je u Zagrebu 1996. godine organizirao Centar za ženske studije bila je pravi izazov u svakom pogledu (već i samo u pribavljanju viza za žene iz Srbije i Kosova). Mnoge žene o vremenu provedenom u feminističkim grupama govore kao o vremenu koje ih je održalo mentalno zdravima. Grupe su bile jedina mjesta u cjelokupnoj državi/području gdje su osjećale da mogu biti ono što jesu i gdje je njihovo iskustvo bilo od važnosti. ■

S engleskoga prevela Gioia-Ana Ulrich

Kako sam postao feminista?

Aleksandar Trklja

Prvi put dogodilo mi se da me prilikom razgovora o feminizmu i mom interesovanju za njega nitko nije upitao šta na takvom mestu radi jedan muškarac

Moja prva poseta Dubrovniku desila se 1983. godine s roditeljima, bratom i sestrom. Imao sam tada četiri godine i bio je to moj prvi susret s mirisom mora. Sećanje na sve ostalo živi samo kroz priču o upornom odbijanju da uđem u more – do posljednjeg dana. Do početka ratova imao sam priliku da boravim na hrvatskom primorju još svega nekoliko puta, a posle dugo vremena devedesetih sam ponovo bio na moru, na turskom primorju. Izašavši na obalu osetio sam se izdatim, miris tog mora ispred mene bio je potpuno drugačiji od onog koji sam pamtio. Prošle nedelje pružila mi se prilika da ponovo proverim to čudno mirisno sećanje na licu mesta. Malim trajektom prelazio sam preko kotorskog zaliva prema Dubrovniku kako bih učestvovao na konferenciji *Feminizam i etika* u Interuniverzitetском centru. Ono što je pre polaska najviše zaokupljalo moju pažnju bilo je pitanje hoću li uopće i na koji ću način moći da uspostavam bilo kakvu komunikaciju sa Dubrovčanima. Bez prethodnog stvarnog sećanja na taj grad narednih pet dana imao sam priliku da stvaram sopstveni utisak Dubrovnika.

Mirisno sećanje

Konačno stupivši u kontakt s nekoliko Dubrovčana po prvi put saznao sam koliko je taj grad za vreme rata stradao. Posmatrao sam slike porušenih delova Starog grada i pitao se kako to da se u Srbiji o tome čak ni danas ništa ne priča. Ono što me još iznenađuje jeste način na koji su građani sa mnom razgovarali; opisujući to ratno vreme i uništavanje grada, ni u jednom momentu nisu povezivali moju nacionalnu pripadnost s tim. Slučajni pronalazak spomen sobe žrtvama agresije srpske vojske za mene predstavlja novo iznenađenje. Posmatrajući slike poginulih i kratak opis mesta pogibije zapazio sam da jedan od poginulih ima isto prezime

kao i ja. I ime je jedno od onih koje se često sreće u porodici mog oca. Premda sam i ranije ulazio u katoličke hramove, u predvečerje poslednjeg dana u crkvi sv. Vlaha prvi sam put prisustvovao jednom katoličkom obredu. Vraćajući se iz grada prema hotelu, prisustvovao sam autobuskom slavlju maturantkinja trgovačke škole obučanih u crvene majice. Iako u mom kraju proslava poslednjeg dana škole nema neki određen naziv, prisećam se slične atmosfere svoga poslednjeg dana u zrenjaninskoj gimnaziji. Zapažam mnoge identične stvari, ali ono što me najviše čudi jeste repertoar njihovih pesama. Osim poslednjih hitova srpskog turbo folka prepoznajem i pesme koje su na tada čestim i popularnim svetovnim proslavama, a dok ponovo nije uvedena institucija krsne slave, pevali moji roditelji sa svojim prijateljima. Norijada se nastavlja na plaži pokraj hotela uz koncert srednjoškolskih bendova. Bendovi se smenjuju, a mene i to podseća na svirke srednjoškolskih bendova iz Zrenjanina. Sve je identično. Od načina na koji se ljudi iz bendova obraćaju publici do repertoara, smenjuju se poslednji svetski hitovi, hitovi ex-yu rocka i autorske pesme. Pitam se šta bi se desilo kada bi došlo do susreta ove dubrovačke generacije maturanata sa sadašnjim zrenjaninskim vršnjacima? Zar je posle raspada bivše zajedničke zemlje od svega ostao da živi samo taj čudni duh ili je on produkt sličnih okolnosti u oba društva? Kako se menjao moj odnos prema gradu i moru, menjao se i doživljaj konferencije koji je okupio feministkinje Istočne Evrope i SAD-a. Sve dok nije započelo lično predavanje, nisam shvatao, niti sam o tome razmišljao pred polazak, da sam ja tamo jedini muškarac. Narednih pet dana suočio sam se s promenom doživljaja svog sopstvenog muškog identiteta, a paralelno se menjao i odnos prema skupu. Prva dva dana bio sam prilično iznenađen raznovrsnošću tema koje sam imao priliku da slušam, ali i zbunjen jer nisam uspio uhvatiti neku zajedničku nit. Iako sam kao student u Centru za ženske studije u Beogradu imao priliku da se upoznam sa raznovrsnošću pokreta i teoretskih postavki unutar samog feminizma, nova me saznanja nisu činila ništa manje spokojnim. Tek tokom kratkog razgovora sa profesoricom Jasminkom Babić Avdispahić iz

Sarajeva uspeo sam da stvorim celinu. Započeli smo razgovor o feminizmu u Prvom i Trećem svetu, feminizmu na Severu i Jugu, Zapadu i Istoku, pitajući se gde smo u tim raznim pričama "mi". Njeno objašnjenje pojma feminizma muškim studentima u Sarajevu – pošto ste i vi u zemlji Bosni diskriminirani kao i žene, problemi feminizma su i vaši problemi – otkrilo mi je da sam sve vreme pokušavao da što više suzim priču o feminizmu. Tek tada mogao sam da shvatim vezu između priče o predstavama Afrikanki u delima evropskih putopisaca i drugih istraživača od šesnaestog veka sa pričom o identitetu beogradskog fudbalskog kluba Obilić. Ne bih želeo da temi o feminističkoj etici dam neko univerzalističko značenje. Jer svaka univerzalizacija istovremeno je relativizacija. Nemoguće je sve današnje probleme iz oblasti etičkih pitanja rešiti posmatrajući ih iz samo jednog ugla, ali ipak taj feministički daje bogatiju sliku i uključuje se u raspravu o etici i etičkim normama.

Nova, feministička etika?

Prvi put dogodilo mi se i da me prilikom razgovora o feminizmu i mom interesovanju za njega nitko nije upitao šta na takvom mestu radi jedan muškarac. Pa ipak, kada se u toku jedne radionice postavilo pitanje ko je od prisutnih feministkinja/feminista, osetio sam da postajem jedino strano telo, ne doživljavajući sebe kao feministu u tom momentu. Zbunjen svime što mi se desilo, narednih dana počeo sam da osećam da je moj identitet nestabilan. Po prvi put shvatio sam odnos između granica, tačnije granične oblasti povezanosti. Sistem vrednosti koji je stvoren i zavladao na čitavom ovom prostoru poslednjih nekoliko godina treba biti zamenjen. Možda je vreme da se započne priča o ovom sistemu vrednosti, novoj etici koja bi se mogla zvati i feminističkom etikom. Moja "manjinska" pozicija sa skupa nakratko je nestala još u vazduhu, negde na imaginarnoj granici Srbije i Crne Gore, još više na beogradskim ulicama. No, sve sam manje siguran da je tomu doista tako. Gledajući niz Knez Mihailovu ulicu, počinjem da se pitam – koliko li je nas feminista u ovom trenutku u ovoj pretrpanoj ulici? ■

Aleksandar Trklja student je Turskog jezika i književnosti na Odsjeku orijentalistike Filološkog fakulteta u Beogradu. Ženske studije u Beogradu završio je radom *Ženska kratka priča u islamskoj Africi*. ■

Mala špijunka – velika ideja

Leila Topić

Njemački umjetnik Stefan Bohnenberger inspirirao je i potaknuo na jedinstven projekt hrvatske umjetnike triju generacija u kojemu se djela umjetnika, stvorena za tu prigodu, mogu promatrati samo virenjem kroz špijunku

Nakon otvorenja izložbe *Mala špijunka – Das kleine Spionin* 28. svibnja u Domu hrvatskih likovnih umjetnika i Galeriji PM radovi su do 10. lipnja izloženi u Galeriji Minima, Krvavi most 3, Zagreb
Sudionici projekta: Stefan Bohnenberger i Vladimir Gudac, Denis Krasković, Ivica Kiš, Tanja Sango, Duje Jurić, Kata Mijatović, Zoran Pavelić, Ivan Kožarić, Manuela Vradić, Mladen Stilinović, Marina Bauer, Sven Klobučar, Andrew Norris, Goran Trbuljak, Nikola Vrljić, Alem Korkut, Davor Mezak, Goran Petercol, Oleg Hrzić, Jan Pavlović, Yaja, Miron Milić, Ivana Duzević, Nikolina Silla, Sandro Đukić, Neno Jelić, Ana Šerić, Ana Tomljanović, Bruno Razum, Neven Bilić, Matko Vekić, Sandro Djukić, Željko Sarić, Damir Sarić, Vesna Pavlaković, Darija D. Majdak, Ana Hušman, Krešimir Nikšić, Krunoslav Stojanovski, Danko Friščić i ostali (ukupno 60).

Valjalo bi dobro razmisliti o broju *frequent flyer* kustosa koji su *protutnjili* kroz ove prostore izabirući umjetnike koje će predstaviti na svojim izložbama. Broj je velik jer Hrvatska, nesumnjivo, ima velik broj kvalitetnih umjetnika. No pitanje je načina kako ih izabrati. Procedura izgleda otprilike ovako: umjetnik donese svoj portofolio na dogovoren, obično desetominutni sastanak, kustoska *zvijezda* ili njezin asistent ga pregleda s više ili manje pozornosti (valjda to ovisi o kućnom odgoju ili *jet-legu*), kaže umjetniku kako će ga kontaktirati, što i učini ako se rad *sretnika* uklapa u kustoski koncept spomenute *zvijezde*. Možda je upravo zato važna ideja njemačkog umjetnika Stefana Bohnenbergera koji je izložbom *Mala špijunka* u organizaciji Goethe Instituta Zagreb u HDLU-u okupio šezdeset umjetnika triju generacija (na otvorenju izložbe zateklo se više od petsto posjetitelja. To je, za zagrebačke pojmove, jedinstven fenomen!).

Ambijent u kutiji

“Metoda koju koristim vrlo je jednostavna”, naglasio je Stefan Bohnenberger na konferenciji za novinare u Goethe Institutu u povodu izložbe, “lokalnim umjetnicima

pokažem svoje kutije i pitam ih žele li sudjelovati u izložbi. Odgovore li potvrdno, dajem im potpunu slobodu izlaganja. Mogu izložiti što god i kako god žele.” Ta jednostavna kustoska

metoda postigla je izvrstan rezultat. Naime, Stefan Bohnenberger koristi okular, odnosno *špijunku* i kutije raznih veličina koje dobavlja umjetnicima kako bi stvorili svoju minijaturnu izložbu ili autorski rad unutar kutije. Pogledom kroz okular, malu špijunku, otvara se pravi pravcati trodimenzionalni izlagački prostor – pa čak i *white cube* – koji su hrvatski umjetnici iskoristili na bezbroj načina. Tako je, primjerice, Duje Jurić stvorio minijaturnu izložbu svojih recentnih radova unutar kutije, Manuela Vradić kreirala je pokretni ambijent, Marijan Crtalić *vratio se* slikarstvu, a Dalibor Martinis poigrao činjenicom da je špijunka namijenjena pogledu samo jednog oka. Bohnenberger je istaknuo da ga ne zanima toliko sam umjetnički rad, odnosno objekt izložen pogledu kroz špijunku, već proces kojim dolazi do kreiranja određenog rada, odnosno kreativne mogućnosti koje želi potaknuti u drugih. Ključna je riječ *kommunikacija*, koja prema riječima hrvatskih umjetnika, prerasta u kulturalnu razmjenu, preklapanje svjetonazora te na posljertku u odnos pun razumijevanja, zapravo prijateljstvo – kako je istaknuo Sandro Đukić, jedan od umjetnika čiji je rad zastupljen na izložbi. Iskustvo dijaloga od iznimne je važnosti za Bohnenbergera jer, ističe, mnogo je naučio o našim umjetnicima i njihovim umjetničkim postupcima upravo – razgovarajući. Tako je prepričao susret s Ivanom Kožarićem koji mu je na sebi svojstven, fluksusovski način dao upute

kako da kreira *Kožarićev rad* koji je na posljertku bio ugrun u lopticu za stolni tenis.

Zamjena strategija kustosa – umjetnik

Konceptom *Male špijunkte* Bohnenberger problematizira postupke kustoskih *zvijezda* koje katkad vrlo nadmenim pristupom i bez objašnjenja, odnosno dijaloga, u najgorem slučaju bez razumijevanja, prihvaćaju ili odbijaju radove umjetnika. Za razliku od *velikih* kustosa, on umjetnicima pruža mogućnosti: bilo da žele kreirati samo objekt koji se potom smješta u kutiju, da kutiju daje umjetnicima i tako otvori prostor za kreaciju, bilo da im daruje samo okular koji može postati samodostatan eksponat. Takvim je postupkom Bohnenberger *otjelovio* misao Arthura C. Dantoa o kraju umjetnosti, odnosno o umjetnosti koja se okrenula problematici predstavljanja sebe same, kao i ideji da je svako umjetničko djelo ili opus umjetnika zatvoren svijet za sebe, ponudivši *špijunku* kako bismo u te svjetove zavirili. Osim toga, nakon recentnih primjera kuriranja izložbi od samih umjetnika (Darko Fritz, Marijan Crtalić, Rikrit Tiravanija...) nameće se pitanje trebaju li umjetnicima još uvijek kustosi? Danto je ustvrdio kako je kraj umjetnosti zapravo kraj jednog oblika shvaćanja umjetnosti, a umjetnost stvorena nakon naznačene *smrti* samo je početak traženja novog ciklusa. Možda upravo taj početak leži u propitivanju uloge kustosa te redefiniranju odnosa kustosa i umjetnika, a *Mala špijunka* je dokaz kako tu podjelu uloga valja uistinu dobro istražiti. ▣

Snovi i konflikti Venecije

Silva Kalčić

Venecijanski bijenale, 15. lipnja – 2. studenoga 2003.

Venecijanski bijenale, ovogodišnju 50. međunarodnu izložbu (Mostru) u neposrednom susjedstvu, njezin umjetnički direktor Francesco Bonami predstavlja kao “izložbu izložbi” s temom *Snovi i konflikti – diktatura promatrača*. Struktura izdvojenih izložbenih prostora (“kao otoci u arhipelagu”) nastojat će se povezati svojevrsnom *mapom* – itinerarom međusobno nezavisnih izložbi. Uz nacionalne prezentacije u paviljonima Giardina di Castello i insularnim izložbenim prostorima ugrađenim u tkivo grada, u prostoru Arsenala bit će predstavljene kustoske selekcije Houa Hanrua (*Z.O.U. Zone of Urgency*), Igora Zabela (*Individualni sistemi*), Carlosa Basualda (*Struktura preživljavanja*), kustoskog tima Molly Nesbit, Hansa Ulricha Obrista i Rirkrita Tiravanija (*Postaja Utopije*), Catherine David (*Konflikt*), Gabriela Orozca (*Promijenjena svakodnevnica*), Francesca Bonamija (*Clandestini (Illegalni imigranti)*)

i Gilane Tawadros u suradnji s Forumom za afričke umjetnosti (*Pogrešni pravci*). U Giardinima će, osim izložbi u nacionalnim paviljonima, biti predstavljene koncepcije kustosa Massimiliana Gonija (*Zona*) te projekt Francesca Bonamija i Daniela Birbauma pod nazivom *Zastoji i revolucije*.

Uzorcima vidljivosti i Utopia Station

Muzej Fortuny je novi hrvatski izložbeni prostor (u blizini je Palazzo Grassi), u kojemu će pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture biti predstavljene fotografije Borisa Cvjetanovića i Ane Opalić na izložbi pod nazivom *Uzorcima vidljivosti*. Leonida Kovač, hrvatska selektorica, predstavlja fotografije Borisa Cvjetanovića iz serija *Bolnica, Radnici, Škola i Zatvor* nastale u razdoblju od 1987. do 2002. godine. Te institucije, kojima naslovi ovih serija pripisuju funkciju referenta fotografske slike, u modernom se smislu formiraju sredinom 19. stoljeća, dakle u vrijeme otkrića medija fotografije. Retorika fotografske slike od tada nadalje postoji kao jedna od ključnih reprezentacijskih praksi koja proizvodi značenja pojma stvarnosti, njome su klasificirani i kategorizirani određeni identiteti, te normiran njihov društveni smisao.

Serijski *Autoportreti* Ane Opalić od 1994. godine nastaje kao *work in progress* realizirajući se kroz medije fotografije, video-fotografije i video-instalacije. U instalaciji naslovljenoj *Portret*, realiziranoj u formi inscenacije dvaju devetnaestostoljetnih fotografskih studija, gdje

se u jednom od njih događa portretiranje mladića, a u drugome djevojke, u oba slučaja kostimirana autorica osobno pozira za portret. Portretirani je lik moguće vidjeti jedino gledajući kroz kameru postavljenu u studiju na poziciju s koje se proizvodi fotografska slika u tom trenutku odsutne osobe. Otvorenje izložbe u Hrvatskom paviljonu sazvano je za petak, 13. lipnja u 19 sati.

Na Mostri će sudjelovati još dva hrvatska umjetnika, u selekciji inozemnih kustosa: Tomislav Gotovac na poziv H. U. Obrista, kustosa pariškog muzeja Musée d'art Moderne de la ville de Paris, s kojim je već surađivao na knjizi *Zagreb 16. 06. 2001.* objavljenoj u izdanju Udruge za vizualnu kulturu *Što, kako i za koga*. Projekt *Utopia Station* odvijat će se na nekoliko razina (seminari, izložbe, publikacije) u različito vrijeme i na različitim mjestima. Gotovac namjerava izraditi plakat pod nazivom *Lois meets Hank*, koji će prikazivati “slavne” epizodne glumce Lois Smith (u epizodnoj ulozi u filmu *Istočno od raja*) te Hanka Wardena (među ostalim glumio je epizodnu ulogu u filmu *Big Sky* Howarda Hawksa). U Gotovčevoj utopiji epizodisti impozan-

tne filmografije postaju glavni likovi. Plakati omogućavaju istodobnu prezentaciju mnoštva startnih pozicija te je zamišljeno da nakon Bijenala projekt traje kao putujuća izložba.

Stilinovićev Rječnik boli

Rječnik Bol Mladena Stilinovića za svoju je selekciju odabrao kustos ljubljanske Moderne galerije Igor Zabel, koji rad hrvatskoga umjetnika prati više od jednoga desetljeća. Stilinović je sudjelovao na Bijenalu na izložbi koju je prije nekoliko godina organizirao Dejan Jokanović, no nikada nije izlagao u okviru službene selekcije hrvatske umjetnosti. Za svoj rad *Rječnik Bol* autor kaže da je riječ o rječniku engleskoga jezika u kojemu su značenja prebojena bijelom temperom, a umjesto značenja svake riječi napisana je riječ *pain (bol)*.

“Rječnik ima više od 500 stranica. Riječ je o dvostrukoj igri. *Rječnik Bol* s jedne strane poetičan rad, a s druge pak strane politički je motiviran”, izjavio je Stilinović, dodavši kako je u svojem radu koristio rečenicu “Umjetnik koji ne govori engleski, nije umjetnik”, dakle svatko tko ne barata engleskim jezikom, isključen je, a po toj logici cijeli engleski rječnik je bol. Od 1980. godine Stilinović analizira odnos likovnog i jezičnog znaka, naglašenu socijalno-kritičku provokativnost, a poslije toga radi instalacije u kojima interpretira primjere ruske avangardne umjetnosti s početka 20. stoljeća.

Više o Venecijanskom bijenalu na www.labiennaledivenezia.net. ▣

vizualna kultura

Bečki vernisaž

Željko Kipke

Szeemann zna da je na dobrom putu: kao što je prije četiri godine u Veneciju dovukao autore iz Azije, tako je danas pravo vrijeme za jugoistočnu Europu. Kao što je prije petnaestak godina ruska umjetnička scena zaposjela privatne galerije i državne muzeje diljem Europe i dalje preko Atlantika, tako su trenutačno povoljne okolnosti i za hrvatske umjetnike

Izložba *Blut & Honig – Zukunft ist am Balkan*, Esslov muzej suvremene umjetnosti u Klosterneuburgu kraj Beča

Balkanski se sindrom 15. svibnja uvukao u sve pore bečkoga kulturnog života. Naime, taj je dan službeno otvorena Szeemannova izložba *Blut & Honig – Zukunft ist am Balkan* u Esslovu privatnom muzeju suvremene umjetnosti. Švicarski kunsthistoričar za kojeg se slobodno može reći da ima sve osobine umjetnika, od neformalna ponašanja i odijevanja pa do krajnje autorskog pristupa skupljenu materijalu, bio je vrlo tražena osoba. Dnevni je tisak preko cijelih stranica nudio vijest o otvorenju u Klosterneuburgu, u Kroneu se Szeemann fotografirao u društvu Titovih bista iz zbirke Vladimira Dodiga Trokuta, dok je u *Kurieru* preko cijele stranice slavodobitno podigao ruku. Riječ je o separatu za kulturu čijih je šest stranica potpuno posvećeno izložbi radikalnih umjetničkih strategija iz jugoistočne Europe. Zadovoljan osmijeh na ravnateljstvu licu kao da govori: Vidite, i Balkan se može ukrotiti te privesti standardima europskih izložbenih prostora. Dakako, u toj se činjenici skrivaju razlozi za sumnjičavost hrvatskih kunsthistoričara, koji svaku stranu akciju koriste ne bi li obznanili svoje kronično nezadovoljstvo poslom što ga igrom sudbine obavljaju.

Ukrotiti divlju umjetnost

Činjenica je također da se bečka izložba priklonila europskim standardima i na taj način umrtvila dobar dio izloženog materijala. Naime, potreba europske publike - pa prema tome i bečke - za visokim sjajem, hladnom i rafiniranom estetikom, obavezno ide na uštrb radikalne kritike društva i njegovih anomalija. Vjerujem da je švicarski kunsthistoričar bio svjestan toga i da je vagao razloge za i protiv. Balkanski je sindrom u osnovi teško probavljiv u sirovu stanju. Njegove su umjetničke strategije divlje, silovite i nepredvidljive, u matičnim sredinama jedva uspijevaju zadržati pozornost dulju od trideset i tri sekunde, što se jednako odnosi i na one kojima takva pozornost ulazi u opis radnog mjesta. Treba imati na umu da prezentacija određenoga

Balkanski hoteli Hüseyina Alptekina u Esslovu muzeju

kulturnog materijala, bez obzira na to iz kojeg dijela europskog kontinenta dolazila, mora zadovoljiti određene kriterije, mora održati standarde na koje je publika na vernisažima u Esslovu dvorcem navikla i na kojima je odgojena. Sve ostalo bilo bi podcjenjivanje one druge, jednako važne strane u kulturnoj razmjeni. Stoga nije mudro osuđivati Szeemanna što je nekim radovima oduzeo silovitost i što je vrlo čist, ekonomičan i pregledan postav na pojedinim mjestima izgubio na dramatičnosti. Klasičan su primjer poput fetiša uokvirene isprane plahte s Titovim rečenicama sarajevske umjetnice Maje Bajević. Ne može se dio odgovornosti, u spomenutu slučaju, ne prebaciti i na ruke Bošnjakinje. No, Szeemann zna da je na dobrom putu: kao što je prije četiri godine u Veneciju dovukao autore iz Azije, tako je danas pravo vrijeme za jugoistočnu Europu. Kao što je prije petnaestak godina ruska umjetnička scena zaposjela privatne galerije i državne muzeje diljem Europe i dalje preko Atlantika, tako su trenuta-

Ako je balkanski sindrom sinonim za neobuzdanost, subverzivnost i egzistiranje na marginama europskoga visokog umjetničkog stila, onda je Szeemann u pravu kada kaže da je *Budućnost na Balkanu*

čno povoljne okolnosti, među ostalim, i za hrvatske umjetnike. Naklonost nije duga vijeka, okolišanja je previše na svim razinama hrvatskoga društvenog života, previše toga muči domaće kunsthistoričare pa vjerojatno zbog toga njihovih imena nema u pratećem katalogu bečke izložbe. Štoviše, sličnim nedoumicama nisu opterećeni njihovi bugarski, albanski i moldavski kolege.

Ako je balkanski sindrom sinonim za neobuzdanost, subverzivnost i egzistiranje na marginama europskoga visokog umjetničkog stila, onda je Szeemann u pravu kada kaže da je *Budućnost na Balkanu*. Ako je umjetnička praksa na teritoriju Balkana sinonim za nešto živo, nepredvidljivo i strateški zanimljivo, onda se pejorativna dimenzija pojma Balkan pretvara u prednost pod okriljem kulturnih institucija Zapadne Europe i dalje, preko Atlantika. Na svakome je da odvagane razloge za i protiv te s obzirom na to razradi osobnu autorsku strategiju.

Hotel Balkan

Szeemann se nije previše brinuo za svoj dobar glas kada je s poduzetnikom Esslovom krenuo u financijski i kulturno zahtjevan pothvat. Napravio je uistinu pravi pothvat; uz redukciju nekih imena izložba bi bila sugestivnija, no i u danom

obliku pokazuje značajan autorski udio njezina ravnatelja. Reklo bi se da je na temelju prikupljena materijala ispričao svoju osobnu priču. A ona seže još u doba kada je crnom kočijom prestolonasljednik Ferdinand prevezen na posljednje počivalište te još ranije, u doba Vlada Tepeša, vladara Transilvanije – portret je posuđen iz Povijesnomuzejničkog muzeja u Innsbrucku. Njezin je završni dio nalik na lanac hotela za čije se neonske natpise pobrinuo turski umjetnik Hüseyin Alptekin. Posjetitelj se u labirintu hotelskih soba može, više ili manje ugodno, prepustiti dramatičnim sadržajima, od video i filmskih projekcija do instalacija. Turski pisac i umjetnik također je bio zaštitnim simbolom Weibelove *Balkanije* u Grazu prije šest mjeseci, s tom razlikom što je ta izložba patila od simptoma sajmišta te je djelovala poput svaštarnice. Na raskošnu otvorenju u Esslovu muzeju pojavio se i simpatični Hermann Nitsch, u poodmaklim godinama, poznat diljem Austrije i šire po *teatru krvi* tijekom šezdesetih godina prošloga stoljeća. Dijelio je pozivnicu za muzičko događanje potkraj svibnja pod etiketom orgijsko-misterijskog teatra i družio se, dakako, s rumunjskim umjetnicima.

Nakon vrlo ugodne večeri na otvorenju, na povratku u hotel primijetio sam veličanstvenu iluminaciju na bočnom zidu Esslova muzeja što se vidi s ceste koja povezuje Klosterneuburg s Bečom. Šest intenzivno crvenih slova preko cijele fasade – petnaestak metara visoke i devedeset široke – tvorilo je ime *Balkan*. Kako se bližila ponoć tako su se u intervalu od nekoliko minuta počela gasiti slova u parovima, počevši od srednja dva. Petnaesti svibnja za Beč je doista bio u znaku vernisaža u Esslovu dvorcu umjetnosti. Od hrvatskih umjetnika na izložbi su sudjelovali Dalibor Martinis, Mladen Stilinović, Vladimir Dodig Trokut, Sanja Iveković, Goran Petercol, Ivan Posavec, autor ovih redaka, Đorđe Jandrić te skupina Labin Art Express. ▣

Grozdana Cvitan
Od čizama do petka.
(D)opisi rata.
Stajergraf, Zagreb

Knjiga koja secira knjige o Domovinskom ratu, razotkriva laž a "milosrdna" je prema iskrenosti.

Knjiga sadrži četrdesetak tekstova koji su objavljeni u periodici od 1995. do 2002. godine. Riječ je o kritikama knjiga kojima je tema Domovinski rat. Autorica sustavno i detaljno prati sve što je objavljeno o toj temi, od samih početaka pa do nedavne hiperprodukcije ratne problematike.

Jadranka Pintarić

Knjigu možete naručiti kod izdavača po cijeni od 100,00 kn (poštarina uključena) uplatom na žiro-račun: Stajergraf tiskara i izdavaštvo d.o.o., Slavka Batušića 4, tel: 3690-778, fax: 3894-405, e-mail: stajer-graf@zg.hinet.hr, br. rč: 2360000-1101265133.

Diranje krugova

Ivana Mance

Izložba kao prilika za međusobno utvrđivanje i osnaživanje postojećih autorskih pozicija pojedinačnih autoriteta

Dubravka Rakoci/Goran Tribuson, Gliptoteka, Zagreb, od 4. svibnja do 1. lipnja 2003.

U sredotočivši svoj umjetnički izričaj na jednu dominantnu formu, Dubravka Rakoci bez sumnje je svjesno postavila pred sebe izazov ponavljanja; otkako je, naime, počela izlagati potkraj sedamdesetih pa do danas, rad Dubravke Rakoci prepoznaje se po karakterističnim instalacijama – kružnim oblicima monokromno oslikanih platna (gotovo uvijek u varijantama crvene ili crne boje), koje umjetnica, presložene u različitim kombinacijama i preklapanjima, seli sa zida na zid, iz grada u grad, iz galerije u urbani prostor i natrag. Doista bi bilo krajnje banalno pomisliti kako je posrijedi supstancijalan, konzistentan znak individualnog umjetničkog izraza; daleko od toga da bi mogli imati bilo kakav samoidentičan, pozitivan sadržaj, krugovi Dubravke Rakoci prije su tragovi neke potencijalne razlike koji poput spora putuju kroz vrijeme i prostor, slijedeći sasvim akcidentalne putanje. Njihov identitet nije zajamčen opsegom zadanih formalnih obilježja, već izričito otvoren horizontu slučajnih okolnosti vlastita pojavljivanja. Namjera, dakle, nije bila stvoriti prepoznatljiv autorski znak koji se kao univerzalna etiketa lijepi u različitim prigodama, već u svijet odaslati, uputiti stanoviti diferencijalni ulog osjetljiv na specifičnosti svakog pojedinog konteksta u kojem se zatječe, koji štoviše uopće ne može opstati samostalno, nego uvijek samo ovisan o dijaloškim mogućnostima onog prema čemu se odnosi.

Simbolika kružne forme

Njezin se rad potkraj sedamdesetih počeo odvijati u složenom umjetničkom kontekstu: u trenutku kada su pripadnici Nove umjetničke prakse, ali i neki umjetnici starije generacije, već naveliko aktualizirali različite oblike konceptualne, performativne i ambijentalne umjetnosti, te počeli eksperimentiranje s novim medijima; također netom uoči potpune redefinicije slikarstva u okviru Nove slike. Iako se žanrovski nipošto ne mogu podvesti pod slikarstvo, njezine je instalacije moguće odčitati u kontekstu analitičke autorefleksije modernističke slikarske prakse: identitet slikarskog djela osporava već sama činjenica da krugovi nisu konačan proizvod, već samo polazna pretpostavka: autonomija

pojedinačnoga slikarskog uratka potpuno je, naime, dokinuta, budući da isti oblici kruže i ponovo se upotrebljavaju u cijelom nizu različitih situacija, uključujući čak i vlastitu trodimenzionalnu transformaciju nastalu višestrukim preklapanjem platna; krugovi tako doista nemaju definitivnu ili originalnu verziju, što njezinu radu daje bitno procesualan karakter. Osim u galerijskom okruženju, oni se nerijetko postavljaju direktno u urbani prostor, a kada se i nađu izloženi na zidu galerije, postaju disproporcionalno velikih dimenzija, čime se mogućnost geštaltno cjelovita sagledavanja dovodi u pitanje, a monokromna piktoralna površina postaje monotonom slikarskom senzacijom.

Koliko reduktivnima, instalacije Dubravke Rakoci istovremeno se, međutim, vrlo lako mogu učiniti i nadasve ekspresivnima. Nesumnjivo dekorativni karakter njezinih kompozicija mogao bi značiti ironijski odmak od prividno minimalističke forme: lakonski aplicirani na različite izlagačke situacije, krugovi Dubravke Rakoci nonšalantno prelaze iz konteksta u kontekst, potencirajući vlastitu uzorkovitost te čak koketirajući s latentnom simbolikom kružne forme; banalnost moguće metafore izlazećeg sunca i nebeskih tijela doista može proći tek u modusu tipično postmoderne zaičnosti. Pa čak i činjenica da podjednako uspješno mijenjaju moduse vlastite recepcije, može se pročitati kao simptomatična kontingencija umjetničkog smisla. Hoće li nešto biti prepoznato kao univerzalna ludička kompatibilnost, pa čak i kao ironijski oportunitizam, ovisi ne samo o estetskim nego i o nizu institucionalnih, simboličkih, pa i ideoloških mogućnosti trenutka. U tom smislu valja postaviti pitanje: u kojim su okolnostima ovoga puta uprizoreni dobro nam poznati radovi, odnosno koje su pretpostavke i koji učinci njihova ponovljena predstavljanja publici.

Prilagodba prostoru

Nema sumnje da samo šest velikih kompozicija i ovog puta uspijeva animirati cjelokupni izložbeni prostor. Nakon prvobitne invazije u interijer, počinje proces prilagodbe prostoru; krugovi traže optimalne položaje, kako u odnosu na mogućnosti prostora tako i međusobno, i to traženje rezultira asimetričnim postavom u četiri uzdužne prostorije drugog kata. Nevidljivim presavijanjem krugovi se prilagođavaju liniji poda ili stropa, unoseći u kretanje duž zidova i dimenziju vertikalne dinamike (gore-dolje), budući da krnji opseg implicira cjelovitost u nastajanju. Horizontalna dispozicija krugova u prostoru ne ostavlja nikakvu mogućnost predviđanja: dok je u dvije paralelne prostorije po jedan krug u dnu zidova sučelice ulazu (od kojih je jedan prekinut stropnom, a drugi podnom linijom), preostala četiri kruga razmještena su duž bočnih zidova drugih dviju paralelnih prostorija i nisu vidljiva s ulaza; dok u jednoj prostoriji na bočnom zidu zatječemo tek jedan, u susjednoj

se, međutim, jedan iza drugoga nižu čak tri (nipošto u naizmjeničnom ritmu): par usmjerenih odozgo prema dolje, i još jedan okrenut u suprotnom smjeru. Procesualnost njihova identiteta potencirana je pojedinačnim preklapanjima crnog i crvenog sloja unutar svakoga pojedinog kruga, kao i površinskim tragovima koji odaju njihove prošle prilagodbe nekim drukčijim situacijama.

Katalog

Adekvatnu referentnu podlogu za slijetanje nekog povijesno konkretnijeg smisla trebali su vjerojatno pružiti upravo tekstovi Gorana Tribusona, koji je prigodom izložbe u katalogu napisao nekoliko kraćih, asocijativno slobodnih, intimističkih i autobiografski nadahnutih crtica, u široku rasponu motiva vezanih uglavnom uz njegovo djetinjstvo te osobno iskustvo književne, glazbene i popularne kulture. Koliko god, međutim, sami po sebi duhoviti ili utemeljeni bili, hermetičnim oblicima Dubravke Rakoci teško da mogu ponuditi neku kontekstualnu referenciju. Prihvatimo li činjenicu da oni i nisu bili mišljeni tako da se izravno referiraju na rad autorice, još manje da pruže neki integralan objasnidbeni okvir, već da određenim formalnim paralelizmom oblika koji svaki za sebe skuplja i nosi svoje tragove sjećanja, ilustriraju ideju o kontingentnoj tvorbi smisla u vremenu – prihvatili smo paušalnu i općenitu asocijativnu poveznicu, preko koje se dvoje autora mogu sresti samo na jedan jedini način: riječima autorice pogovora Ariane Kralj, "kao dvije snažne umjetničke ličnosti od

kojih svaka ima svoj svijet stvaralaštva, svoj teritorij istraživanja, svoju interesnu sferu". U tom slučaju, međutim, izložba doista nije ništa više nego prilika za međusobno utvrđivanje i osnaživanje postojećih autorskih pozicija, odnosno prilika za eksplikaciju vlastitih, pojedinačnih kolekcija sjećanja čiji intersubjektivni smisao počiva isključivo na pojedinačnom autoritetu, a ne na događaju njihova susreta. Čini se stoga da intimistički tekstovi Gorana Tribusona, koliko god sami lucidni bili, rad Dubravke Rakoci još jednom prebacuju u pogrešnu brzinu: iz neutralnog i ideološki ispražnjenog registra visokoumjetničke institucije u subjektivističko utočište djetinjih i mladenačkih sjećanja, jednako udaljeno na sigurnu distancu od projekcije bilo kakvog kolektivnog značenja, i jednako udaljeno od mogućih žarišnih točaka suvremene umjetnosti, odnosno nagađanja o tome što bi ona trebala biti. Ideja kontingencije smisla utoliko se pokazuje prividnom i promišljenom: amortizirani instancama institucije i autorstva, radovi Dubravke Rakoci lišeni su upravo mogućnosti događanja i pamćenja neke nove, povijesno slučajne identifikacije, egzistencijalno ključne za rad koji počiva upravo na kontekstualnoj relativnosti vlastita identiteta. U slučaju djela koje se formalno doista sastoji u ponavljanju i premještanju istih ili sličnih krugova do potencijalnog zamora izložbenog materijala, dimenzija kontinuiteta autorskog djelovanja trebala bi ipak biti tek samozatajna činjenica, a nikako samorazumljiv povod izložbe. ■

NATJEČAJ

ZA IZLAGANJE PROJEKATA U GALERIJU PROŠIRENIH MEDIJA U 2004. GODINI

Prijedlozi, koje će razmatrati Umjetnički savjet Galerije i voditelj, trebaju sadržavati kraći opis projekta i biografiju umjetnika/kustosa (ili umjetnika u ulozi kustosa).

Uz kustoske koncepcije, pojedinačne prijedloge umjetnika, koji uz tradicionalne podrazumijevaju medijske, multimedijske i interaktivne projekte, dobrodošli su također

prijedlozi događanja kraćega trajanja (performansi, happeninzi, akcije...)

Poželjno je priložiti vizualni materijal, skice ili fotografije projekta.

Prijedlozi se mogu slati poštom i e-mailom.

Rok prijave: 27. lipnja 2003.
HDLU (Galerija PM/za natječaj)
Trg žrtava fašizma bb
10 000 Zagreb
mail: pm@hdlu.hr
PM office
tel. 45 56 620?

Gordana Vnuk

Razmjena kazališne pameti

Tema ovogodišnjeg Eurokaza je umjetnost cirkusa. Što vas je privuklo tom žanru, odnosno po čemu je on zanimljiv u kontekstu novih kazališnih zbivanja? I, na kraju, zašto baš dva australska cirkusa – Acrobat i The Happy Sideshow?

– Već se dvije godine – od kada vodim jedan od najvećih kulturnih centara u Europi, koji ima šest scena s ukupnim kapacitetom od oko 2000 mjesta – bavim problemom kako privući široku publiku inovativnom teatru, odnosno koje forme ili žanrovi inovativnog teatra mogu računati na gledaoce različitih socijalnih i starosnih kategorija. Za eksperimentalni teatar kakav prikazuje Eurokaz obično se kaže da ga gleda mlada publika, intelektualci, umjetnici. Mnogi su nam prigovarali zbog svojevrstna elitizma. Međutim, proteklih godina imali smo već primjera u festivalskom programu kada smo napunili Koncertnu dvoranu Vatroslava Lisinskog ili stadion na Šalati. Koncerti bubnjara skupine Kodo, kongoanskih bubnjara ili svojedobno predstave *La fure dels baus* i Brezovčeva *Traviata*, pokazali su kako je moguće da festival tog tipa otvori vrata i onima koji obično ne idu u kazalište, ali koji mogu napuniti kapacitete od tisuću mjesta. Svjetska industrija zabave također se hrani i obnavlja novim formama koje pronalazi na rubovima i u nekomercijalnom miljeu. Tako je nekad samo uskom krugu poznata argentinska grupa De la Guardia otišla na Broadway, a sada puni scene i po Europi, *La fura dels baus* postala je nezaobilazan dio svih velikih otvorenja, od Olimpijskih igara do nogometnih prvenstava. Unutar takva konteksta, promatram i pojavu novog cirkusa koji je inovativan i beskompromisan na tragu svih eurokazovskih odrednica, a opet kao teatar čistih ikoničkih znakova – kako bi rekao Jan Kott – dovoljno popularan na socijalnoj i komunikacijskoj razini da može privući svakovrsnu pa i nekazališnu publiku.

Punk & freak

Novi cirkus razvijao se paralelno sa smjerovima novog kazališta od početka osamdesetih i, iako uključuje sve elemente cirkuskih vještina, on je naglašeno teatralan, a njegova dramaturgija i koreografija bliske su plesnim i kazališnim formama koje smo do sada pratili Eurokazom. U cirkuskim školama u Francuskoj predavači su priznati redatelj

i koreografi novog kazališta koje smo imali prilike vidjeti i na Eurokazu, kao npr. Philippe Decouflé i Francois Verret. Oni i u vlastitim predstavama koriste cirkuske tehnike. Mi ovogodišnjim programom tek otvaramo tu temu, kojom se nastavljamo baviti i sljedećih godina. Za početak smo odabrali fenomen australskog cirkusa koji je posljednjih nekoliko godina napravio pravi boom u svijetu. Te grupe razvijaju posebnu estetiku koja se temelji na anarhičnoj energiji i svojevrsnoj grubosti izvedbe, u čemu i jest jedina razlika u odnosu prema rafiniranim Francuzima i Kanadanima. Za Acrobate se običava reći da se oslanjaju na punk estetiku, dok je The Happy Sideshow doista pravi, uzbudljiv *freak show* na tragovima modernog primitivizma.

Drugom velikom atrakcijom, ili možda čak najvećom, smatrate predstavu Izvješće o radanju koreografkinje Wen Hui koja živi i radi u Kini, ali je stručno obrazovanje paralelno stjecala i u radionicama slavnih američkih te europskih koreografa. O čemu je riječ?

– Living Dance Studio je izuzetno značajan umjetnički fenomen na svjetskoj razini koji pokazuje kako je moguće razviti autentičan multimedijalni kazališni jezik naglašene političnosti, u okolnostima u kojima sve radi protiv takva pristupa umjetnosti. Cenzura je u Kini još uvijek snažna, umjetnici koji rade izvan državnih protokola nemaju nikakvu potporu, oni su doslovno u *underground* poziciji za koju smo u Europi, padom Berlinskog zida, već odavno zaboravili kako izgleda. Dakle, smatram da je dovođenje te grupe u Zagreb pravi pothvat na kojem radimo već dvije godine. Istodobno, oni su i veliko otkriće jer – iako je Kina velika zemlja – avangardni kazališni umjetnici tog kalibra mogu se nabrojiti na prste jedne ruke. Ta grupa tek od ove godina biva prepoznata od zapadnih festivalskih i producenstkih krugova, njihov najnoviji projekt producirali su Amerikanci, a na jesen kreću na veliku europsku turneju.

Eurokaz se opet vraća novom talijanskom valu – grupa Motus dolazi s dvije nove produkcije... U kojem smjeru teče njihov razvoj?

– Tri talijanske grupe koje kontinuirano pratimo već nekoliko godina – Fanny & Alexander, Teatrino Clandestino i Motus – stekle

Agata Juniku

Eurokaz se, u svojem sedamnaestom izdanju, održava od 19. do 29. lipnja. Tim povodom o programu govori Gordana Vnuk, umjetnička voditeljica festivala i posljednje dvije godine intendantica kulturnog centra Kampnagel u Hamburgu

su u Europi u međuvremenu kulturni status i pokazale kako jedan regionalan fenomen može zadobiti međunarodnu relevantnost. Svaka od tih grupa razvija se slijedeći svoje specifične estetike, od svake smo prikazali već dvije pa i tri predstave, tako da ove godine pokazujemo i najnoviji projekt Motusa u kojem oni sve više idu u smjeru istraživanja mogućnosti multimedijalnog teatra, provocirajući naše perceptivne navike kompleksnim igrama hiperrealističke i virtualne stvarnosti. Ovoga puta oni to rade na primjeru hotelskih soba. Jedna se predstava izvodi u pravoj hotelskoj sobi, a druga u njezinoj sagrađenoj replici – na sceni koja je dopunjena video i filmskim projekcijama.

Žanrovski međuprostori

Vidjet ćemo i rezultate dviju zanimljivih suradnji, iniciranih u okviru samog festivala – Showcase Beat Le Mot "završili" su u Bitoli, Bobo Jelčić i Nataša Rajković u Hannoveru...

– Eurokaz prati i inicira katkad neuobičajene spojeve umjetnika koji su već bili na festivalu. Tako je vrlo radikalna, plemenito diletantka njemačka grupa Showcase Beat Le Mot – koja je ovdje svojedobno izazvala pravu pomutnju – izvučena iz svog *ugodnog* eksperimentalnog konteksta i suočena s profesionalnim glumcima jedne nacionalne institucije. Naroden teatar Bitola također je već nastupao na našem festivalu i publika ga je sigurno zapamtila kao jedan od najboljih glumačkih ansambala u ovom dijelu Europe. Njihova izuzetna energija i ritualnost spojeni su s tzv. *cool*

popom Nijemaca i rezultat je izvrstan. Dobili smo žanrovski međuprostor technopartyja i cabareta koji se konstantno poigrava pragom gledateljeva iščekivanja. U Makedoniji je ta predstava postala pravi hit kod publike, a to se očekuje i od njezine njemačke premijere.

S druge strane, Bobo Jelčić i Nataša Rajković pokazali su da je njihov način rada univerzalno primjenjiv te da – iako su radili u stranoj sredini i na stranom jeziku – ona metafizika banalnosti koju toliko volimo u njihovu radu biva bogatim dramaturškim materijalom i u ovoj situaciji. Ta je predstava sjajno prihvaćena, premijera je bila na festivalu Theaterformen i veselim se što smo tu predstavu, iako je izostala svaka pomoć Goethe Instituta, uspjeli dovesti u Zagreb.

U festival ste uvrstili predstave HNK Ivana pl. Zajca, BADco, Damira Bartola Indoša i Branka Brezovca. Otkud tolika pozornost domaćoj produkciji?

– Nakon 1998. godine, hrvatskoj selekciji ponovo dajemo više prostora. Na tom, 12. Eurokazu ustanovila sam da se *hrvatska kazališna pamet* može okupiti tek svakih nekoliko godina. Čini mi se da smo nešto slično postigli ovoga puta. Predstave u programu odraz su zrelih vrhunaca kod nekih starijih umjetnika, dok kod mlađih možemo svjedočiti o nekim sigurnim koracima i čvrstim uvjerenjima.

Popratni je dio programa već tradicionalan okrugi stol. O kojoj će se temi ove godine raspravljati?

– Tema okruglog stola vezana je uz domaću selekciju i pokušava problematizirati situaciju u kojoj je hrvatski teatar danas i – kako kaže voditelj Marin Blažević – "kontekstualizirati aktualnu produkciju, ali ne prema kriterijima internacionalnog teatarskog tržišta, već u potrazi za specifičnostima naše *male tradicije* (Barba)". Blažević postavlja pitanja poput *Što novi teatar u nas neće?*; on razlikuje generaciju teatra akcije sedamdesetih i osamdesetih (Indoš, Brezovec), teatra frakcije devedesetih (Šeparović, Jelčić/Rajković, Buljan, Pristaš, Bujas, Matula), i one čije je vrijeme na pomolu (Frljić, Tomić, Banich, Sančanin). ▣

Gordana Vnuk "namontirana" u The Happy Sideshow

Jubilarno svaštarenje

Kim Cuculić

Na ovogodišnjem festivalu nešto su se izrazitije mogle osjetiti i osobne preferencije selektora, pa su se mnogi zapitali kako je moguće da se na programu pojavila predstava *Prolježno buđenje* kazališta kojemu je Darko Lukić ravnatelj, a uz to još potpisuje i dramaturgiju iste predstave. Pojavila se i predstava *Kraljice*, čiji je autor ponovno Darko Lukić, selektor festivala

Uz 10. međunarodni festival malih scena u Rijeci

Pokrenut na inicijativu Nenada Šegvića i Dalibora Foretića u ratnim hrvatskim godinama, Međunarodni festival malih scena u Rijeci uspio je "dogurati" do svojega desetog, jubilarnog izdanja, koje je izborom predstava trebalo predstaviti neku vrstu sinteze prethodnih festivala. Zato ove godine i nije bilo neke zajedničke tematske odrednice koja bi povezivala odabrane naslove, nego je selektor Darko Lukić pokušao napraviti presjek onog tipa predstava i kazališnih estetika za koje je riječka publika pokazala zanimanje, a to se prije svega odnosi na komornije predstave u kojima do izražaja dolazi neposredan kontakt između izvođača i gledatelja.

Konji za trku

S obzirom na značajnu obljetnicu, možda su i očekivanja bila nešto veća od uobičajenih jer smo pretpostavili da ćemo na ovogodišnjem festivalu doista i vidjeti predstave koje su po nečemu reprezentativne. Na kraju se pokazalo da su očekivanja tek djelomično ispunjena, a uz nekoliko časnih iznimaka, opći je dojam da je to bio jedan od slabijih Festivala malih scena. Dosadašnju reputaciju manifestacije opravdale su predstave *Radnički cirkus* Kretakor Theatra iz Budimpešte, *Tamo daleko* SNG-a Ljubljana, *Glorija* HKD Teatra iz Rijeke, *Skup* Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i *Nosi nas rijeka* HNK Split, dok se, primjerice, za predstave *Prolježno buđenje* zagrebačkog Teatra &TD, *Ay*, *Carmela* Sarajevskog ratnog teatra i *Dante - Pakao* iz Firence, postavlja pitanje jesu li uopće trebale biti uvrštene u selekciju. Na ovogodišnjem festivalu nešto su se izrazitije mogle osjetiti i osobne preferencije selektora, pa su se mnogi zapitali kako je moguće da se na programu pojavila predstava *Prolježno buđenje* kazališta kojemu je Darko Lukić ravnatelj, a uz to još potpisuje i dramaturgiju iste predstave. Čak da se radi i o vrhunskom kazališnom uratku, što ta predstava nije, takav bi se potez u najmanju ruku mogao ocijeniti "sukobom interesa". Slična primjedba mogla bi se uputiti i uvrštenju

naslova *Kraljice*, čiji je pak Lukić autor, ali se to još nekako može oprostiti zbog kvalitetnih glumačkih kreacija triju mladih glumica. Međutim, takvih i sličnih pojava nisu pošteđeni ni drugi festivali u Hrvatskoj, a kazališni nam život ionako funkcionira na bazi osobnih prijateljstava i simpatija, pa se tome više i ne bi trebalo čuditi.

Riječki ukus vs. tradicionalnost festivala

Riječka je publika svoje rekla time što je već prvog dana razgrabila ulaznice za hit predstave *Uho, grlo, nož* Vedrane Rudan (prikazana izvan konkurencije) te *Vaginne monologe* Eve Ensler, dok je takva vrsta zanimanja, na primjer, izostala u pogledu beogradskog *Skupa*, koji je kvalitetom zasjenio dobar dio naslova na ovogodišnjem festivalu.

Drugo je, manje ili više, ostalo isto. Zbog ograničena broja mjesta u gledalištu, na festivalu su se i ove godine pojavila uglavnom ista lica, a nije prihvaćen ni prijedlog da se okrugli stol organizira drukčije, nego je zadržana *ex cathedra* situacija, što je vjerojatno jedan od razloga zbog kojeg se obična publika i dalje pretjerano ne uključuje u raspravu. Tako smo, uglavnom, opet slušali zanimljive monologe kazališnih stručnjaka o odgledanim predstavama, što je u svakom slučaju bilo korisno iskustvo – i za same izvođače, i za gledatelje, i za one koji su na bilo koji način vezani uz kazalište.

Dodirne točke

Premda je ovoga puta izostala neka tematska okosnica koja bi na bilo koji način povezivala predstave, između nekih prikazanih naslova postoje određene dodirne točke. Tako se čak tri predstave mogu podvesti pod kazališno propitivanje kompleksa Srednje Europe. Na početku festivala prikazana je predstava *Radnički cirkus* Kretakor Theatra iz Budimpešte, koja je nastala prema motivima Büchnerova *Woyzecka*. U radikalnoj interpretaciji redatelja Arpada Schillinga, *Woyzeck* je kontekstualiziran u svijet pauperiziranoga mađarskog radništva u postsocijalističkom razdoblju, što u prvom trenutku može djelovati kao nekakva retroevokacija socrealističke umjetnosti koja veliča revolucionarnu snagu proletarijata. Suvremeni kontekst u koji Schilling situira *Woyzecka* u riječkoj je izvedbi dodatno pojačan odabirom napuštene tvornice Rade Končar kao scenskog prostora. Jedan od brojnih spomenika tranzicije tako je poslužio kao izvrstan kontrapunkt scenografiji same predstave koja se temelji na prepoznatljivim elementima radničke ikonografije. Publika i izvođači odijeljeni su visokom žičanom ogradom, koja stvara efekt kaveza, dok cjelokupna inscenacija podsjeća na cirkusku arenu. Radi se o već pomalo istrošenoj metafori društva koju je Schilling iskoristio i u nekim svojim prijašnjim projektima. Ono po čemu je njegov *Woyzeck* zasigurno poseban, neobična je brutalnost izvedbe, u kojoj možemo prepoznati elemente teatra okruženosti, ali i obilježja ekspresionističkog kazališta kojemu je Büchner prethodio. Inzistiranje na fizičkoj ekspresiji zahtije-

valo je i od glumaca visoku psihofizičku pripremljenost, ali je takvim izvanjskim demonstriranjem tjelesnosti i energije možda propuštena prilika za ono nešto suptilnije i slojevitije istraživanje odnosa među likovima, dok je prejaka poruka pomalo zasjenila nemali umjetnički potencijal.

Europa, vojno učilište

Na tu se predstavu na neki način nadovezuju *Prizori iz srednjoeuropskog života* kazališne družine Provisorium & Kompania iz poljskog grada Lublina, u kojoj se ona opsesivno nastavlja baviti temom naznačenoj još u predstavi *Ferdydurke*. Osim sličnoga kazališnog postupka, koji se temelji na fiziološkoj glumi i razradi mizanscene u iznimno reduciranom scenskom prostoru, poveznicu između tih dviju predstava čini i zaokupljenost motivom represivnosti odgojno-obrazovnih ustanova i njihova pogubna djelovanja na pojedinca. Ovoga puta redateljski tandem Janusz Opryński i Witold Mazurkiewicz posegnuo je za romanom Roberta Musila *Nemiri štice-nika Törlessa*, u kojemu autor progovara o temi koja je bila vrlo česta u svim europskim književnostima uoči Prvoga svjetskog rata, a radi se o motivu psihičkih patnji kojima su mladi senzibilni ljudi bili izloženi u vojnim učilištima i internatima diljem Europe. Adaptacijom Musilova romana, koji je i inače ograničen tek na epizodu iz života glavnih protagonista, u predstavi je iskorišteno tek nekoliko ključnih prizora. Takvom fragmentarizacijom romanesknog tkiva na značenjskoj je razini zadržano ono esencijalno, premda u cjelini cijela predstava djeluje tek kao nacrt u romanu kompleksnije razrađene problematike.

Upozoravanjem na posljedice koje represivni mehanizmi građanskog društva ostavljaju na pojedinca, predstava *Prolježno buđenje* njemačkog dramatičara Franka Wedekinda tematski se također uklopila u festivalsko problematiziranje kompleksa Srednje Europe, pa se tako u komparativni odnos mogu dovesti Wedekindova drama i Musilov roman jer se u njima pojavljuje isti motiv spolnog sazrijevanja adolescenata u malograđanskoj sredini koja guši seksualnost.

Beogradski Skup i riječka Glorija

Nekoliko predstava ponudilo je svjež "čitanja" klasičnih predložaka. Svojim posve novim i neočekivanim viđenjem Držićeva *Skupa* riječku je publiku iznenadila predstava Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda, koja je na kraju ovjenčana i s najviše festivalskih

Redatelj Jagoš Marković u beogradskom je *Skupu*, predstavi koja je na kraju dobila najviše festivalskih nagrada, radnju smjestio u neki udarima vjetra izložen mediteranski kamenjar, koji svojim ispucalim i sušnim tlom na asocijativnoj razini priziva sliku moralne pustoši Eliotove *Puste zemlje* ili pak neplodan Beckettov pijesak koji postaje metaforom nepokretnosti svijeta

nagrada. U odnosu prema dosadašnjim uprizorenjima *Skupa*, redatelj Jagoš Marković učinio je uistinu radikalno odmak, smještajući radnju te poznate komedije Marina Držića u neki udarima vjetra izložen mediteranski kamenjar, koji svojim ispucalim i sušnim tlom na asocijativnoj razini priziva sliku moralne pustoši Eliotove *Puste zemlje* ili pak neplodan Beckettov pijesak koji

kazalište

postaje metaforom nepokretnosti svijeta. Premda se radi o arhetipskoj slici Mediterana, ali ne onoj vedroj, nego punoj neobičnih, životom izobličjenih figura, prostor i vrijeme u predstavi zapravo nisu jasno definirani. Na tragu Beckettova *Svršetka igre*, otvara se mogućnost i da se radi o postapokaliptičnom vremenu, kojim se Držićevi junaci kreću poput nekih posljednjih preživjelih ostataka ljudske vrste. Neizbježnu usporedbu s Beckettovim "svijetom dronjaka" nameću i prizori socijalne degradacije tih likova, koji su prikazani poput klošara ili prosjaka u odrpanoj odjeći, čime je središnja tema škrтости dovedena do granice apsurdna. Kao dobar poznavatelj mediteranskog podneblja, Marković je Držićevim likovima pridao prepoznatljiva obilježja fizički i psihički deformiranih lokalnih "originala", što mu je i otvorilo put prema začudnoj metafizičkoj groteski. Projiciranjem *Skupa* u neku daleku budućnost, u predstavi je dana pesimistična slika svijeta u kojemu su sve vrijednosti doživjele potpun rasap, a čovjek dosegao samo moralno dno. U takvu svijetu koji je izgubio središte, neke muške uloge izvode žene, a ženske muškarci. Premda to obrtanje spolne perspektive u kazališnom smislu nije nešto novo, u toj predstavi ono nije samo u funkciji proizvođenja začudnih i groteskno-parodističkih efekata, nego ima i dublje opravdanje. Osim u inverziji muško-ženskih uloga, radikalnost Markovićeve redateljskog postupka ogleda se i u bitnim kraćenjima teksta, kojima je Držićev predložak sveden tek na ono bitno, ali tako da nije izostavljen ni jedan bitan element važan za razumijevanje djela.

Nekonvencionalnim pristupom hrvatskoj dramskoj klasi izdvojila se i Marinkovićeva *Glorija* u režiji Laryja Zappije i izvedbi riječkog HKD Teatra. Nastojeći približiti to djelo senzibilitetu današnjeg vremena, koje karakterizira gubitak bilo kakvog ideološko-religioznog uporišta, Zappia je *Gloriju* pokušao iščitati u duhu danas već pomalo iscrpljene poetike postmoderne, pronalazeći u Marinkovićevu predlošku neke ludičke aspekte, koji nakon svih onih ozbiljnih i ambicioznih uprizorenja, "čitanih" u ovom ili onom ideološkom ključu, proizvode osjećaj začudnosti. Uz bitna sažimanja teksta te neočekivanom vlastitom vizijom završetka, Zappia je drami žanrovski određenoj kao "mirakul u šest slika" pridao melodramatska obilježja.

Nekoliko pakala

Kako danas pristupiti djelima ruske avangardne književnosti, pokušao je u predstavi *Jelka kod Ivanovih* Zagrebačkog kazališta mladih odgovoriti kreativni tim iz sisačke Daske, predvođen Nebojšom i Damirom Borojevićem. Tekst Aleksandra Vvedenskog, koji sadrži sve elemente

avangardne "poetike osporavanja", uprizoren je kao pomalo začudna žanrovska mješavina – u rasponu od bajke i obiteljske melodrame, do mjuzikla, krimi-priče sa sudskim raspletom i tragedije.

Kao i neke druge projekte ZeKaeM-a što su nastali u posljednje vrijeme, i *Jelku kod Ivanovih* na formalnom planu karakterizira nagomilavanje vizualnih i akustičkih atrakcija, koje sa svih strana okupiraju pozornost gledatelja. Posljednji prizor, u kojemu se poput žaruljica na božićnom drvцу pale i gase minijature kutije s "odsječnim" ljudskim glavama, može se shvatiti kao hommage svim onim nesretnim oberiutima, ali i drugim nevinim žrtvama koje su tragično skončale pod oštricom staljinističkog režima. Ritualno pranje njihovih lica priziva obred uranjanja, koji se veže uz Ivana Krstitelja, još jedne besmislene žrtve koja je život platila odrubljivanjem glave. U tom kontekstu pranje obraza kao da poziva na opće moralno očišćenje društva, čime izvođenje *Jelke kod Ivanovih* i u naše vrijeme nalazi svoje potpuno opravdanje. Za razliku od spomenutih naslova, upitno je uvrštavanje predstave *Dante - Pakao* firentinske Kompanije Lombardi-Tiezzi koja nije ponudila više od monotona glazbeno-scenskog recitala u kojemu je čitanje Danteva *Pakla* doista i ostalo na razini obična čitanja.

Živi autori, da ne kažemo suvremeni

Na festivalu je prikazano i nekoliko predstava koje su nastale prema tekstovima suvremenih domaćih i stranih autora, što se uklapa u dosadašnje propitivanje odnosa hrvatskoga dramskog pisma prema europskom. Iznimno promišljenim i matematički preciznim konceptom izdvojila se predstava *Tamo daleko*, koju je prema tekstu suvremene britanske autorice Caryl Churchill režirala i scenografski osmisliła Meta Hočevar. U toj je predstavi scenografija zapravo uporište cijeloga režijskog postupka, a temelji se na izrezanim četverokutnim otvorima na crnoj pozadini koji podsjećaju na filmski kadar. Koncentrirana i smirena gluma Milene Zupančič, Nataše Barbare Gračner i Marka Mandića posve je u suprotnosti s uznemiravajućim tekstom, koji razotkriva mračnu sliku današnjeg svijeta. Tek sitne geste, poput brisanja krvava noža ili simuliranja rezanja glave škarama, a potom i giljotinom, upozoravaju na nepodnošljivo lako iskliznuće iz normalnog u patološko. U do kraja pesimističnu sliku svijeta kojim vlada nasilje, Meta Hočevar pokušala je unijeti i tračak nade, što je naznačeno suptilnim dodiranjem prstiju Joan i Todda u završnom prizoru.

Suvremeno američko dramsko pismo predstavile su *Sabrane priče* Donalda Marguileasa, u izvedbi beogradskog Ateljea 212. Premda je tu predstava o vječnom sukobu generacija i njihovoj borbi za dominaciju na planu umjetnosti vrijedilo vidjeti zbog uvjerljive glumačke suigre iskusne Svetlane Bojković i mlade Katarine Žutić, pitanje je koliko je jednoj tako "starinski" režiranoj predstavi (Tatjana Mandić-Rigonat), napravljenoj na temelju teksta koji vrvi stereotipima književnog života, uopće bilo mjesto na festivalu. Izvan konkurencije prikazana je predstava *Uho, grlo, nož* riječke spisateljice Vedrane Rudan, u kojoj je riječka publika nakon poduljeg vremena vidjela poznatu beogradsku glumicu Jelisavetu Seku Sablić. Važnost te predstave ogleda se prije svega u hrabru odnosu autorice prema još uvijek tabuiziranom hrvatsko-srpskom pitanju, i to kroz prizmu dvostruko marginaliziranog subjekta – koji je istodobno žena, ali i nepoćudan nacionalni hibrid. Sličnu vrstu smjelosti pokazale su i glumice

Mia Begović, Linda Begonja i Nina Erak-Svrtan koje su se u kontekstu hrvatskoga kazališnog života uopće imale hrabrosti suočiti s *Vaginim monolozima* Eve Ensler.

A tu je i hrvatska motivika

Kako je Festival malih scena jedan od rijetkih domaćih festivala koji pruža mogućnost ogledanja domaće dramske produkcije s onom europskom, a kadkad i svjetskom, ove su godine hrvatsko dramsko pismo prezentirale dvije predstave. U koprodukciji festivala EX PONTO i Kulturnog društva B-51 iz Ljubljane nastala je predstava *Kraljice*, koju je prema predlošku Darka Lukića režirao Robert Raponja. U tom izrazito aktualnom komadu, Lukić kroz tri socijalno, nacionalno i jezično diferencirana ženska lika progovara o sudbini emigranta izbjeglih pred strahotama nedavnog rata na Balkanu. Glavni su adut te predstave, koja nije lišena i određenih zabavljačkih tonova, tri mlade glumice – Aleksandra Balmazović, Urška Hlebec i Jadranka Đokić.

Završimo prikaz festivala zanimljivom, premda ne i adekvatno prezentiranom predstvom. Dramom *Nosi nas rijeka* splitski glumac Elvis Bošnjak pokazao je da njegov tekst *Otac* nije bio samo slučajnost, nego da se radi o dramskom piscu koji sa svakim sljedećim korakom pokazuje sve veću književnu zrelost. Premda su mnogi zaključili kako se tim tekstom nakon poduljeg vremena pojavila hrvatska drama smještena u ruralnu sredinu, radi se o jednostavno ispričanoj obiteljskoj priči koja pruža visok stupanj identifikacije, bez obzira na njeno smještanje u ruralni ambijent. Njena je vrijednost i u tome što je Bošnjak u prikazu ljudi iz sinjskoga kraja izbjegao stereotipe, uzdignuvši njihove sudbine na univerzalnu razinu. Za uvjerljivu, gotovo filmsku glumu, sjajni splitski ansambl, predvođen Milkom Podrug-Kokotović, svakako dio zahvalnosti duguje i redateljici Nenni Delmestre. Šteta je samo što zbog tehničkih problema riječka publika nije mogla doživjeti tu predstavu na svim onim značenjskim razinama koje inače nudi. ▣

broj 88 • lipanj 2003 • 20 KN • 3,5 EU • 7 KM

ZAPOŠLENA

♀ ČASOPIS ZA USPJEŠNU ŽENU

TEMA
POSLOVNA
PISMA

MODA
BVLGARI

INTERVJU
ALENKA KOŠIŠA ČIČIN-ŠAIN
TATJANA KRALJ DRAGANIĆ
GORDANA LIPNJAK

KUHINJA
GRČKE DELICIJE

ISSN 1330-6642
9 771330 664002

ŽENA
GODINE
ALENKA KOŠIŠA ČIČIN-ŠAIN

Nova lica kazališnog nacionalizma za mlade

Bojan Munjin

Kada vam među gomilom tehničkih pojedinosti gotovo slučajno oko zapne za propozicije Lidrana, prema kojima je jedna od zadaća susreta "promicati učeničke pisane i govorne radove na hrvatskom jeziku", možete se upitati: Naravno, jer nalazimo se u zemlji hrvatskoj, ali što je s jezicima manjina? Mogu li i učenici iz talijanskih, mađarskih, čeških i ostalih manjinskih škola nastupiti na Lidranu?

Nacionalizam ima stotine lica, od onog zadriglog, kavanskog, preko uličnih kosih pogleda i otrovnih primjedbi dojučerašnjim susjedima do akademskih rasprava o "njima i nama". Postoji i nacionalizam kafkijanskog tipa gdje vam nitko ništa javno ne kaže, ali svi znaju o čemu se radi, ništa se ne može dokazati, ali mučna se atmosfera može opipati prstima. U posljednjih dvanaest godina nagledali smo se i naslušali i jednog i drugog i trećeg, ali svakome od njih zajedničko je jedno: nemaštovitost, plitkost i dosada.

Kazališno krizmanje nacijom

Sigurno ste čuli za Lidrano, susrete literarnog, dramskog i novinarskog stvaralaštva učenika osnovnih i srednjih škola, koji se na općinskoj, županijskoj i državnoj razini održavaju svake godine diljem "lijepe naše". Ti šarmantni susreti zbivaju se u ljupko godišnje doba – proljeće – i prilika su za svaku majku da brižljivo i s osobitim uzbuđenjem, kao za krizmu, pripremi svoje dijete, očešlja ga i dotjera za taj svečani i natjecateljski čin. Biti prvi u školi, županiji ili čak državi – gdje ćeš većeg ponosa. Prvi susret s vlastitim izrazom, nastupom na pozornici ili napisanom riječju, na granici mladenačke intime, događa se upravo ondje, među gomilom raskuštrane dječurlije s prvim prištićima i s prvim pjesmama u njeđrima. Razumije se da se za smisao tih susreta, propozicije i organizacijske poslove brinu duhovni očevi hrvatskog školstva koji, okupljeni u Zavodu za unapređenje školstva, "isturenoj bazi" Ministarstva prosvjete, bdiju nad kreativnim razvojem djece. Kada zavirite u "načela" i "zadace" susreta među teškim frazama kao što su "sloboda stvaralaštva" i "obogaćivanje duhovnog svjetonazora" te "promicanje komunikacijske kulture", tada vam među gomilom tehničkih pojedinosti gotovo slučajno oko može zapeti i za propoziciju prema kojoj je jedna od zadaća susreta "promicati učeničke pisane i govorne radove na hrvatskom jeziku". Naravno, jer nalazimo se u zemlji hrvatskoj, ali što je s jezicima manjina? Mogu li i učenici iz talijanskih, mađarskih, čeških i ostalih manjinskih škola nastupiti na Lidranu? Pomnijim

listanjem *Vjesnika Ministarstva prosvjete i športa* posljednjih godišta, u kojem se objavljuju službene propozicije Lidrana, doista pronalazimo da je u programu susreta Lidrano za 1998. godine (str. 10) stajalo (osim navedene odredbe) da je jedna od zadaća i "poticati učeničko stvaralaštvo na dijalektima hrvatskog jezika i na jezicima manjina". Od 1999. godine do danas ta je odredba izbačena! Pa lijepo. Na ovim prostorima uvijek se pomalo štreberskim smatralo držanje zakona kao pijan plotu, no Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u RH, čl. 6., ipak kaže: "Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo slobodno koristiti svoj manjinski jezik i pismo, privatno i javno..." a sam Ustav RH u članku 15. navodi: "U Republici Hrvatskoj jamči se ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina".

Neustavnost, novi nastavci

Što o rečenome kažu manjinske škole i kakva su njihova iskustva s "promicanjem komunikacijske kulture"? Iz talijanske gimnazije u Rijeci dobili smo podatak da im je na upit zašto je odredba o slobodi iskaza na manjinskim jezicima izbačena u Ministarstvu prosvjete odgovoreno da "to tako mora biti" te da od tada nerado svoje učenike šalju na takva natjecanja. Slična su mišljenja i u mađarskoj gimnaziji u Osijeku, osobito ljuti na Ministarstvo jer im ono u školskim predmetnim natjecanjima ne želi prevoditi zadatke na mađarski uz službeno i pismeno obrazloženje da djeca "dovoljno dobro razumiju hrvatski" da bi mogla ispuniti testove. Profesori te škole mrmljaju sebi u bradu kako je "u vrijeme one države takvo prevođenje bilo moguće". Lokalne županijske školske vlasti u Bjelovaru, gdje živi značajna češka manjina, takav potez Ministarstva nazivaju "nesmotrenim", ali su od Ministarstva dobili "usmene" instrukcije da nastave "kao i do sada". Kome zapravo smeta mogućnost govorenja i pisanja na manjinskom jeziku na susretima Lidrano? Od respektabilnih ljudi bliskih tim susretima, koji su željeli ostati anonimni, doznajemo da je krojače propozicija u to vrijeme posebno zabrinula mogućnost da bi se neki učenički rad mogao pojaviti na ćirilici ili da bi mogao biti izgovoren na ekavici. Cinično rečeno, taj zahtjev u najmanju ruku nije u skladu s realnošću jer u doba najžešćeg rata i "hate speecha" koji se valjao medijima i po ulicama hrvatskih gradova, kazete srpskih narodnjaka prođavale su se kao vruće pogačice po buvljicama na Dubravi, a i danas usred Zagreba zatječemo slogan: "Pustite Cecu, kaj bumo slušali". Ako stavimo po strani na-

Stvari s Lidranom, ali i s političkom kulturom u Hrvatskoj, izgledaju kao psihijatrijski tretman za liječenje impotencije ljudi poodmakle dobi: nakaradan propis postoji i on već ima negativne učinke, ali zbog njega se nitko neće osobito uzrujavati. A crnohumorni slogan koji posljednjih godina kruži ovom zemljom i glasi: "Srbe smo protjerali, demokracija može početi" jednostavno nije točan jer u prirodi je nacionalne isključivosti da jede samu sebe

bujalu nacionalnu retoriku koja nam već izlazi na uši, ostaje nemoguć zaključak da se u najnovijoj fazi "nacionalne borbe za opstojnost hrvatskog jezika" on više ne brani samo od "stranih nasrtaja", već se postavlja u ekskluzivan položaj nad svima ostalima u svojoj sredini. I to u državi koja je manja od bilo koje svjetske metropole, ali koja je s 92% Hrvata u ukupnom stanovništvu nacionalno najhomogeniziranija zemlja u Europi. Crnohumorni slogan koji posljednjih godina kruži ovom zemljom i glasi: "Srbe smo protjerali, demokracija može početi" jednostavno nije točan jer u prirodi je nacionalne isključivosti da jede samu sebe. Negativna energija da bi se realizirala traži permanentno smrknuta lica i uvijek nove žrtve. Sjetite se ne samo Srba, izbjeglica i Roma nego i "vještica iz Rija", "stoke sitnog zuba", "vragova crvenih, zelenih i žutih", "judinih škuda"...

Strugar, ministar neustavnosti

Hrvatski helsinški odbor zainteresirao se za taj slučaj još prošle godine prilično umjerenim upitom Strugarovu pomoćniku Ivanu Vavri koji je usplahireno odgovorio da će problem "trenutačno" biti riješen i pravo na izražavanje na jezicima manjina vraćeno u propozicije Lidrana. Kako u ovoj zemlji ni smrt ne nastupa trenutačno, problem nije riješen ni za godinu dana te je dopisom ministru Strugaru u proljeće 2003. HHO ponovno upozorio na problem. Odgovor je stigao relativno brzo iz ureda ministra Josipa Milata: "Nismo pronašli navedeni tekst" (naime, već spomenutu odredbu "poticati učeničko stvaralaštvo na dijalektima hrvatskog jezika i na jezicima manjina"). Super. HHO je fotokopirao odredbe Ministarstva prosvjete iz 1998. koje dopuštaju izričaj na jezicima manjina i one iz 1999. u kojima toga više nema te poslao gospodinu Milatu. Nakon toga HHO nije dobio *ni pisma, ni razglednice* od gospodina Milata, a na višekratno telefonsko traženje njegova usmenog odgovora, osoba, koja je očito prošla kratak tečaj izmotavanja za tajnice, uvijek je spremno odgovarala: "Na putu je", "Nema ga", "Na kolegiju je", "U gradskoj je skupštini", "Nazovite u ponedjeljak"...

Politička i strukovna impotencija

Stvari s Lidranom, ali i s političkom kulturom u Hrvatskoj izgledaju kao psihijatrijski tretman za liječenje impotencije ljudi poodmakle dobi: nakaradan propis postoji i on već ima negativne učinke, ali zbog njega se nitko neće osobito uzrujavati. Bolje ne može biti, a moglo je biti i gore. Manjinske će škole možda poslati svoje učenike na Lidrano, a možda i neće, ali "mogu nastaviti po starom". Kavkaski krug kredom u slučaju Lidrana ne zatvara se, međutim, u točki animoziteta prema manjinama, već na sasvim drugom mjestu, koje omogućava sve do sada opisane postupke: u području kompetentnosti rada s djecom. Već godinama, naime, stižu glasne pritužbe i roditelja i učenika i pojedinih škola, manjinskih i većinskih, kako je ocjenjivanje učeničkih radova na Lidranu katastrofalno. Jer, postala je već javna tajna da na selekciju učenika na tim susretima veći utjecaj imaju školske čistačice, lokalni moćnici i najbolje prijateljice profesorica književnosti nego stručna prosudba članova žirija.

Stoga je u zemlji u kojoj su pomiješani lončići u mnogo čemu i već dulje vrijeme moguće da već spominjana Ceca Veličković i stanovita Jelena Karleuša, uz živog Thompsona, budu folk-zvijezde, dok su Ivo Andrić i Vladan Desnica sumnjivi tipovi. Usko politički rečeno, Hrvatska užurbano mijenja kravate ne bi li se svidjela Europi, ali neoprane čarape i dalje potihom vonjaju. ■

kazalište

Marul postapokaliptičnog Splita

Nila Kuzmanić Svete

Možda bi trebalo razmisliti o prijedlogu Ivana Martinca da se dramski dio *Marulićevih dana* prepusti Dubrovniku pod Držićevim imenom, a da se u Marulovu gradu proširuje i obogaćuje znanstveni program te popularizira hrvatsko izdavaštvo

Uz završene 13. Marulićeve dane

Prenatranost *Marulićevih dana*, uzrokovana usporednim događanjima – *Izdavački i znanstveni program*, predstavljanje knjiga, vernisagea, poezija Književnog kruga Split, *Festival drame i autorskog kazališta* pri HNK-u, uručivanje triju nagrada *Marin Držić* s natječaja za dramski tekst, čitanje prvonaagrađenog teksta na Sceni 55 (*Ground Zero Aleksandra Milka Valenta*, raskošna djela precizno organizirane kazališne arhitekture), i, dakako, gledanje deset predstava starog/novog izbornika Hrvoja Ivankovića – najzornija je bila upravo ove godine. Apsurdno je što se umjesto 22. travnja, vijenac na Meštrovićev spomenik Marku Maruliću položio, kao što se i misa u Sv. Frani na Obali održala dan kasnije, jer taj datum ne simbolizira ništa. A 22. travnja proglašen je i Danom hrvatske knjige, budući danom kada se 1501. godine zbilja posveta netom završene *Judite* don Dujmu Balistriliću, u čijoj je kući u Nečujmu na Šolti Marul boravio izgnanikom gotovo dvije godine.

Višak dramskog

Dramski festival, premda drukčija manifestacija, političkom voljom HDZ-a ugrađen u *Marulićeve dane*, uistinu strši: Marulić nije pisao svjetovna djela. Ne strši, međutim, natjecanje osnovaca Splitsko-dalmatinske županije u poeziji na jeziku koji, određen kretanjem sunca i mjeseca, a pod egidom *Ča-more-judi* nije mijenjan stoljećima i na koji pristiže

sve više pjesama: ove godine više od 80, tako da je Marina Čapalija dobila nasljednike. Možda bi trebalo razmisliti o prijedlogu Ivana Martinca da se dramski dio *Marulićevih dana* prepusti Dubrovniku pod Držićevim imenom, a da se u Marulovu gradu proširuje i obogaćuje znanstveni program te popularizira hrvatsko izdavaštvo.

Izborništvo i publika

Iz ponude od 30 predstava Ivanković je, vođen načelom *kvaliteta, izazovnost kao odraz životnih problema, ali i zabavljako-komercijalna komponenta*, izabrao 10 predstava, heterogenih na svim razinama. Od šest praižvedaba četiri izravno govore o devijantnim fenomenima kojima smo okruženi. Najveće zanimanje publika je pokazala za predstave koje odražavaju stvarnost sad i ovdje, poput *Susjedi Zorice Radaković*. Tri predstave imaju nazivnik makabrična prizvuka smrti ideala, iluzija i nada jer je izbornik rezimirao stoljeće i uspostavio kontakt sa suvremenošću – *Kraljevo, Kamov, smrtoptis* i tri pastorele Nikole Nalješkovića od kojih je Rene Medvešek napravio živi teatar – *U lugu onomuj*; predstava koja je ponijela Marula za dramaturšku obradu.

Budući da je *Zarez* iscrpno analizirao spektakularnu glazbenodramsku ekshibiciju, Brezovčev musical *Šnajderova Kamova, smrtoptisa* kao i Zappijinu reinterpretaciju Marinkovićeve *Glorije*, ogođene do dramskog konstrukta, osvrćemo se na domaćinove dvije predstave, od kojih je *Nosi nas rijeka* Elvise Bošnjaka ponijela više od polovice ukupna broja nagrada, i to onih najvažnijih – za najbolju predstavu, Nagradu stručnog žirija, za izvedeni dramski tekst, za glavnu mušku ulogu, za sporednu žensku ulogu, Nagradu publike... Uz to su čitaoci *Slobodne Dalmacije* dodijelili Milki Podrug-Kokotović Nagradu za najbolju glumačku kreaciju (za ulogu Strine ko-

Nadasve suverena scenografija Mije Adžića iz predstave *Nevažne priče* Trpimira Jurkića, s pet ogleđala/panoa koji zrcale izokrenutost na glavu, kaos, zatvorenost u sebe i njihovom persiflažom okamenjenu retrospekciju, naznačenu tek detaljima, nepravedno je zakinuta za Marula

jom je glumica obilježila 50. obljetnicu rada). Jedva je Nataša Dorčić odnijela Marula za glavnu žensku ulogu – *Vjere u Susjedi* i Eme u *Norveškim šumama*.

Od Jarryja do Ionesca znalo se dogoditi da onaj sretni stvaralački spoj teksta i redateljeva koncepta nađe odjeka u glumcu: spomenimo tek Peru Kvrđića i Nelu Eržišnik te Svena Lastu – kada glumac oplodi, oplemeni projekt svojim umijećem. Glumci Drame Splitskog HNK, poimence: Trpimir Jurkić, Žarko Radić, Bruna Bebić-Tudor, Elvis Bošnjak, Josip Genda i Ksenija Prohaska – u stajnju su učiniti nemoguće: da publika, ali i ocjenjivački sud, previde manjkavosti Bošnjakova komada: britko izdričani, utjelovili su opore junake Dalmatinske zagore kao u pravom dokumentarnom filmu. Autor se naslonio na *Žetveni ples* Briana Frieri (1927.), kod nas poznata i po scenariju za film *Ples u Mumbasi*. Jer, tematski su vrlo slični, ruralni je ambijent isti kao, uostalom, i ritualna struktura. Redateljica, pak, Nenni Delmestre naslonila se na antoinovski postupak s dramom *Mesari* F. Iresca, ne dotaknuvši poetičnost ili, kako sama voli reći, magični realizam. Naprotiv, prisutnost mesa netom zaklane svinje (scenografija Dinke Jeričević) za cijela dvosatna trajanja predstave, njegova selekcija u svim fazama – od slanine i čvaraka do pršuta – spuštanje je na prevladane etape naturizma. Kao što je Danica Dedijer kostimom označila “vrijeme sadašnje”, mogla je i Tessino ili Terezino, jer je tu kategoriju autor zaboravio. Vrhunska gluma nije ipak mogla isključiti ekshibicionizam, u trenucima kada izostane

spoj (ne)kreativnosti teksta i redateljeva koncepta. *Nosi nas rijeka* živ je dokaz da je cijeli iskon teatra, što se (pre)često zaboravlja, u glumcu – od Tespisovih *Velikih Dionizija* preko *commedije dell'arte*, romantizma, vrtloga socijalne patologije, avangardnog teatra do postavangarde kao odraza čovjekove rascijepljenosti i beznađa zbog socijalnih nepravdi.

Izlaz vrtnjom u krugu

U *Nevažnim pričama* Trpimir Jurkić, također glumac-dramski pisac, ne krije *impact* “slikara beznađa suvremene civilizacije”, jer da čovječanstvo hita k ekološkoj, socijalnoj i političkoj katastrofi danas je očitije nego ikad. U besmislenost, ugrađenu u naše postojanje, autor se hrabro zagledao. I dok se Beckett vrti na mjestu, ne otvarajući izlaz kojega nema, Jurkić se, unatoč jakoj noti pesimizma, okreće nadi kao obliku kakva-takva aktivna življenja i fabuliranju uvođenjem pisma. Vlak dođe i prođe kroz zabitnu postaju na koju Jurkić smješta svojih pet lica, ali im ostavlja tračak nade – samozavaravanja. Jer, bit će i drugih vlakova, a kad se jedan napokon zaustavi, taj dočekani Godot više nije važan: istina je u tlapnji.

Redatelj Goran Golovko pojmió je da su te priče antipriče i uspostavio zadivljujuće kompatibilan odnos prema apsurdu postojanja: Godot je vlak, lica simuliraju postojanje, a izjednačavanjem govora i šutnje stvara ograničenu prostornu vrtnju u krugu. Za toga darovita redatelja Jurkićeva komada, kojega privlače upravo mali ljudi, režija je materija koja se može raspadati, ali mora držati konce. Na komornoj Sceni 55 uspio je Golovko, kao u Dizdarevoj *Modroj rijeci*, otvoriti prostor duhovnosti, gibanje svijeta. A da sve i stilski ujedini, pomogli su mu uspostavom kontinuiteta dramaturg Trpimir Jurkić, duhovitim kostimom Marija Žarak, svjetlom i zvukom što dočaravaju bijeg od doslovnoga Zoran Mihanović i Željko Mravak. Nadasve suverena scenografija Mije Adžića s pet ogleđala/panoa koji zrcale izokrenutost na glavu, kaos, zatvorenost u sebe i njihovom persiflažom okamenjenu retrospekciju, naznačenu tek detaljima, nepravedno je zakinuta za Marula. Glumci Ilija Zovko (Marko), Milivoj Beader (Vito), Dara Vukić (Zora), Nenad Srdelčić (Kuzma) i savršena u dočaravanju Marije – personifikacije strpljive, nevažne žene o kojoj ne vodi računa ni muž – Magda Matošić, uspijevaju šutnjom, riječju i gegom dočarati i filozofsku metafizičnost blisku pirandellovskom *Svatko ima svoju istinu*. ▣

Senzacionalna scenografija

Trpimir Matasović

Najnovija premijera *Ognja* pokazala je da zagrebačkoj Operi smjelosti i brige za nacionalnu glazbenu baštinu ne nedostaje, ali i da, uza sve potencijale, ipak još nije u stanju to djelo predstaviti na posve zadovoljavajući način

Blagoje Bersa, *Ognj*, Hrvatsko narodno kazalište, Zagreb, 24. svibnja 2003.

izvodilačka praksa i percepcija hrvatske glazbe u proteklom je stoljeću bila obilježena dominacijom ideologija koje su, namećući svoja mjerila, određivale što je *poželjno*, a što nije. Pojednostavljeno rečeno, hrvatska je glazba do šezdesetih godina morala biti *nacionalna*, dakle obilježena folklornim elementima, dok je nakon toga slijedilo razdoblje glorificiranja *avangardnih* strmjeljenja. Postmoderni je doba sa sobom donijelo i veću otvorenost prema pluralizmu skladateljskih izričaja – no, duboko ukorijenjene vrijednosne sudove o autorima koji se nisu uklapali u neki od dvaju spomenutih okvira još se teško mijenja. Tako se i rad cijele generacije hrvatskih modernista s početka 20. stoljeća redovito diskvalificirao kao *eklektičan* i nedovoljno *nacionalan*, a do revalorizacije dolazi tek posljednjih godina, i to vrlo polako. A, kao što je pokazala renesansa opusa Dore Pejačević, upravo je u doba moderne hrvatske glazbe bila najbliža suvremenim tokovima onodobne europske glazbe. Za sličnom “renesansom” vapi i opus Blagoja Berse, na koncertnim pozornicama redovito prisutan tek simfonijskom pjesmom *Sunčana polja* – razloge popularnosti te skladbe valja tražiti (i) u prisutnosti folklornih (= nacionalnih) elemenata, a njihov izostanak jedan je od razloga neizvođenja *Sablasti*, koje je skladatelj zamislio kao dio jedinstvena diptiha sa *Sunčanim poljima*.

Vagnerijanska koncepcija

U svjetlu navedenog, ponovno postavljanje Bersine opere *Ognj* (u njemačkom izvorniku *Der Eisenhammer – Ljevaonica željeza*) već je samo po sebi izni-

man kulturni događaj. Kao što je potvrdio susret s tim djelom, ravnatelj Opere zagrebačkog HNK Zoran Juranić nije nimalo pretjerao kada je konstatirao da je *Ognj* “jedna od najboljih, ako ne i najbolja hrvatska opera uopće”. Razloga zbog kojih je *Ognj* s hrvatskih opernih pozornica izbivao punih 65 godina je više, od kojih su neki nedvojbeno ideološke naravi: osim nedovoljne *nacionalnosti*, tu su i božićni elementi sižea, koji komunističkim vlastodršcima zacijelo nisu bili po volji – i to bez obzira na činjenicu da se tvornički, *radnički* okvir te opere mogao i te kako dobro nakalemirati na socrealističku estetiku.

S druge strane, čisto glazbeni zahtjevi koje Bersa postavlja pred izvođače iznimno su veliki, te proizlaze iz vagnerijanske koncepcije opere. Orkestralni sastav, primjereniji kapacitetima Bečke državne opere ili bajrojtskog Festspielhausa nego zagrebačkog HNK, iskorišten je do maksimuma, što za sobom povlači i vagnerijanski oblikovane vokalne dionice. Ipak, izvodilački i interpretacijski izazovi *Ognja* ne zaustavljaju se na tome, s obzirom na to da u toj tipično modernističkoj partituri nalazimo i elemente verizma, pa čak i (doduše, vrlo diskretno) salonske glazbe Bersina doba. Sve je to, međutim, oblikovano u skladnu cjelinu, koju bi se bez imalo zadržke moglo prikazati i na najznačajnijim svjetskim opernim pozornicama. S obzirom na zahtjevnost partiture, uprizorenje Bersina *Ognja* izniman je izazov svakom ansamblu te je stoga, čak i u okvirima središnje nacionalne kazališne kuće, uvrštenje tog djela na repertoar vrlo smion potez.

Sizifovska borba

Najnovija premijera *Ognja* pokazala je da zagrebačkoj Operi smjelosti i brige za nacionalnu glazbenu baštinu ne nedostaje, ali i da, uza sve potencijale, ipak još nije u stanju to djelo predstaviti na posve zadovoljavajući način. Doduše, u širem bi se kontekstu postavljanje *Ognja* moglo promatrati i u okviru ovosezonske *šok-terapije* za ansambl, kao i svojevrсна štih-proba za planirane Wagnerove naslove u nadolazećim sezonama.

Problemi proizišli iz sizifovske borbe dirigenta Zorana Juranića s još uvijek nedovoljno spremnim HNK-ovim orkestrom pritom su još i najmanji problem, premda bi rezultat

foto: Saša Novković

Ono što je scenski uistinu bilo zanimljivo treba ponajprije pripisati u zaslugu scenografu Ivi Knezoviću, a ne redatelju Božidaru Viočiću

zacijelo bio suvisliji da se dirigentske palice ovom prilikom latio intendant Mladen Tarbuk. Ipak, Juraniću se mora priznati da je uložio maksimalan trud, nimalo zanemariv s obzirom na to da je riječ o dirigentu uglavnom specijaliziranom za belkantistički repertoar.

Ni solistima se njihova nedoraslost ne može previše zamjeriti ima li se na umu da njemačke kasnoromantičarske i modernističke opere, kojoj *Ognj* pripada više nego hrvatskoj tradiciji, također u Hrvatskoj nije bilo već više od desetljeća. Ipak, začuđuje što su se u premijernoj postavi našli Zorica Antonić, Tomislav Bekić te gostujući pjevači Cvetan Stojanovski i Branislav Jatić, kada je gotovo sigurno da bi njihove alternacije – Antonija Boroša, Saša Ivaci, Hrid Matić i Luciano Batinić – ostvarile kreacije puno bliže idealu vagnerijanskoga visokodramskog faha. Mora se, međutim, priznati da su i u premijernoj postavi svi protagonisti uložili velik trud – Zorica

Antonić (Lenka) pokazala je bitan napredak u svom glazbeničkom habitusu, premda bi joj mezzosopranski fah možda ipak bolje pristajao od dramskog sopranskog; Tomislav Bekić (Hellwing) pokazao se kao pouzdan pjevač; Branislav Jatić privlačio je pozornost svojim moćnim basom, iako bi mu valjalo poraditi na dikciji njemačkog jezika; na poslijetku, Cvetan Stojanovski (Robert) bio je možda i previše ukočen, no u toj ulози pothvat je već i uspjeti je otpjevati od početka do kraja.

Prazan hod

Najslabija je, no nažalost i ključna karika u lancu novog postavljanja *Ognja* bila režija Božidara Viočića. Njegovo čitanje *Ognja* moglo bi se diplo-

matski opisati kao klasično, nešto manje diplomatski kao staromodno i statično, a posve konkretno kao jednostavno slabo i neuvjerljivo. Da ne bude zabune – u odnosu prema nekim drugim režijama koje smo mogli vidjeti u HNK-u, primjerice onih Petra Selema, Nenada Turkalja ili Zlatice Stepan-Bašić, Viočićeva se može doimati čak i relativno suvislo, primjerice u nekoliko doradenijih komornih situacija u drugom činu. No, režija je puna prazna hoda, osobito u ionako (nepotrebno) kraćenim orkestralnim interludijima. Neuvjerljivih je trenutaka bilo jednostavno previše, čak i u tako elementarnim situacijama kao što su ulasci i izlasci protagonista i zbora. Našlo se tu, dapače, i čestih nelogičnosti, poput one kada Robert upire u veliki tvornički kotač u smjeru točno suprotnom od onoga u kojem se taj kotač nalazi. Izostalo je i jasnije profiliranje glavnih junaka, dok se njihov razvoj nije dao niti naslutiti, što je, među ostalim, neuvjerljivim učinilo dramaturški pomalo nespretni obrat u trećem činu.

Dojam su donekle spasili uredni, premda ponešto međusobno anakroni kostimi Diane Kosec-Bourek, te upravo senzacionalna scenografija Ive Knezovića, vjerojatno njegova dosad najbolja. Asocijacija na scenografiju Richarda Peduzziija za antologijsku Chéreauovu bajrojtsku postavu Wagnerova *Prstena Nibelunga* vjerojatno nije slučajna, no ostaje činjenica da je Knezović maksimalno iskoristio cijeli prostor scene u sve tri dimenzije, a surađujući s Vladimirom Kazdom na oblikovanju rasvjete, kreirao je ugodaj posve u skladu s ozračjem koje nudi Bersina partitura. Stoga i ono što je scenski uistinu bilo zanimljivo treba ponajprije pripisati u zaslugu Knezoviću, a ne Viočiću. Šteta, jer uz boljeg redatelja i još malo upornijeg rada s ansamblom, *Ognj* je mogao postati vrhunska predstava – ovako je ostao tek prosječno odraden zadatak, nedostojan vrhunske kvalitete Bersine opere. ▣

glazba

Crta neuhvatljivosti

Zrinka Matić

Čistu ljepotu orkestralne misli Francuski nacionalni orkestar donosi vrhunskom pripremljenošću i iznimnom osjetljivošću na sve ono što nosi svaka pojedina partitura

Gostovanje Francuskoga nacionalnog orkestra, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog, Zagreb, 21. svibnja 2003.

Danas jedan od vodećih svjetskih orkestralnih sastava, Francuski nacionalni orkestar, osnovan je prije nepunih sedamdeset godina, a već od samih svojih početaka njeguje tradiciju rada s renomiranim dirigentima i solistima. U slijedu koji uključuje imena poput Sergiua Celibidachea, Lorina Maazela, Jeffreya Tatea, Charlesa Dutoita, na čelu ansambla sada je jedan od najvećih glazbenika današnjice, njemački dirigent Kurt Masur.

Svoj nastup u Zagrebu Francuski nacionalni orkestar ostvario je u sklopu ciklusa *Svijet glazbe* Koncertne direkcije Zagreb, a i ovaj se put ansambl u izboru programa vodio dugogodišnjom tradicijom njegovanja francuske glazbe. Tako

smo imali rijetku priliku čuti simfonijsku pjesmu *Psyché* za recitatora, zbor i orkestar Césara Francka, a u prvom dijelu koncerta, koji je trebao biti posvećen francuskom skladatelju Henriju Dutilleuxu i njegovu koncertu za violinu i orkestar *Stablo snova*, čuli smo umjesto planirane skladbe *Treći koncert za violinu u G-duru*, KV 216 Wolfganga Amadeusa Mozarta.

Previše samokontrole

Solist na violini Augustin Dumay izgradio je svoj violinstički ugled među ostalim upravo na interpretaciji Mozartovih violinskih koncerata. Tijekom njegove izvedbe moglo se čuti i zašto. Preciznost, smirenost, savršena koncentracija koja nije popuštala ni za trenutak, pružili su nam savršen uvid u Mozartov notni tekst. Pregledno i podrobno Dumayevo iščitavanje partiture rezultiralo je ujednačenošću u kojoj smo mogli prepoznati savršene proporcije Mozartova djela. Nijanse u izražajnosti pod nepopustljivom violinistovom kontrolom nisu prekoračivale zadanosti razdoblja klasičke, a čistoća i zaobljenost tona djelovala je gotovo artifičijelnom. Uz savršenu pozadinu orkestra koji je pružio izvanrednu podlogu za interpretaciju, s takvom sigurnošću koja bi solistu pružila i veće slobode da je on to htio, čuli smo izvedbu koja kao da je dopirala s neke primjerne i možda dobro pročišćene snimke.

Ono što nam je moglo zasmetati upravo je taj nedostatak koji nosi savršena izvedba, a to je neka vrsta beživotnosti, zaleđenosti, kojoj ipak treba dodir spontanosti i nepredvidljivosti, pa makar govorili i o razdoblju klasičke. Tu vrstu izražajnosti nismo čuli kod Augustina Dumaya, što nam je posebno moglo zasmetati u polaganu stavku koncerta, kada smo, očekujući jedan od najljepših i ujedno najmeditativnijih Mozartovih koncertnih stavaka, u bespriječnoj Dumayevoj izvedbi osjetili možda trunku previše samokontrole, umjesto potpuna prepuštanja glazbi.

Osebjuna dramaturgija

Glazbena poezija u pravom smislu riječi slijedila je u drugom dijelu koncerta. Simfonijska pjesma *Psyché* za recitatora, zbor i orkestar glazbena je vizija Césara Francka o vječnoj ljubavi Psihe i Erosa, koja se usprotivi bogovima i na kraju pobijedi. Osebjuna glazbena dramaturgija mita izgrađena je na bogatoj francuskoj glazbenoj tradiciji, koja u kasnoromantičnom vremenu već uključuje i neke impresionističke elemente, te u sebi na specifičan način nosi i utjecaj vagnerijanske glazbene drame. Težina i ozbiljna mistika velikoga njemačkog majstora u mješavini s Franckovom francuštinom poprima crtu neuhvatljivosti, neodređenosti, gotovo umjetno dodane dramatičnosti na prirodno uvijek pomalo odsutni i na neki način u funkciju estetike stavljene francuske glazbene osjećajnosti. Stoga nam je ta simfonijska pjesma upravo i najviše zanimljiva zbog svoje hibridne ljepote u glazbenoj tematici, orkestraciji te posebice zborovima, koji se kreću

u valovima meditativne odvojenosti od stvarnih patnji i pokušaja da se dopre do gotovo fizičkog osjeta patnje, koji ipak nikad ne možemo doživjeti kao nešto potpuno realistično, već ponajprije kao lijepo. Izvrstnoj interpretaciji zbora, skladanog za dionice soprana, alta i tenora, vrlo prozračnog sloga, pridružio se orkestar, čija snaga nikad nije u potpunosti oživljena, već je uvijek ostala samo u nago-vještaju, tvoreći atmosferu nestvarnosti i neopipljivosti mitskog svijeta. U toj simfonijskoj pjesmi glazba se pridružuje govorenoj riječi, prateći je i slikajući neizgovorene momente mita. Savršeno se dopunjujući s glazbenicima pod ravnanjem iznimno senzibilnog dirigenta Kurta Masura, tekst je proživljeno interpretirala recitatorica Marianne Poussier.

Čistu ljepotu orkestralne misli, koju Francuski nacionalni orkestar donosi vrhunskom pripremljenošću i iznimnom osjetljivošću na sve ono što

Pregledno i podrobno Dumayevo iščitavanje partiture rezultiralo je ujednačenošću u kojoj smo mogli prepoznati savršene proporcije Mozartova djela

nosi svaka pojedina partitura, doživjeli smo u skladbi koju je orkestar pod ravnanjem Kurta Masura odsvirao u dodatku programu, uvertiri-fantaziji *Romeo i Julija* Petra Iljiča Čajkovskog. Savršeno odgovaranje orkestralnog tijela na svaku, pa i najmanju kretnju Kurta Masura, koji je iz te bogate partiture izvukao njene najljepše nijanse, donijelo nam je glazbeni doživljaj koji ćemo još dugo pamtili. ▣

Svjedok davnog vremena

Nino Zubčević

Jednostavnim jezikom, punim opservacijama koje plastično predočuju trenutak i vrijeme odvijanja radnje, Branko Mihaljević opisuje možda najljepše trenutke povijesti Osijeka

Branko Mihaljević, Tragovi osječke zabavne glazbe, Typoart, Osijek, 2003.

Branko Mihaljević ime je koje je svojom polivalentnošću u javnom životu slavanske metropole poadažno steklo određen status. Nevjerojatnom stvaralačkom energijom održao je mentalnu vitalnost, iz koje se iznjedrila

knjiga koja je jednostavno testament jednoga grada koji je mnogo ponudio kulturi i bivše države, i današnje Hrvatske. Zahvaljujući Branku Mihaljeviću, sva ta imena, bez obzira na veličinu zaslužnosti, ostaju kao trajan dokument jednoga povijesnog razdoblja, koje će tek nadolazeće generacije, konfrontirane s prolaznošću vremena, moći adekvatno valorizirati.

Jednostavnim jezikom, punim opservacijama koje plastično predočuju trenutak i vrijeme odvijanja radnje, Branko Mihaljević opisuje možda najljepše trenutke povijesti Osijeka. U tekstu se nenametljivo promiče nostalgija za starim vremenima kada je sve bilo drukčije, kada su ljudi jednostavno znatno više bili upućeni jedni na druge. U tom sukusu, naravno da se zabava nametnula kao središnji katalizator društvenog života grada.

Valoriziranje konteksta

Osijek je, kao relativno mala sredina, ipak iznjedrio nevjerojatno velik broj talentiranih glazbenika, koje je Mihaljević sve vrlo suptilno i precizno detektirao, nalazeći im na svoj duhovit način pravo mjesto i ulogu. Valorizirajući povijesni kontekst u kojem je sve nastalo, autor pokazuje novu dimenziju – osjećaj za vrijeme – jer, tko razumije vrijeme i okolnosti, može meritorno progovoriti i o sekundarnim stvarima. Mihaljević promiče zabavu kao iznimno važan društveni čimbenik, koji u konstelaciji političkih događaja u kojima se osječka zabavna glazba razvija osjeća ravnotežu između dva centralna idioma. Svojom osobnošću i talentom, osječka je zabavna scena izborila jedinstven status u konstelaciji ostalih gradova bivše države,

nametnuvši se, iako u podređenim uvjetima stvaralaštva, kao stjegonoša lakih nota – premda ni u drugim segmentima (opera, jazz) nije ni po čemu inferiorna.

Slažem se s autorovim predgovorom da su *Tragovi osječke zabavne glazbe* svojom građom svojevrsan svjedok jednoga davnog vremena, i u njemu kre-

ativnosti brojnih talenata koji su bili tvorci uistinu privlačnog i uspješnog zabavnog glazbenog prostora i ozračja. Zahvaljujući Mihaljevićevoj agilnosti, svi ti ljudi nisu tek slovo na papiru, nego činjenica kojoj Osijek mnogo toga duguje, što ga čini posebnim i drukčijim od drugih gradova.

Trajan život

Suptilnim propitivanjem činjenica, autor posebnim senzibilitetom oslikava jedno vrijeme koje je na trenutak stalo, ali koje je ostavilo velik trag, koji dandanas živi u svima nama na različite načine. Mihaljević na kraju predgovora evocira riječi poznatog i uglednog osječkog profesora, koji je rekao: "Oni koje nismo sačuvali u svojoj svijesti i srcima, kao da i nisu postojali; ono o čemu mi ne svjedočimo, kao da se nije ni dogodilo!" Zahvaljujući predanu radu Branka Mihaljevića i njegovoj knjizi *Tragovi osječke zabavne glazbe*, svi ti mali ljudi i vrijeme u kojem su djelovali, i koje su svojom osobnošću obilježili, što je autor u tekstu vrlo detaljno eksplicirao, ostaju trajno živjeti u nama i našim uspomenu – jer, što se više sjećamo, znači da smo više i proživjeli. ▣

glazba

Starije generacije došle na red

Nino Zubčević

Svaki je list onoliko dobar koliko ima dobre suradnike, ali isto tako moramo shvatiti da u Hrvatskoj postoji uistinu vrlo malo istinskih poznavatelja glazbe

Qvih dana svjetlo je ugledao novi glazbeni mjesečnik pod uistinu zagone-tnim imenom KOOX. Glavni urednik Goran Bakić obećava da će znatiželja trajati desetak brojeva i onda ćemo svi zajedno dobiti objašnjenje naziva. U ovom trenutku svim je čitateljima puno važnije što KOOX predstavlja na domaćem, i-ono neselektivnom tržištu, punom svakojakih mjesečnika.

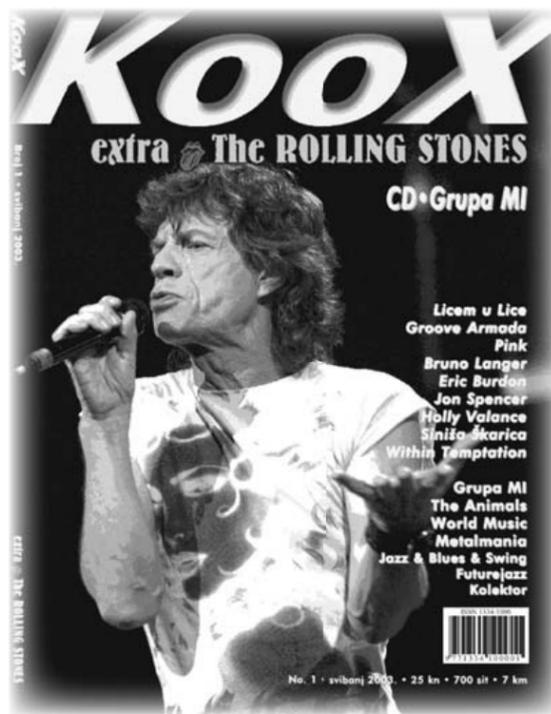
Glazba je idiom koji zaslužuje velik medijski prostor, a u civiliziranom je svijetu rock provenijencija oblik kulturnog življenja, to jest način življenja mladog čovjeka, ali isto tako i dio života svake osobe koja na neki način preferira glazbu kao temeljnu odrednicu zabave i relaksacije. Uostalom, sve generacije imaju svoje idole s kojima se identificiraju, čiji život na neki način postaje dijelom vlastita duhovnog habitusa. U promicanju takvih spoznaja (očito već i iz letimična prelistavanja KOOX-a) može se iščitati temeljna odrednica i koncepcija Gorana Bakića i njegovih suradnika. Prvi put u Hrvatskoj jedan glazbeni mjesečnik pokušava vlastitim promišljanjem osmisliti trajanje takva nezahvalna projekta.

Na tragu vlastitih dugogodišnjih spoznaja, Goran Bakić ostaje dosljedan sebi i svojim uvjerenjima, ponudivši koncept koji bi morao naići na odobravanje većine.

Jaka karta

Iščitavajući mjesečnik, nameće se zaključak da su starije generacije, koje se s nostalgijom sjećaju starih vremena, ovaj put napokon došle na red. Udarana je tema broja skupina The Rolling Stones, megagrupa koja je obilježila rock-glazbu posljednjih četrdeset godina i koja, uz The Beatles, predstavlja sve ono esencijalno što je rock ponudio kroza sve svoje metamorfoze. Nijedan, pa ni najpovršniji ljubitelj rock-uobličavanja ne može ostati ravnodušan prema dotičnoj grupi, bez obzira na razinu pisanja i konceptualnog uobličavanja. Goran Bakić priziva u pomoć svjetonazor koji je na Zapadu sasvim normalna pojava – nekoliko književnika nastoji uspostaviti komunikaciju s čitateljstvom – što smatram iznimno mudrim potezom, a ne tek medijskom manipulacijom.

Osim središnje teme, koja će biti nosilac svakog broja, izdvajam intervju Darka Glavana s već ostarjelim Ericom Burdonom, nekada vedetom grupe The Animals, a poslije toga i grupe WAR. Zanatski i u pojedinim trenucima nadahnuto autor propituje nekadašnju rock-zvijezdu. Uostalom, sve ove godine navikli smo na stil Darka Glavana – čovjeka koji se nikada ne upušta u nešto s čime ne korespondira kompetentno – tako je i ovaj intervju protekao u standardima visokoga novinarskog rutinskog uratka kakav može ostvariti tek nekolicina.

Goran Bakić nudi koncept koji bi morao naići na odobravanje većine

Ponovno se vraćam na Gorana Bakića, koji je još jednom odigrao jaku kartu – zahvaljujući prijateljima, bez čije bi pomoći ovaj projekt bio tek Sizifov posao, nudi CD legendarne grupe MI, koji sadrži petnaest živih snimki.

Grafička prepoznatljivost

Tražiti slabe točke mjesečnika bilo bi uistinu neukusno. Red je jednom u ovoj zemlji ne-

što poduprijeti i pružiti mu priliku da zaživi. Svaki je list onoliko dobar koliko ima dobre suradnike, ali, isto tako, moramo shvatiti da u Hrvatskoj postoji uistinu vrlo malo istinskih poznavatelja glazbe. O priložima s područja jazza ne želim govoriti, ali želim pohvaliti činjenicu da je Bakić pronašao mjesto (premda malo) za tu vrstu nekomercijalne glazbe.

Na kraju, KOOX je prepoznatljiv i po grafičkim rješenjima. Kuriozitet su prvog broja četiri različite naslovnice, što smo u inozemstvu već puno puta mogli susresti. Ta je prepoznatljivost u početku izlaska lista vrlo bitan čimbenik – duboko se nadam da će Goran Bakić i njegova redakcija mudro poraditi na tome da KOOX u budućnosti ostane jednako prepoznatljiv, što bi mu osiguralo trajnost koju mu žele istinski ljubitelji dobre glazbe. ▣

kritika

Porno-tehno-socio-logija

Chris Mitchell

Nadahnuta strastvenim raspravama o tome kako se pornografija događa na Internetu, *Pornocopia* je dijelom povijesni prikaz, a dijelom analiza načinâ i metodâ pomoću kojih je pornografija izašla iz sjene u posljednjih dvadeset godina i postala sve prihvaćenijom u konvencionalnoj zajednici

Laurence O'Toole, *Pornocopia, Serpent's Tail, London, 2000.*

Već je otrcana fraza da na večernjim zabavama svaki razgovor o Internetu neminovno uključuje spomen online-pornografije. Kako ističe

Lawrence O'Toole u svojoj knjizi *Pornocopia: Porno, seks, tehnologija i žudnja*, Internet je omogućio najveći skok u distribuciji pornografije od izuma videa. Ljudima koji žive u zemljama poput Velike Britanije, gdje su zakoni o pornografiji mnogo stroži nego u ostatku Europe ili u SAD-u, Internet je srušio branu prema onome što se nekada smatralo tabuom i nedopustivim.

Novi su tehnologije uvijek dolazile u ovu zemlju s idejom da je moguće promijeniti naše restriktivne uvjete, objašnjava O'Toole. No, rijetko se to pokazuje točnim. Pogledajte video, koji je trebao najaviti kraj cenzure – zapravo joj je postao odličnim oruđem. No, o cenzuri se uvijek razmišlja u apsolutnim kriterijima. Pristup ilegalnoj građi ne može se zabraniti – jedino što se može jest učiniti tu građu teško dostupnom.

Gledati porno a da ne poludiš

Ni u kojem slučaju ne propovijedam neograničen pristup pornografiji, naglašava O'Toole,

no tinejdžeri će se dokopati takve građe. Internet je svakako učinio pristup jednostavnijim, no čineći to, ne samo da je potaknuo promjenu stava prema pornografiji nego i promjenu samog obilježja Interneta.

Internet je nedvojbeno pripomogao da pornografija postane dijelom središnje kulture, kaže O'Toole. Tako smo imali pornografski predsjednički mandat: oralni seks u Bijeloj kući i sjemenom uprljana haljina Monice Lewinsky ne prestaju privlačiti pozornost. Ili, drugi primjer, kad pop-zvijezda George Michael govori o svojim seksualnim iskustvima u javnim zahodima. Kad se jednom sve to javno iznese, povratka više nema.

Nadahnuta strastvenim raspravama o tome kako se pornografija događa na internetskim *njuzgrupama* poput rec.arts.erotica, *Pornocopia* je dijelom povijesni prikaz, a dijelom analiza načinâ i metodâ pomoću kojih je pornografija izašla iz sjene u posljednjih dvadeset godina i postala sve prihvaćenijom u konvencionalnoj zajednici.

Opća reakcija na knjigu bila je vrlo zdrava i pozitivna, tvrdi O'Toole, što pokazuje da su ljudi sve manje zabrinuti u vezi s pornografijom, a mislim da je dijelom tome pridonio i Internet. Ljudi počinju shvaćati da je moguće gledati hardcore porno slike a pritom ne poludjeti, odevaliti ili slično.

Hardcore je vrlo opak izraz, nastavlja O'Toole, iako se zapravo samo odnosi na slike odraslih ljudi u seksualnome činu. Prihvaćam da je mnogo ljudi užasnuto kad prvi put vidi hardcore pornografiju, no mislim da to proizlazi iz njihove osobne seksualne nesigurnosti koja se potom prenosi na sliku. Ne mislim da ima ničega doista odbojnoga u seksualnome činu ili u slikama koje ga prikazuju.

Čak i ako se vaše mišljenje o moralnim implikacijama pristupa pornografiji duboko razlikuje od O'Tooleova, teško je zanijetati da je pornografija nepovratno promijenila Internet: zbog golemih prihoda koji su u igri, pornografija je uvijek bila katalizator tehnologije.

Porno gradi Internet

Kao što *Pornocopia* otkriva, upravo je pornografija učinila video komercijalno održivim proizvodom, a isto to sada čini i s DVD-om, i naravno, Internetom. Sigurne transakcije kreditnim karticama, kodirane lozinke te obilje zvuka i slike samo su neke od web tehnologija koje su prvi put upotrijebljene u pornografiji, a ta industrija prednjači i u zahtjevanju što šire propusne moći Interneta. Svidalo nam se ili ne, buduće iskustvo Interneta izgrađuje se na leđima internetske industrije pornografije.

Međutim, O'Toole nije uvjeren da će rastuća popularnost Interneta u Velikoj Britaniji donijeti promjene u zakonu o opscenim publikacijama. Ono u čemu se razlikujemo od Amerike i Europe jest britanski establišment, koji se drži toga da zna što je najbolje za ljude, tvrdi O'Toole. Stavovi se neće promijeniti dok intelektualci ne promijene svoj mentalni sklop, a ta će promjena postupno dolaziti s nižih razina. No, Internet doista omogućuje ljudima uvid u postojanje drukčijih stavova prema pornografiji. ▣

S engleskoga prevela Andrea Pisac. Objavljeno pod naslovom *Talk Dirty* u e-časopisu Spike, www.spikemagazine.com

Meso je životinja

Snježana Klopota

Konsumiranje mesa u budućnosti bi se moglo doživljavati s jednakim zgražanjem s kakvim danas promatramo nekada općeprihvaćenu normalnost ropstva, ali u međuvremenu, ako pokušamo proniknuti u razloge naših ambivalentnih stavova prema mesu, treba prokazati meso kao prirodan simbol ispunjen složenim društvenim značenjima koja nadilaze njegovu funkciju hrane

Nick Fiddes, *Meso – prirodni simbol*, prevela Suzana Kovačević, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

Qvo je knjiga o mesu. O tome koje dijelove kojih životinja obično jedemo, kada, gdje i s kim jedemo meso. Uglavnom, o tome zašto ga jedemo, odnosno zašto ga ne jedemo. Uvodne rečenice knjige *Meso – prirodni simbol*, britanskog antropologa Nicka Fiddesa, jednostavnošću koja ne odaje porijeklo u doktorskoj disertaciji, mogu relativizirati potrebu da se piše o na izgled samorazumljivoj temi. Fiddes, naime, za predmet svojega zanimanja uzima životinjsko meso, mnogima pojam hrane *par excellence*, čije je središnje mjesto u našem sustavu prehrane neupitno. Uvriježeno je mišljenje većine da je meso zdrava namirnica bogata bjelančevinama, nezamjenjiva zbog svojih visokih prehrambenih vrijednosti. Takvom se mišljenju suprotstavlja rastući broj pobornika (još uvijek) nekonvencionalne prehrane, kojima meso izaziva gađenje i zazor, a njegovo konzumiranje smatraju nezdravim i neetičnim.

Pokušavajući proniknuti u razloge tako ambivalentnih stavova, autor prokazuje meso kao prirodan simbol ispunjen složenim društvenim značenjima koja nadilaze njegovu funkciju hrane. Pritom *sustav mesa* promatra u rasponu od najkonzervativnijih stavova, koji prihvaćaju društvenu odgovornost samo za sebe i svoje obitelji, do najliberalnijih koji negiraju opravdanost neobuzdane eksploatacije bilo kojeg bića.

Ljudska premoć

Kulturna simbolika mesa temeljito se istražuje kroz tri osnovne teme. Meso, prije svega, predstavlja *muški* pogled na svijet s pozicije hijerarhijske kontrole

prirode, osobito njenih manje vrijednih stvorenja. S druge strane, jedenje mesa propituje se s aspekta životinjskih života i smrti, kao i činjenice da vegetarijanstvo u zapadnom društvu još zahtijeva objašnjenje. Konačno, upozorava se na opasnosti potrošnje mesa za globalne ekološke prilike. Iako je u istraživanju koristio akademske radove i statističke podatke o prehranbenim aspektima potrošnje mesa, Fiddes smatra znakovitijima stavove i vjerovanja ljudi do kojih je došao u pojedinačnim razgovorima i iskazima popularnih medija. Upravo su mu ti podaci pokazali da dominacija mesa u našem sustavu prehrane nije samo stvar ukusa, već još iskaz čovjekove moći nad prirodom.

Konsumiranje mesa tako se implicitno opravdava etikom ljudske premoći. Ona redovito postavlja životinje u inferioran položaj nižih bića čija se svrhovitost procjenjuje isključivo sa stajališta korisnosti za ljude. Snažan poticaj utemeljenju takva stava Fiddes uočava u društveno-ekonomskim promjenama razdoblja industrijske revolucije, koje su pogodovala demonstraciji moći ljudske industrije kroz meso. Tome su pridonijeli i etički imperativi mehanicističkih filozofa, čije je prikazivanje ne-ljudskih životinja kao tek nešto više od sofisticiranih strojeva, postalo temeljem djelovanja moderne mesne industrije. Više od svega, potrošnja mesa u zapadnom društvu utjelovljuje moć, mentalno i fizičko zdravlje, *civilizirane* navike koje uključuju udobnost, komociju i ugled.

Nejestivi ljudi i jestive ne-ljudske životinje

Polazni argument o mesu kao sredstvu demonstracije ljudske premoći nad ostatkom prirode autor dokazuje na veliku broju primjera. Kroz tretiranje mesa iščitava on odnos zapadnog društva prema svijetu u kojem živi, vezujući postanak civilizacije, kao temeljne manifestacije ljudskosti, uz podjarmljivanje, ubijanje i jedenje drugih stvorenja. Riječ je o uvijek aktualnoj kategorizaciji svijeta na *nas* i *druge*, pri čemu su u ovom slučaju ne-ljudske vrste ti *druge*, pa ih stoga možemo nesmetano ubijati i jesti.

Takvo viđenje Fiddes ilustrira odbojnošću prema konzumiranju kućnih ljubimaca koje doživljavamo društveno bliskima (također su mesožderi, a ne *prirodne žrtve*), pripisujemo im kvaziljudski status i uglavnom ih izuzimamo iz sadržaja našeg jelovnika. Upravo je distinkcija koju postavljamo između nejestivih ljudi i jestivih ne-ljudskih životinja odgovorna za doživljavanje takve vrste konzumacije kao ljudožderstva.

Eksplisitnu potvrdu iskazivanja moći kroz meso autor nalazi u kulturnoj činjenici suvremenog rekreacijskog lova koji se redovito odvija pod parolom lju-

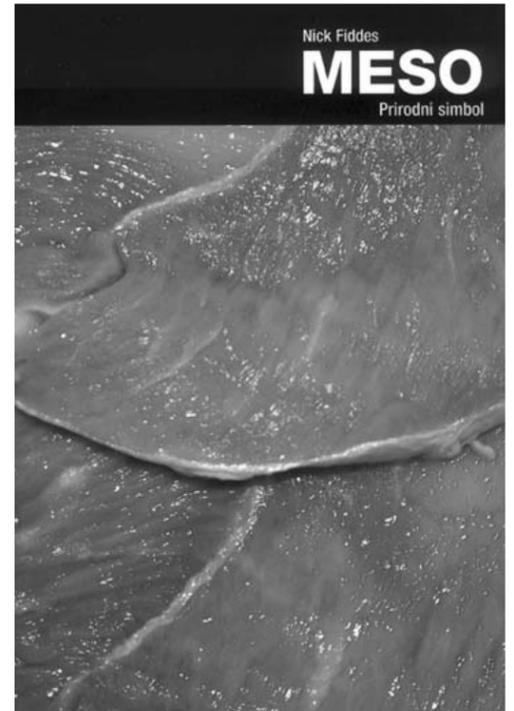
Kroz tretiranje mesa iščitava on odnos zapadnog društva prema svijetu u kojem živi, vezujući postanak civilizacije, kao temeljne manifestacije ljudskosti, uz podjarmljivanje, ubijanje i jedenje drugih stvorenja. Riječ je o uvijek aktualnoj kategorizaciji svijeta na nas i druge, pri čemu su u ovom slučaju ne-ljudske vrste ti drugi, pa ih stoga možemo nesmetano ubijati i jesti

bavi prema prirodi i okolišu. Njegova krajnja nesvrhovitost sa stajališta pribavljanja hrane, isticanje trofeja na zidovima te doslovno i simboličko gaženje po tepihu od životinjske kože upozorava na prevlast simboličkog značenja lova nad racionalnim razlozima koji se obično navode. Za Fiddesa, lov je ponajprije jasan izraz superiornosti ljudske tehnologije i civiliziranih vještina nad divljinom.

Na sličan način muško percipiranje žena kao jestivih objekata vidi kao iskaz još prisutne patrijarhalne kontrole nad ženama. Koristeći lovno-uzgojnu terminologiju, muškarci u kolokvijalnom govoru opisuju žene kao meso, što, među ostalim, Fiddes navodi na zaključak kako je podčinjavanje prirodnog svijeta prethodilo seksualnom podčinjavanju. Tretiranje žena kao mesa (robe) smješta u širi kontekst prevladavajuće (muške) ideologije moći koja svoju kontrolu proteže i nad ostale slabije – robove, životinje i mnoge druge. Analogiju u postupanju sa životinjama danas te ženama i robovima u nedavnoj prošlosti, Fiddes iznosi kako bi naglasio identičnu podlogu specizma, seksizma i rasizma.

Barbarstvo mesa

Mijenjanje stavova prema mesu promatra on u okvirima industrijsko-tehnološkog razvoja na globalnoj razini, vrijednosnih sudova gospodarskog sustava koji proizvodi tržište mesa te sve glasnijih etičkih načela o ispravnu postupanju s ne-ljudskim životinjama. Povod promjenama sve je izazitija briga za okoliš posljednjih desetljeća i potreba da se priroda zaštiti od čovjeka. Nova evolucija u razmišljanjima utječe na pad reputacije mesa kao tradicionalnog simbola ljudske dominacije nad prirodom. Beskrajno iscrpljivanje prirodnih resursa i loše postupanje sa životinjama sve se češće osuđuju kao tiransko i ne-civilizirano ponašanje. Značajna manjina počela je upozoravati na *barbarstvo mesa* u intenzivnoj industrijskoj proizvodnji životinja na pokretnoj traci, od začeca do smrti.

Fiddes uočava kako je moderno stajalište o mesu prožeto nelagodno prema suočavanju s njegovim životinjskim porijeklom. Sukladno tome, mesna industrija mora pronaći nove načine svjesnog maskiranja svojih proizvoda kako bi i dalje bili prihvatljivi potrošačima.

U svojoj analizi autor ne zanemaruje ni utjecaj etičkih načela na promjenu društvenih stavova prema mesu. Već prisutne nove vrijednosti osuđuju određene postupke prema životinjama poput lova, vivisekcije, nošenja krzna i testiranja kozmetike kao zaostalost i nepotrebnu okrutnost. Također, sve se intenzivnije propituje održivost temeljnih načela suvremenog zapadnog društva, koje najviše etičke granice postavlja oko čovjeka.

Zbog svega navedenog, Fiddes predviđa sve izrazitiju polarizaciju stavova između industrijske i ekološke orijentacije u tretiranju okoliša. Zaključuje kako bi se konzumiranje mesa u budućnosti moglo doživljavati s jednakim zgražanjem s kakvim danas promatramo nekada općeprihvaćenu normalnost ropstva. Opravdanost takva predviđanja još se ne nazire ni u svjetskim, a kamoli u hrvatskim okvirima.

Tijelo životinje koja je prije konzumiranja bila živa

Izvorno izdana 1991. godine, knjiga je kod nas izašla u okviru novopokrenute Biblioteke antropologije i etnologije naklade Jesenski i Turk. Zbog nedostatka sličnih izdanja, knjiga je u hrvatskim prilikama zapravo aktualan prilog socijalnoj antropologiji. Svakako će mnogima zvučati prevratnički autorova sugestija kako bi konzumiranje mesa u budućnosti moglo biti znakom vulgarnog i antidruštvenog užitka kakvim danas smatramo pušenje ili ovisnost o drogama. No, utjecaj nove ideologije već je prisutan i u njegovu radu. Najprije, umjesto specifične riječi *životinja* upotrebljava termin *ne-ljudska životinja*. Potom, iako vegetarijanac, Fiddes ne promatra meso samo kao robu, ravnodušnim marketinškim jezikom odvojenu od njezina porijekla. Meso je tu tijelo životinje koja je prije konzumiranja bila živa i upravo ga ta činjenica čini kontroverznim. Suptilni odgovori koji proizlaze iz takva gledanja predmeta istraživanja čine ovu iznimnu knjigu slojevitijom od puke antropološke studije o hrani. ■

Delirij prijateljstva

Darija Žilić

Dvije knjige u kojima je riječ o kontradiktornim odlikama prijateljstva: ono je osobno, ali i impersonalno, oblik je odvajanja, inherentna mu je disproporcionalnost i neuravnoteženost, prijateljski odnos štoviše pretpostavlja neistinu, a empirizam i metafizika opasnost su za nj

Eleanor Kaufman, *The Delirium of Praise: Bataille, Blanchot, Deleuze, Foucault, Klossowski*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2001., Alexander Garcia-Düttmann, *Prijatelji i neprijatelji, Apsolutno*, Mala mamina biblioteka, Multimedijalni institut, Zagreb, 2003.

Pohvalni esej (*laudatory essay*), u kojemu jedan autor hvali rad drugog, obično se karakterizira kao nevažan, nekritičan način pisanja. No Eleanor Kaufman, asistentica na Sveučilištu Virginia, smatra da je takav način razmjene mišljenja dovoljno ozbiljan i supstancijalan, te da zaslužuje pozornost, odnosno razmatranje. Kad Michel Foucault piše o svome prijatelju filozofu Gillesu Deleuzeu da će *jednom ovo stoljeće biti poznato kao delezijansko*, autorica se pita kako se može tumačiti ta opaska. Je li riječ o ironiji, hiperboli ili je mišljena ozbiljno? Ona smatra da se radi o ozbiljnoj vrsti razmjene i stoga kreće u istraživanje pohvalnih eseja koje su između 1940. i 1980. godine napisali francuski mislioci Gilles Deleuze, Michel Foucault, Georges Bataille, Maurice Blanchot i Pierre Klossowski. Gotovo svi autori pisali su jedni o drugima (treba ipak napomenuti da Bataille nije pisao o Deleuzeu te da su Deleuze i Foucault najviše pisali jedan o drugome).

O moji prijatelji, nema prijatelja

Takvi eseji daju nov status tzv. inferornim oblicima komunikacije kao što su brbljanje, tišina, bolest, neravnoteža, te naglašavaju afektivna stanja kao što su radost, prijateljstvo i čežnja. Tamo gdje je pohvala snažno naglašena, približava se deliriju i upravo tu autorica nalazi snažnu misaonu energiju. Naime, u tim pohvalnim esejima nema jasne distinkcije između subjekta i objekta, već je riječ o egzegetskom slavljenju teksta. Taj je oblik egzegete delirijski, a delirij implicira ekstatički slom identiteta koji se pojavljuje kada više nije razvidno koje mišljenje kome pripada i čiji se glas čuje u danome trenutku. Razmjena između Bataillea i Blanchota kreće se oko tema brbljanja i tišine, Blanchot i Foucault pišu o prijateljstvu i impersonalnosti, Foucault i Deleuze o odsutnosti rada, a Deleuze i Klossowski kreću se oko pitanja bolesna tijela i Nietzschea. U po-

sljednoj razmjeni, Klossowski i Bataille koncentriraju se na nebalansirane ekonomije i na pisanje markiza de Sadea. U ovom će tekstu biti riječi samo o dijelu u kojem se tematizira prijateljstvo.

Ti su autori bili poznati ne samo po prijateljstvu već i po diskursu o prijateljstvu. Blanchotov tekst *Prijateljstvo* odnosi se na Bataillea, a u njemu se pojavljuje na izgled kontradiktorna teza o dubokom prijateljstvu koje supstoj zajedno s prijateljskim napuštanjem. Prijateljstvo Bataillea i Blanchota samo je jedno u nizu muških literarnih prijateljstava u francuskoj tradiciji; jedno od poznatijih ono je između Montaignea i Etiennea de la Boetija. Montaigne je u eseju *O prijateljstvu*, koji je napisao u znak sjećanja na prijatelja, naglasio da je prijateljstvo najuzvišenija veza, a ističe i singularnost prijateljstva – ne postoji model za prijateljstvo, ono se može komparirati samo sa samim sobom. I Montaigne i Derrida tumačili su Aristotelovu izjavu *O moji prijatelji, nema prijatelja*, odnosno kontradiktornost koju ona sadrži.

Za Derridu ta izjava označava rušenje sadašnjosti nepobitnom budućnošću – pozdraviti prijatelja pretpostavlja prošlo stanje prijateljstva, ali i očekivanje njegova budućeg kontinuiteta; ali izjava “nema prijatelja” odaje bol da smo imali prijatelja ili da možda nikad neće biti prijatelja s kojim se počinje. Tako prijateljstvo, poput ljubavi, nosi u sebi potencijal velike boli i, istovremeno, tihog obećanja *onog što bi moglo biti*.

Osobnost i impersonalnost prijateljstva

Blanchot uzima rad i osobu Bataillea kao primjer da bi formulirao svoju definiciju; prijateljstvo je sastavljeno od kontradiktornih osjećaja i stanja bića, a karakterizira ga i diskontinuitet; točnije, riječ je o supostojanju kontinuiteta i diskontinuiteta, o drukčijem obliku dijalektike u kojem kontradikcije supstojaju jedna uz drugu. Foucault i Blanchot izvrstan su primjer za demonstriranje impersonalnosti i kontradiktornosti prijateljstva.

Foucault je 1966. objavio esej o Blanchotu *Mišljenje izvana*, a Blanchot je uzvratio jednako pohvalnim odgovorom *Michel Foucault, onako kako ga zamišljam* (taj je tekst napisan nakon Foucaultove smrti, 1984. godine). U nekoj vrsti ispovijesti, Blanchot u monografiji o Foucaultu iznosi kontradiktorne oznake prijateljstva – osobnu prisutnost, ali i impersonalnost (zanimljivo je da je impersonalnost oznaka i Blanchotova pisanja). Pritom impersonalnost nije negativna karakteristika; naprotiv, ona otvara nove prostore slobode i nove oblike relacija među bićima. U svojim fikcionalnim tekstovima, Blanchot ističe prijateljstvo kao radikalni oblik odvajanja. I Blanchot i Derrida vežu prijateljstvo uz nedostatak, tišinu i nerazmjer. Derrida piše da “prijateljstvo ne čuva tišinu, već je čuvano tišinom” i nastavlja – prijateljstvu je inherentna disproporcionalnost i neuravnoteženost.

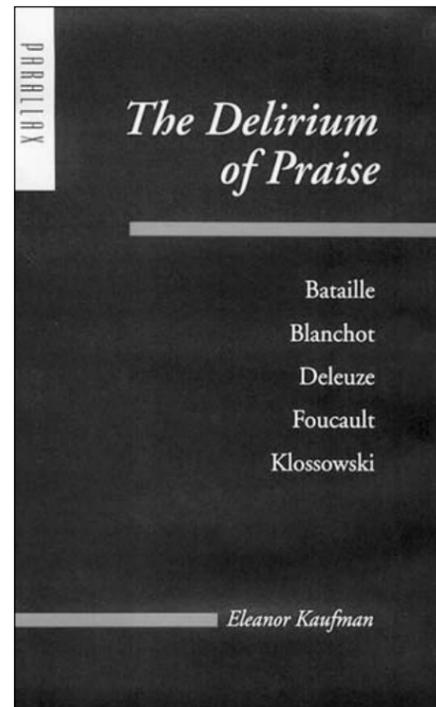
Düttmann ističe da se prijatelji mogu međusobno slobodno ponašati i neograničeno razgovarati tek onda kad su se oslobodili i od prijateljstva, od obaveze i od odgovornosti koju im je nametala tajna prijateljstva. Prijateljstvo je politika, posredujuće zbivanje između momenata prijateljstva, između uvjetovanosti i neuvjetovanosti njegove konstelacije

Prijateljstvo među zvijezdama i na zemlji

Filozof Alexander Garcia-Düttmann autor je eseja *Prijateljstvo: esej o oslobođenju* u kojem, oslanjajući se na Derridinu studiju, dekonstruira pojam prijateljstva. On ističe da učenik i učitelj ne mogu biti prijatelji zato što se učenik ne može “osloboditi”; on uvijek pokazuje barem minimalan respekt prema učitelju. Filozofski je odnos učitelja i učenika svrhovit – svrha dijaloga je otkrivanje istine. No odnos prijatelja nije određen nikakvim svrhovitim napretkom – ne radi se o prekoračenju sebe sama kao rezultatu razmjene mišljenja (smatram da se upravo ta teza može aplicirati na razmjenu filozofa o kojima piše Kaufmanova; ta razmjena uvijek sadrži neki suvišak, tj. inferiorne sadržaje koji su već spomenuti).

Prijateljski odnos, štoviše, čak pretpostavlja neistinu, ističe Düttmann, a empirizam i metafizika opasnost su za prijateljstvo. Naime, empirizam je u opasnosti da prijateljstvo zamijeni dobrim poznanstvom, a metafizika ugrožava prijateljstvo tako što apsolutizira prijateljski savez. Düttmann navodi i razloge po kojima se prijateljstvo razlikuje od ljubavi, ali i od samoga govora o prijateljstvu, te navodi što je zajedničko ljubavi i prijateljstvu te govori o prijateljstvu i prijateljstvu. Autor naglašava da su početak i kraj prijateljstva nepojmljivi, a piše i o nemogućnosti da se prijateljstvo spozna u njegovoj biti koja je uzrok snage i nemoi prijateljstva, baš zato što je ono stalno na kušnji.

Pritom razlikuje i *prijateljstvo među zvijezdama i prijateljstvo na zemlji* – prijateljstvo koje nastoji udovoljiti bezuvjetnosti vlastita zahtjeva i prijateljstvo u kojem je prijatelj uvijek član skupine prijatelja koje redovito susrećete.

Također naglašava proces kojim bezuvjetno i ahistorično prijateljstvo inaugura vlastitu povijest. A prijateljstvo se razvija kao povijest zato što se u svojoj otvorenosti ka drugim mogućim prijateljstvima koja postaju neusporediva, ono konstituira kao iskustvo, te se tako izgrađuje kultura prijateljstva.

Prijateljsko oslobađanje od prijateljstva

Ono što prijateljski savez čini otpornim na sve pokušaje prijatelja da ga prisvoje kao savez koji su svjesno sklopili kao autonomni subjekti je – tajna. Pitanje je kako da dvije singularnosti u neograničenom govoru transcendiraju tu konstelaciju. Naime, Düttmann ističe da se prijatelji mogu međusobno slobodno ponašati i neograničeno razgovarati tek onda kad su se oslobodili i od prijateljstva, od obaveze i od odgovornosti koju im je nametala tajna prijateljstva. Prijateljstvo je politika, posredujuće zbivanje između momenata prijateljstva, između uvjetovanosti i neuvjetovanosti njegove konstelacije.

Düttmann naglašava Derridino isticanje *minimalnog prijateljstva* koje je potrebno kako bismo se uopće mogli apostrofirati kao prijatelji, odnosno kako bismo mogli osloviti neprijatelja. Derrida nagovještava nadolazeću demokraciju, demokraciju koja je uvijek u dolasku. Mjesto te demokracije je mjesto pretpostavljenog i izmičućeg, temeljnog i neutemeljenoga minimalnog prijateljstva.

Düttmann zaključuje da Derrida govori o demokraciji jer samo ona jednakosti daje za pravo, te ističe da je mišljenje dekonstrukcije, mišljenje minimalnog prijateljstva, ujedno i mistika apstrakcije koja se opire mistifikacijama i nastoji oko oslobođenja. Povijest prijateljstva, a ne njegova neuračunljiva ahistoričnost, prijateljstvo čini pouzdanim i trajnim. Nepredočivost prijateljskog saveza kao uvjet prijateljstva omogućuje i onemogućuje prijateljstvo.

Veza prijateljstva i mišljenja

Eleanor Kaufman propituje prijateljstvo unutar konteksta Foucaultova koncepta *brige za sebe i mišljenja izvana*, i pita se kako ti koncepti proširuju Blanchotovu i Derridinu koncepciju prijateljstva. Pitanje je ostavlja li briga za sebe mjesto za prijateljstvo. Foucault pokazuje kako su mali činovi prijateljstva nužni za brigu o sebi. Pritom referira na odnos Plinija i Seneke kao model za povezivanje brige o sebi s ograničenim oblikom prijateljstva.

Mišljenje je materijalna energija, ona koja prelazi granice osobe, ali je ipak singularna. Foucaultova definicija mišljenja gotovo savršeno zrcali Blanchotovu definiciju prijateljstva, ističe Kaufmanova; kao i prijateljstvo, i *mišljenje izvana* sadrži supostojanje prisutnosti i odsutnost (osobnost i subjektivnost su odsutni, dok je materijalna energija mišljenja prisutna). Deleuze je važna poveznica za propitivanje Blanchotova pojma prijateljstva i Foucaultova *mišljenja izvana*.

U tekstu *Što je filozofija?* Deleuze i Guattari povezuju prijateljstvo sa slomom subjektiviteta – mišljenje proizvodi prijatelje, ono nije nastalo kao rezultat do kojeg su dva prijatelja došla zajednički. U tom smislu, materijalna energija *mišljenja izvana* impetus je koji vodi prijateljstvu i od koje je prijateljstvo nerazdvojivo. Koristeći se Blanchotom kao modelom, Deleuze i Guattari podcrtavaju tu vezu između prijateljstva i mišljenja kao onu u kojoj se prijatelji u području mišljenja odnose kao *konceptualne osobe*. Derrida upotrebljava Blanchotovu formulaciju u pisanju o impersonalnom aspektu prijateljstva i u već spomenutoj studiji *Politike prijateljstva*, prijateljstvo veže uz ahumanost. Ono može biti ahumano i kad je jedan od prijatelja mrtav. I Blanchot povezuje prijateljstvo sa smrću; prijateljstvo je nešto što je obećao Foucaultu kao posthumni dar.

Intelektualna gostoljubivost

Dakle, za prijateljstvo ne postoje barijere između života i smrti, ono čak i "izvlači" snagu iz smrti. I Derrida smatra da svi veliki primjeri prijateljstva sadrže u sebi smrt te ističe: *Nema velikih diskursa o prijateljstvu koji su ikad pobjegli od velikih retorika epitafa*. Prijateljstvo između Blanchota i Foucaulta nema personalnu komponentu; njihovo prijateljstvo čak i nema potrebu za smrću, ono je iza smrti. Smrt je značajna, ali nije singularna. Ta je oznaka ipak inherentna prijateljstvu, zaključuje Kaufmanova.

Svoje istraživanje pohvalnih eseja Eleanor Kaufman završava stavom kako je zapravo riječ o obliku intelektualne gostoljubivosti. Gostoljubivost je konstrukt koji uključuje i pravila i nešto što zasjenjuje granice tzv. prikladnog ponašanja.

Važan uvjet za stvaranje te pohvalne intelektualne razmjene je reciprocitet. No apsolutan reciprocitet ne postoji jer je u prirodi takvih razmjena upravo neravnoteža; tako, na primjer, jedan mislilac piše više nego drugi, više pohvalno... Takav je oblik gostoljubivosti impersonalan jer je riječ o gostoljubivosti usmjerenoj ne prema osobi, već prema *drugom* kao obliku mišljenja. Mislioci se spajaju u jeziku ili u mišljenju i ono što pritom stvaraju zajednica je koja ne poznaje granice, gostoljubivost koja ukida identitete i stvara, kako ističe autorica, komunizam duša.

Na kraju, ovaj kratak tekst također karakterizira neravnoteža – bilo je riječi samo o nekim aspektima tih dviju knjiga. Na čitateljima je da, čitajući ih, pokušaju pronaći balans. ▣

* Knjige možete posuditi u čitaonici Kluba net.kulture *mama*, Preradovićeva 18, Zagreb, a knjiga Alexandra Garcia-Düttmanna može se skinuti sa stranice www.pastforward.org/PubliCations

Novi ekološki poredak

Siniša Nikolić

Znanstveni diskurs ekologije postaje nova Velika pripovijest koja svojim opsegom i dubinom predstavlja obnovu, u postmoderni diskvalificiranog racija, ali i ideje progressa – posredstvom ekologije ljudi vraćaju povjerenje u smisleno djelovanje i mogućnost postojanja određene istine o objektivnom svijetu, bez postmodernističkog difuznog relativiziranja svega i svačega

George Myerson, *Ekologija i kraj postmoderne*, preveo Ognjen Čaldarović, Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.

U ranu jesen, godine 2000. u Velikoj su se Britaniji u kratkom razdoblju dogodila dva naizgled nepovezana, ali neobično važna događaja za diskusiju o odnosu moderne i postmoderne. Prvo je, sredinom rujna, došlo do poskupljenja benzina, i ubrzo nakon toga do burne reakcije potrošača, s kojima se stanovništvo Otoka u velikoj mjeri solidariziralo. Došlo je do kaosa, intervenirala je vojska, u zemlji je zavladao panika i nitko nije znao što će se dalje događati. Nepovjerenje u vlast bilo je na vrhuncu, a onda se sve iznenada normaliziralo, i život se vratio u normalu, kao da se prije toga ništa nije događalo

Drugi modernizam

Za britanskog teoretičara kulture Georgera Myersona, taj bi prvi događaj bio očita potvrda da svijetom današnjice vlada postmoderno stanje. Kaos i nepredviđen slijed događaja koji se silovito razvija iz naizgled trivijalnih razloga, postupci političkih i znanstvenih autoriteta bez legitimiteta prema građanima, fragmentirana medijska izvješća koja kaskaju za događajima, bez mogućnosti stvaranja cjelovite slike razvoja događaja, kontradiktorne izjave eksperata bez mogućnosti suvislih predviđanja događaja – sve su to jasni simptomi *zrele postmoderne*.

Ali, krajem tog istog rujna, dolazi do značajne promjene, koja će našem vremenu dati potpuno novi smjer. Veliku Britaniju su, naime, pogodile velike poplave koje su u nekim dijelovima zemlje blokirale tek nedavno normalizirani svakidašnji život. Začudo, medijski izvještaji odmah su cijeli slučaj povezali s ekološkom problematikom klimatskih promjena, globalnog zagrijavanja planeta prouzročenog ljudskim djelovanjem. Citirana su meritorna mišljenja znanstvenika, dokumenti znanstvenih institucija koji suvislo objašnjavaju o čemu je riječ i daju katastrofična, ali smislena predviđanja daljnjih događaja. Njima uz bok stavljaju se izjave političara koji svoje djelovanje pokušavaju uskladiti sa znanstvenim iskazima, itd.

Slično se dogodilo i s drugim dvama događajima, koji nastavljaju smjerom kojim se krenulo nakon izbijanja poplava, a riječ je o pojavi kraljev ludila, a poslije i pojavi slinavke i šapa na Otoku. Oba su slučaja odmah definirani kao simptomi ekološke, dakle globalne problematike, a ne tek puki izolirani, veterinarski problemi, a znanost, politika i mediji išli su ruku pod ruku, dajući jedni drugima legitimitet. I što je još zanimljivije, građani su spremno i disciplinirano prihvaćali oštre, gotovo represivne postupke vlasti, potvrđujući tako njezin legitimitet.

Svim tim pojavama je zajedničko da, prema Georgeru Myersonu, označavaju kraj postmoderne i ponovnu uspostavu svih bitnih karakteristika razdoblja moderne. On ovu pojavu uočava prije svega na epistemološkoj razini: znanstveni diskurs ekologije postaje nova Velika pripovijest koja svojim opsegom i dubinom predstavlja obnovu, u postmoderni diskvalificiranog racija, ali i ideje progressa. Posredstvom ekologije ljudi vraćaju povjerenje u smisleno djelovanje i mogućnost postojanja određene istine o objektivnom svijetu, bez postmodernističkog difuznog relativiziranja svega i svačega. Kao da evidentna prijetnja katastrofe i spremnost ekologije da se uhvati u koštac s problemima vraća legitimitet znanstvenom diskursu, bez obzira na ograničenu djelatnu moć znanosti.

Tomu treba pridodati činjenicu da i politički diskurs svoj legitimitet traži u znanosti, kao i političko djelovanje, a građani odustaju od mnogih svojih sloboda, vjerujući znanstvenicima da tako mora biti i da je to u korist svih. U sadržajnom smislu, ekologija je znanost koja

predvodi novu modernizaciju, propagirajući smanjeno korištenje štetnih proizvoda, porast zelenog poreza i postavljanje novih standarda.

Ekopatologija svakidašnjeg života

Ipak, iza glavnog tijeka ekoloških vizija i projekata stoji radikalni utjecaj: racionalni ekstremizam, analitički fanatizam, koji prekoračuje objektivne uvide dominantnog dijela ekologije i zadire u ono što Myerson naziva *ekopatologijom svakidašnjeg života*. On se ovdje otvoreno poziva na Freudovo legendarno djelo *Psihopatologija svakodnevnog života*, i u detaljnoj analogiji s psihoanalizom razvija ovu, u biti kritičku i subverzivnu poddisciplinu ekologije. Njezin će krajnji cilj, čini se, biti da se pojavi onda kad ekoekspertiza zastane na općim, umirujućim, zaključcima, i da svojom *fanatičnom analizom* ukaže na duboki i značajan poremećaj u malim i na prvi pogled beznačajnim detaljima iz naših života, nalazeći veliko značenje upravo ondje gdje ga nitko drugi ne vidi. Time se ekopatologija proteže preko granica osnovne argumentacije alarmirajući sve one koji se zadovoljavaju općim ekološkim pristupom.

Nema sumnje da je George Myerson napisao uzbudljivo i provokativno djelo, koje se svojim glavnim nakanama uklapa u glavni tijek suvremenih društvenih i kulturalnih teorija. Riječ je o odgovoru na pitanje što s postmodernom, a poglavito što nakon nje. Zasićeni difuznom fragmentarnošću i relativizacijom, prije svega znanstvenih istina, suvremeni će teoretičari tražiti alternativu prevladavajućem naslijeđu postmoderne, da bi se mogli učinkovito nositi s promjenama u suvremenom svijetu. Pronalazeći nadahnuće u rasponu od Freuda do Urlicha Becka, svoj će prilog diskusiji Myerson pronaći u ekologiji, poglavito njezinu epistemološkom aspektu, koji je za njega ključan u formiranju obrisa *druge moderne*. Ipak, treba reći da su mnoge njegove teze koliko kontroverzne toliko i sporne, i da je veliko pitanje koliko on svojom argumentacijom, poglavito konceptom radikalne ekopatologije, izlazi iz okvira postmodernog naslijeđa, bez obzira koliko tome težio. ▣

Isprika

U *Zarezu* broj 104 od 8. svibnja 2003. objavljen je odgovor Borivoja Radakovića pod naslovom *Skakač u dalj* koji tehničkom pogreškom nije bio potpisan. Ovom prilikom ispričavamo se autoru teksta i čitateljima, te ujedno za idući broj najavljujemo opsežan odgovor Borivoja Radakovića na optužbe u reagiranjima Damira Radića.

Ingo Schulze

Priče za sreću

Vaša knjiga *33 trenutka sreće, koja se nedavno pojavila i u hrvatskome prijevodu u izdanju Naklade MD, inspirirana je vašim boravkom u Rusiji 1993. godine.*

– Da, u Sankt Peterburg zapravo sam došao sasvim slučajno. Jedan poslovni čovjek koji u Istočnoj Njemačkoj nije imao puno uspjeha, poslao me u Sankt Peterburg s idejom da ondje osnujem prve besplatne oglasne novine. U siječnju 1990. godine u istočnonjemačkom gradu Altenburgu s prijateljima sam osnovao tjedne novine koje su se tada zauzimala za promjene – naime, nismo htjeli da se vrati staro vrijeme – no, nakon godinu i pol rada završile su kao oglasne novine. Htio sam se udaljiti od toga, pa mi je Sankt Peterburg bio odlična prilika da se maknem iz provincije u kojoj sam tada živio, i da uza sve to zaradim i nešto novca. Tako sam u jesen 1992. godine otišao obaviti prve razgovore i istražiti teren. Prvi put u životu bio sam u Sankt Peterburgu, prije sam uvijek odlazio u Lenjingrad, a nakon nekoliko dana, upoznavši drage ljude, s kojima prijateljujem i danas, odlučio sam da ondje nešto moram pokušati napraviti. Odjednom sam se našao u zemlji u kojoj su se dogodile radikalne promjene, koje sam nisam doživio tako.

Atmosfera uoči promjena

Nije li i u nekadašnjem DDR-u nakon ujedinjenja došlo do znatnih promjena? Kako ste vi, kao istočni Nijemac, doživjeli ujedinjenje Njemačke?

– Pripadam ljudima koji su do kraja ostali u DDR-u, nikada nisam podnio zahtjev za iseljenuje. Uvijek sam mislio da u zemlji mora ostati nekolicina ljudi kada dođe vrijeme odlučujućeg preokreta. To sam i bio rekao, no u dubini duše zapravo nisam vjerovao da će se to ikada dogoditi; mislio sam da ću jednog dana i ja otići živjeti na Zapad. I odjednom je, otprilike potkraj rujna, postalo jasno da se valja angažirati – shvatio sam da bih inače u očima drugih i pred samim sobom postao nevjerodostojan. Prvi sam put sudjelovao na prosvjedu 2. listopada u Leipzigu, koji se održao samo nekoliko dana prije četrdesete godišnjice DDR-a, 7. listopada. Osjetio sam da je bio prisutan velik strah i nevjerovatna euforija, čak i osjećaj nestvarnosti – svi ti osjećaji slili su se u jedan. Bili smo spremni na sve, a istodobno smo imali dojam

da valja nešto učiniti. Bilo je to tako nestvarno, a opet prelijepto. Tada je relativno brzo, hvala Bogu, slijedilo olakšanje da neće biti pucnjave, da nas policija neće izbatinati, da neće biti policijskih kordona, a Leipzig se u tjedan dana, od ponedjeljka do ponedjeljka, pretvorio u golemu euforiju. No, do kraja listopada zamjetan je bio i strah da će se vratiti prijašnje stanje. Sjećam se još jednoga trenutka koji je doista bio izrazito neobičan. Na kraju jednoga prosvjeda osjećao sam da sada moram prestati obavljati svoj dosadašnji posao dramaturga te početi sudjelovati na bezbrojnim sastancima na kojima ću govoriti o stvarima koje gotovo uopće ne razumijem i koje me se izravno ne tiču, no osjećao sam da imam odgovornost jer nešto sam počeo i trebao sam to nastaviti. Iz toga osjećaja nastale su i novine, a to je sve trajalo do prvih izbora 18. ožujka, kada je građanski pokret, dakle Novi forum, dobio samo 2,7 % glasova. Tada sam shvatio da me ljudi uopće ne trebaju, da to funkcionira i bez mene. No, tada smo već bili pokrenuli novine u Altenburgu i valjalo je vidjeti kako ćemo dalje.

DDR i snovi o Zapadu

*U vašoj drugoj knjizi *Simple Storys* jedna konobarica kaže kako su restauracije nakon ujedinjenja Njemačke tjednima bile prazne i kako je ljudima trebalo gotovo tri mjeseca da se za jedan odrezak odluče potrošiti zapadnjački novac.*

– Da, to je istina. No, reakcija ljudi na tu promjenu bila je relativno normalna, i mislim da za takvo što tri mjeseca i nije mnogo vremena. Ne znam točno kako su se drugi ljudi osjećali, ali meni je bilo vrlo neobično odjednom plaćati u njemačkim markama, iako sam bio u povlaštenoj situaciji jer je moja obitelj imala rodbinu na Zapadu. Povremeno sam dobivao po sto maraka za traperice, a moja majka za kavu ili najlonke. Uvijek smo mnogo razmišljali na što potrošiti novac ili ga dati nekome tko ide na Zapad kako bi nam kupio nekakvu knjigu. Odjednom smo tom valutom svaki dan morali kupovati potrebne namirnice. Nama je u početku sve to bilo veoma neobično. Sjećam se da sam drugi dan nakon ujedinjenja otišao u restauraciju i bio uvjeren da je zatvorena jer je bila potpuno prazna. Prije toga restauracije su uvijek bile toliko pune da je bilo teško naći slobodno mjesto. A najednom

Gioia-Ana Ulrich

*U povodu gostovanja na Festivalu europske kratke priče u Zagrebu i izlaska njegove knjige *33 trenutka sreće*, glasoviti njemački prozaik govori o svakodnevicu DDR-a, učincima promjena i terapijskoj ulozi književnosti*

Mislim da je književnost terapija, iako je to riječ koja možda može stvoriti zabludu, samo u smislu da ona nešto može, što mogu i druge umjetnosti, da se ondje s drugima može podijeliti iskustvo, osjećaj, s kojim bismo inače ostali sami

je svaki gost dobio vlastiti jelovnik u ruke, umjesto jednoga koji je bio namijenjen cijelom stolu.

Naše su se novine i dalje prodavale, ali naši su preprodavači odjednom prestali plaćati, čak je i pošta prestala plaćati.

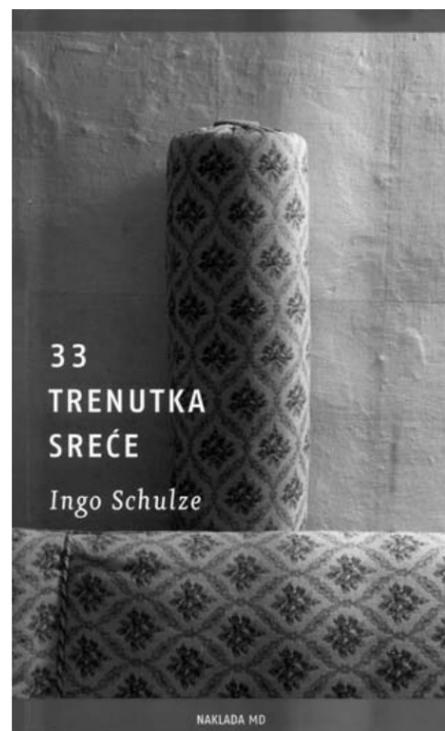
Rekli ste da nikad niste imali ozbiljnu namjeru napustiti DDR iako ste se nadali da ćete jednom živjeti u zapadnoj Njemačkoj. Jeste li se ikad bavili mišlju da prebjegnete na Zapad?

– Čudnovato je, ali moram priznati da nikad nisam pomislio na to. S pisanjem je zapravo bilo povezano moje ambivalentno mišljenje da DDR nisam dovoljno iscrpio, da ondje još imam mnogo mogućnosti za rad. Mogućnosti koje sam imao u kazalištu kao dramaturg, gdje sam imao pristojnu, prosječnu plaću – zaradivao sam 800 istočnonjemačkih maraka neto – bile su dobre; morao sam raditi od deset do dva i bio sam u središtu društva. Kazalište je bilo, poput crkve, u središtu društvenog života. Uvijek sam držao da ljudi moraju otići iz nužde jer inače u novoj sredini neće imati nikakvu zadaću, neće naći svoje mjesto. Srećom, nikada se nisam našao u toj situaciji. Imao sam prijatelje kojima je već u četrnaestoj godini bilo jasno da će napustiti svoje rodno mjesto, ali ja nisam tako razmišljao. Divim se ljudima koji su imali taj čvrsti stav, ja početkom studenoga, nakon pada Berlinskoga zida, još uopće nisam shvaćao da se Njemačka ujedinila. Ta je pomisao bila tako daleka i mnogo mi je vremena trebalo da to shvatim. Vjerojatno sam bio jedan od posljednjih koji je shvatio da je to jedina moguća posljedica.

Kultura prije i poslije pada Zida

Kakve su uvjete za rad imali umjetnici u nekadašnjem DDR-u? Poznato je da je DDR dosta ulagao u kulturu.

Ingo Schulze rođen je 1962. godine u Dresdenu. Studirao je klasičnu filologiju u Jeni. Radio je kao dramaturg u kazalištu u Altenburgu. Kao novinar boravi u Sankt Peterburgu 1993. godine. Posljednjih deset godina živi u Berlinu. Na hrvatskom je u Nakladi MD objavljen njegov prvijenac *33 trenutka sreće*. Njegov drugi roman *Simple Storys* objavljen je u Njemačkoj 1998. godine. Dobitnik je mnogih važnih književnih nagrada. Po izboru kritičara *New Yorkera* proglašen je jednim od pet najboljih europskih romanopisaca. ▣

– Tada toga nismo bili svjesni. No, kada danas pogledamo koliko je kazališta bilo... Vrlo mnogo. No, ono što mene zanima jest da su u vrijeme hladnoga rata obje strane puno više ulagale u duhovne stvari, što je bilo ideološki obojeno; rivalitet je postojao na svakome području, i u književnosti i u kazalištu. Posvuda. Osim toga, oni ljudi u DDR-u koji su bili u oporbi (gotovo svi su tada bili u oporbi ili su se tako osjećali), postali su nevjerovatno značajni. Čak i oni koji su bili prosječno talentirani. Možda sam sada malčice pretjerao i zapostavio one koji su se našli u velikoj opasnosti i kojima je bio ugrožen život ili zdravlje. No, situacija s tim spomenutim značajnim ljudima nakon pada Zida preko noći se promijenila. Kada pogledate biografije mnogih umjetnika, koji su tada bili daroviti i koji su i sada daroviti, možete primijetiti da su oni godinama šutjeli, iako su bili nezadovoljni ondašnjom situacijom. Uza sve to, početkom devedesetih nitko se ozbiljno nije zanimalo za književnost ili kazalište. Primjerice, liječnici uopće nisu bili zainteresirani za književnost jer su svi bili zaokupljeni otvaranjem

Vrijeme razlomljeno ratom

Grozdana Cvitan

Na raskrižju svjetova Couto piše o prošlosti i sadašnjosti dijela Afrike koji nestaje, shvaćajući da sve posebnosti mogu biti jednostavno dokinute jednim tako općim običajem kao što je rat

Mia Couto, *Pod stablom frangipanija*, s portugalskog prevela Tanja Tarbuk, VBZ, Zagreb, 2003.

... u cijelome svijetu rođaci donose darove kako bi utješili starce. U našoj je zemlji obratno. Rođaci su posjećivali starce da im ukradu hranu. Pohlepi rođaka pridruživali su se vojnicima i novi upravitelji. Svi su dolazili da im oduzmu hranu, sapune, odjeću. Bilo je međunarodnih organizacija koje su davale novčane potpore socijalnoj skrbi. Ali taj novac nikad nije stizao do staraca, ili možda, ... vi ste kora naranče u kojoj više nema ni sjene ni ploda. Gospodari naše zemlje već su sve iscijedili. Sada cijede i koru da vide hoće li iz nje izaći još malo soka – ti i neki drugi citati možda vam zvuče poznato. Manje poetski, izrečeni su na našim prostorima u svezi s ratom i mirom, s mjerom vremena, kako primjećuje Mia Couto, koje se dijeli na vrijeme prije i poslije rata.

Citati izabrani bez posebnog reda, vrijeme razlomljeno ratom i rat u pozadini trajanja s drugom su dijelom svijeta, autor je stranac i pišući o svim ratovima, piše o svojim, proživljenima u Mozambiku od sedamdesetih godina naovamo.

Ponavljajući konstataciju o ratovima koji su svi jednaki definirajući vlastito iskustvo te prepoznatljive nesreće koja se seli svijetom ugrožavajući već ugrožene, mozambički književnik portugalskog podrijetla Mia Couto, napisao je i svoj drugi roman u ozračju rata, *Pod stablom frangipanija*. Šarm egzotike, vjerovanja afričkih stanovnika koja su dostupna sve manjem broju upućenih, civilizacija koja nestaje nisu samo pomoćno sredstvo u stvaranju Mia Couto. Taj

je svijet i njegov predmet zanimanja jer je otpisan, jer proces nestajanja ne samo da ga je načeo nego ga je već toliko razorio da autor, čije podrijetlo pripada drugoj kulturi, pokušava zabilježiti ono što – jasno mu je – spasiti više ne može.

Utvrdna na rubovima rata

Pod stablom frangipanija simbolistička je i realna priča o utvrdi koja opstoji na rubovima rata i rubovima stijena, na rubu savane, uopće, na rubu prostora i vremena. U njoj preživljavaju, stare, suše se u životu i nestaju u smrti ljudi koji su odlučili odoljeti. Pobjedit će neki drugi, oni koji su odlučili prepustiti se novom vremenu i prihvatiti nove načine opstojnosti. Svi ostali osuđeni su na smrt. Ali to je i njihov izbor. Samo nenadana smrt može taj izbor poremetiti jer u zajednici svijeta koji predstavlja utvrda umire se s mjerom, poznatim načinom i utvrđenim pravilima. Ljudi se gase u vremenu i svi o tom gašenju znaju. Pridošlice u taj svijet remete i život utvrde i svijet mrtvih. Duše koje nisu s mjerom otišle svoje nemire skupljaju po ostacima ovostranosti. To su oni što su u smrt otišli na pogrešan način i u njoj se nisu uspjeli smiriti. Običaji postoje za život i smrt, ali oni što se odnose na smrt utoliko su važniji što izazivaju nespokoj duša koje se kao utvare vraćaju u svijet živih ne bi li dovršile vlastito umiranje i ponovnom smrću uspjele u vječnom spokoju.

Duša s one strane života ima svijest o svojoj pogrešnoj vječnosti i teži ispravljanju svoga smrtnog položaja. Savinuta koljena u grobu ispod odgovarajućeg stabla i predmeti koji ne sadrže kovinu, uz još neke zapovijedi, pravi su način da se svijet živih zamijeni svijetom mrtvih. Pogrešan odlazak je put u nespokoj i nemir duše koja teži vraćanju u gornje svjetove. Jedan od načina jest povratak u lik, djelo i sudbinu mrtvog naroda. Što je mrtav narodni junak u civilizaciji kao što je Mozambik u kojoj je stvaranje države prethodilo oblikovanju nacije?

Rat kao običaj

U procesima koji traju Mia Couto pronalazi svijet svojih romana. On shvaća vrijeme koje odnosi izvorne civilizacije i ono koje ga zamjenjuje. Na tom raskrižju svjetova piše prošlost i sadašnjost dijela Afrike koji nestaje shvaćajući kako sve posebnosti mogu biti jednostavno dokinute jednim tako općim

: mia couto
pod stablom frangipanija

običajem kao što je rat. A da je rat običaj on tumači kroz pravila igre: tvrđava koja je cijelo vrijeme rata bila na rubovima vremena, prostora, zbivanja i zanimanja dobro je, skrovito i izabrano mjesto za skladišta. Od skladišta oružja do "izbora" kriminalaca koji tim skladištima upravljaju prepoznatljiv je svijet svih ratova, suputnika revolucija i kontrarevolucija, likova koji nisu ni sasvim crni, ali rijetko su bijeli – ili u svijetu Mia Couto, oni su stvarni i preneseni mulati koji su svoje školovanje izvan tvrđave (starog svijeta) odlučili prakticirati u životu koji ih ne prepoznaje.

Istraga o smrti jednog mulata – stvarnog i simboličkog – dijeli svijet novoga od svijeta starog. U njemu živi i mrtvi zajedno dijele sudbinu nestanka. Ono što je na smrt osuđeno, živima je nedostupno. U tom smislu istina umire zajedno s ljudima koji su je kao istinu prepoznavali. S njom umiru i oni koji su o njoj samo slušali zbog interesa struke: život nije moguće pretvoriti u zanimanje za priču. On jest ili nije priča. A priča uključuje i smrt na kraju, imao pripovjedač vremena do kraja ili mu glas zamirao tek koji korak prije toga. Pomireni sa smrću, junaci pričaju istinite priče jer inspektor koji istražuje smrt prošlog vremena, i sam se na prošlost osudio.

U svijetu Mia Couto prošlost i smrt identični su svjetovi na zalasku civilizacija. Ostalo je struktura romana, trileru podijeljena u ispovijedi po danima, znanje o nekim egzotičnim običajima i vjerovanjima i uopće, cjelina koja mudrost i šarm zna ispričati u osvjetlavanju literature koja se kao pisana javlja posljednjih pola stoljeća. Autor kojeg predstavlja V.B.Z. participira i podupire to nastajanje koristeći biografske činjenice i upornost da se stvaraju svjetovi koji tek trebaju postati prepoznatljive cjeline. ▣

privatnih praksi. Toliko sam naporno radio da sam, čim sam uzео knjigu u ruke, razmišljao o svojim novinama. Svijet knjiga odjednom više nije bio kompatibilan s mojim problemima. Dakle, svaki poslovni čovjek koji je, primjerice, imao malu trgovinu i koji se borio da preživi, nije htio imati još jednu dodatnu nesigurnost. Tada sam shvatio da je to zapravo bilo vrlo deziluzionirajuće, bolno iskustvo. No, sad su to stvari koje me tijekom pisanja vrlo zaokupljaju.

Književnost kao terapija

Je li točno da se ne smatra prvim pripovjedačem, već nekom vrstom terapeuta? Likovima u vašim romanima dopuštate da sami ispričaju ili opišu što im se dogodilo.

– To je vrlo teško reći. U nekim pričama pišem o nekim određenim događajima koje sâm nisam proživio, no osnovna su iskustva vrlo slična. Zanimljivo je, ako imamo tu sreću da su priča ili roman ili pjesma uspješno napisani, da se tada stvori nešto što se ne može drukčije izraziti, kreira se osjećaj koji je posve nov, koji prije nije postojao. Sorokin je uvijek govorio da je za njega pisanje terapija, pa sam sada malo nesiguran. Za sebe to ne bih baš tako rekao. No, vrlo se dobro osjećam kad pišem jer tada radim nešto što jako volim i što relativno dobro radim. Na sreću, imam talenta, koji mi nedostaje na nekim drugim područjima; vjerojatno ne bih bio dobar voditelj ili književni agent. Mislim da je književnost terapija, iako je to riječ koja možda može stvoriti zabludu, samo u smislu da ona nešto može, što mogu i druge umjetnosti, da se ondje s drugima može podijeliti iskustvo, osjećaj, s kojim bismo inače ostali sami. Dakle, postoje stvari koje se ne mogu izgovoriti, no pomoću metafore, usporedbe, opisa, mogu se izreći. Divno je to što se preko književnosti – sada govorim kao čitatelj – mogu doživjeti razni osjećaji: nevjerojatna sreća, strah, očaj, pogotovo kod beznačajnih stvari. Primjerice, kad čitate Prousta. Zapravo je suludo da nas odjednom može zainteresirati poremećen san dobrostojećega maminog sinčića. To je veliko čudo. No, zato što je riječ o književnosti, imamo osjećaj kao da se radi o nama samima. ▣

Egotrip

Ma! Ne okreći se u grobu*

Željko Jerman

Staviti sloj hrvatskosrpskih artista, pa sloj ostalih, pa opet prvih. Svaki red dobro začiniti, te sve turnuti u ogromnu pećnicu neke propadajuće željezare (Sisak npr.)... Prije posluživanja isjeckati na sitno par svježih kustosa i time ukrasiti musaku

ŠTO JE UMJETNOST PREMA OVOM BIĆU

Što je umjetnost prema ovom biću, 1978., razglednica fotoakcije u Veneciji, 10. 5. 1978., snimio F.Vučemilović, fotografija, karton

Dobijah Ja bio jedanput malo zbilja u jednoj organizaciji, kokakti zašti-tarskoj tvrtki za životinje i slična bića. Sve dok nisam ukužio da zalud plaćam članarinu. Da su stare napuštene udarene babe na moj račun tamanile pive, kave, kolače... te da mi je pametnije upisat se u Savez komičara Jugoslavije, što sam javno uradio u *SL-u* 1988., a što je u ono doba bio atak na samoupravni soc-lizam, pa se draga moja mamica jako zabrinula: "Nemoj tako Željko, završil buš v reštu". A Ja, ko Ja, u idućoj kolumni objavim ludu fotku Sebe (kog drugog) golog pored mora, sa slamnatim šeširom i u čarapama, spolovila zamotanog zavojem (događaja s living kolektivnog performansa – art "kolonija" Cres). Tekst: "povucite me za kurac" ili tak nekak. Reklama za novi broj *SL-a*, a, na hit radiju (*omladincu*) najavljivala je i "Jermanovu kolumnu": "Ž.J.: potegnite me za kurac"! Prvi dan. Drugi: "povucite me za K..." Treći: nema više Jermana. Usput, često nije bilo ni Novina, pa smo čekali prve otiske; zgrabili mi *SL-aši* par primjerka i to je bio dokaz da je bilo novina, al ih je protivnički Savez sve zadržao za sebe. Onaj neukomirani, koji je sagradio Tvrđavu samog-lizma, čuvao jednaku braću u zjenici, a svoju individualnost na silu učlanio u Savez pelena. Ja, valjda od rođenja JA, i tada (i sada) mrzio sam iz dna duše bilo što kaj smrdi po kolektivizmu, no ideali Životinjske farme zeznuli me, i već u parku šećući svog divnog Ruma (da, tako mi se zvao pas jer sam onda trusili samo rum) shvatio sam pogrešku. Ter jednostavno poslao vrit šetačice pasa koje su me (valjda vjerojatno pijanog) upisale u svoj cjenovnik: "Danas kremšnite i kava... od bedaka umjetnika..."

Što je umjetnost prema ovom biću

Kaj sam ono htel skuhati, pardon – napisati. Ah, da... Dok sam ja od svog pamtivijeka čuvao svoje životinje, a zapostavljao žene, svoje ne; tri Jedine, puno poluJedinih, i još više neJedinih... njih je branila pa i hranila moja mama Marta. Kadikad čak protiv moje volje. Ak su npr. znale kartat il zdušno tračat! Ponajviše, ak je koja dobro kuhala, a stara nije mogla smisliti kuhinju, a mene artistu-kuharistu nije imala svakodneвно na raspolaganju. (Ma! Ne okreći se u grobu, ne tračam te nego govorim onak kak je... BILO). Tako je svojedobno, nakon rastave, primila u svoju sobu (jer ja nisam htio u svoju) moju prvu ženu Branku Jurjević, pa Jerman i na koncu Martek (tko ne zna prav je pročital, riječ je o art-frendu: nomadu i predpjesniku, slikaru, crtaču, konceptualisti, multimedijalisti... mogo bi još bar 10 "definicija" nabrojiti). Jer Branka je fino kuhala, i odlično igrala koju god hoćeš kartu – kako šnaps, tako briškulu. I perfa se se slagale osim kad bi Bivša došla cugoš il drogoš, pa fulala krevet (tras na Martu), pa se spišala i zrigala (puf na Martu), pa ju je trebalo svući, obrisati i u njenu postelju odvući. Onda ode mat po mene, a Ja već živim sa novom Jedinom vlastom delimar, danas VLASTOM DELIMAR, flegma velim: "kaj si htela – to imaš"! (Bilo je šašavo ručati sa starom i dve ženske, a to je trajalo par mjeseci!).

Zbilja, što dovraga htjedoh skuhati tj. reći!? Možda da Martek i ja dijelimo sličnosti u Artu i Ljepoti!? Jerbo je on privremeno malo pripitomil "Divljakušu", koju smo još prije nego je otkačila bratski, često i skupa dijelili (sendviči sonata, tj. *Sontina za cigaršpic i čačkalice*). Jerbo nam se poslije slično desila meni vlasta njemu VLAST-a Frau Performans, koju Marta nije toliko ljubila, pošto ju je morala učiti kartat (doduše uspjelo joj je ko meni u artu, al je ova vjerovatno sve zaboravila, pa škartira a ne kartira nit artira). No nemamo Martek i ja samo iste sukuse u "kontakt-ženskama", onima s kojima mislimo na istu hranu, nego nas iste privlače i osvajaju i one za "izdaleka",

one kojima kažemo po Desanski: "Ne! Nemoj mi pričati..." (Ma! Ne okreći se u grobu. Nema u tome ni zrnca lošosti!). Primjerice: ubila nas u Veneciji Divota slučajne prolaznice, tako da je Martek izdahnuo riječima: "Što je umjetnost prema ovom biću"... U Splitu se pak zagledao u moju studenticu, koju sam prvi zapazio, i, i, zamalo opet umro od Ljepote! Zove se Andrea Musa i nije slučajna prolaznica! O njoj se već piše, sve je aktivnija i zasigurno, imam njuh za takve stvari (dokaz Dubravka Lošić!) će se afrimirati. Smrt u Veneciji. Smrt u Splitu. Još bu si Martek kupil onog roba Moba, pogotovo otkada zna da taj šalje ostarjelim umjetnicima duhove i dobre vile, koje ih tješe kada nevidljivi prolaze gužvom, kada ih nema a JESU na nekom domjenku, okruglom ili kockastom stolu i tako...

BALKAN ART MUSAKA

Napokon! Lampaš! Sinulo mi što sam htio napisati tj. skuhati. RECEPT! (oprosti Dumaniću, zakleti hrvatski kapetane, odat ću još jednu tajnu) za jelo BALKAN ART MUSAKA. Uzeti pet, šest hrvatsko srpskih umjetnika. Napomena: ako su mršavi ko M. Stilinović dodati još kojega, ako su truli ko D. R. Todosijević – očistiti! a ako su bradati ko T. Gotovac ili V. D. Trokut prije uporabe – obrijati! Gnjile poput višepotpisanog odmah hititi u smeće. Uzeti tri, četiri predstavnika ostalih ostataka država s Balkana, najbolje udesnih. Sve strpati u veliki ljudoždski kotao i dugo kuvati na laganoj vatri. Oguliti i narezati na ploške. Staviti sloj hrvatskosrpskih artista, pa sloj ostalih, pa opet prvih. Svaki red dobro začiniti, te sve turnuti u ogromnu pećnicu neke propadajuće željezare (Sisak npr.). Peći sat vremena na jakoj vatri. Prije posluživanja isjeckati na sitno par svježih kustosa i time ukrasiti musaku. Izvadite tanjure iz frizera...

Ma! Prestani se okretati u tom prokletom grobu!!!

* U Praputnjaku kažu za mamu skraćeno – mat/još kraći doziv, obraćanje = ma!

esej

Dosadno

Irena Matijašević

Postoji moralni imperativ: Ne daj drugima ono što ne želiš da ti dadu – dosadu, ali neki drugi ljudi dosadu bolje poznaju, nisu prazni, kako se obično kaže: ona čući u njima. Kako su se s njome upoznali, bog zna, onaj zao bog, iz izraza *dozlaboga dosadno*

Dobličo kažemo *dozlaboga dosadno*. Kultura je dosadna, knjige su dosadne, ima mnogo toga dosadnog, kad se malo bolje pogleda. Ali zašto *dozlaboga*. Neka mi život bude što dosadniji da bi dulje trajao, u mom subjektivnom produljenju njega pridruženom mu beskrajnom dosadom. Ionako se kaže: *beskrajno dosadno*.

Dosadu se pokušava očitati kao kolutanje očima, umorne zjenice, šutnju, žvakanje kaugume, manje ili više tupog gledanje u neku točku postrance, ali je li to baš točno. Zatim: ljudi koji se dosaduju i ljudi koji su dosadni nisu isti ljudi. Jer, zanimljivim ljudima često zna dosaditi vlastita zanimljivost. I obrnuto: dosadnim ljudima može vlastita dosadnost postati zanimljiva. I poprijeko: zanimljivim ljudima može vlastita zanimljivost ostati beskrajno zanimljiva. Ipak, bojim se da beskrajno najbolje pristaje imenici dosada.

Ima i ljudi koji su pod pritiskom dosade, koju misle da pobuđuju, pa se pod tim pritiskom stalno naprežu, zbog čega im nikad nije dosadno. Uvijek se oko toga, nečega, trude: ne izazvati dosadu u drugih. Nemaju vremena pitati se sviđa li im se samima taj posao jer sviđanje i užitak tu uopće nisu u igri. Posrijedi je moralni imperativ: Ne daj drugima ono što ne želiš da

ti dadu – dosadu.

Neki drugi ljudi dosadu bolje poznaju. Nisu prazni, kako se obično kaže: ona čući u njima. Kako su se s njom upoznali, bog zna. Onaj zao bog. Iz *dozlaboga dosadno*.

Jednom im je on, kako svjedoče, rekao: *Pazite se! Vi ste moji i ničiji!* Pitali su se što fali u toj rečenici: moji i ničiji. Ničiji drugi, to je zlomislilo, valjda. Ali onda se, zao kakav je, predomislio i rekao tu istu rečenicu, ali predomisljeno, kako svjedoče. To je uključilo izostavljanje puno riječi, zapravo svih, i ostala je samo tišina.

Oni su ipak zaključili da je tu nešto sadržano, po snažnom udisaju, koji kao da prethodi važnoj objavi, ali od nje ni traga. Ništa nije slijedilo: samo tišina ispunjena dubokim udahom, kao da će, kao da će nešto reći. Onda opet tišina, koju od prve razlikuje dojam da je prije nje nešto rekao, a ne da će to tek učiniti.

Ne znajući što s tim dojmom nečeg izrečenog, nečeg važnog, sudeći po dubini udara i izdaha, prije i nakon, morali su nešto izmisliti. Nešto što neće biti baš govor, u tradicionalnom poimanju, ali neće biti ni sasvim lišeno značenja. Uglavnom, zaključili su: Bog je zijevnuo. To je bilo to, ta potvrda. Otada kad žele reći nešto u vezi sa

svojom nezainteresiranošću, ti ljudi, kao i njihov bog, krenu, s dubokim udahom. I stanu. Ostane samo nešto duboko, nešto očito jako važno, prepuno težine, čujne u naprezanju prije i olakšanju nakon ne-izgovaranja toga. To mogu biti, doduše, i signali velikih duša koje su odustale, pritisnute visokim kriterijima, oznake za sve pale anđele i ljude, one koji su trebali nešto naći, izmisliti – nešto zanimljivo svakako – stvoriti, iskazati, ali nisu: samo su zijevnuli. Tako je zavladao dosada, ta hotimično produljena priprema i, posljedično, namjerno propuštena prigoda za nešto veliko, važno i nadasve zanimljivo. Ima li gore slike: bog koji umjesto da nešto kaže-stvori, samo zijevne. Ritmično, duboko. I zijeva, i dalje.

Ne kaže se, zato, bez vraga *dozlaboga dosadno*. A *beskrajno dosadno*? I to otvara područje nekog drugog carstva, bez konačnosti. To je: dubok zijev, jaz, bezdan, usisavač i isisavač, načelo ograničene rastezljivosti, dahtave dubine, dubinskih dahova. Malo tko disanje računa u govor smatrajući ga prirodnim izmjenom tvari s okolišem. To se moralo nekako istaknuti. I nije važno, ako se time ne zamaramo, ako baš ne moramo. Dosada uvijek može biti i nešto posve normalno, neistaknuto. ■

Noga filologa

Retorike

Neven Jovanović

Autorica grafita, za razliku od autorice plakata, zna što je pravi život; ona zna kako izgledaju žene koje su morale živjeti u kavezu sa zvijerima, ona svakodnevno pokušava zaliječiti njihove rane, ona je ta koja baca krvave zavoje i grli tijela koja se grče u jecajima, koja bježe od dodira. Sve je to točno. Samo što to nije cijela istina

Filologinja, kao što je poznato, ima noge. Koristi se njima da bi npr. išla na posao. Prolazeći tako svojom stazom slonova kuća – posao, susretne (na rubu Mažuranićeva trga) jedan jumboplakat.

Vesele cice

Na plakatu, u koloru, travnatim je obronkom veselo zakoračila žena veselo raširenih ruku, veselo raskopčane košulje, otkrivši par veselo domaćih cica – to će reći, cica kakve imamo vi i ja, malo razrokih, malo malih, malo podložnih sili teže, ali zato neopterećenih glamurom i napumpanim očekivanjima. Na travi pod nogama vesele žene s cicama leži natpis (na listovima A3 papira *in situ*, a ne umešnut naknadnom grafičkom ili kompjutorskom obradom): TREBA VJEROVATI MUŠKARCIMA. I to je sve. Nema trika, nema skrivene reklame, ma koliko je prolaznice očekivale.

Filologinja kaska dalje na posao (predaje latinski na sveučilištu) i razmišlja o plakatu, o tome što plakat govori i što *zapravo* govori. Kao što već znamo, filologinje se bave čitanjem tekstova, pa je – zbog profesionalne deformacije – za njih *sve* tekst, sve nešto govori, sve mora nešto govoriti, a vrlo često govori i različite stvari istovremeno. U svojem opsesivnom čitanju filologinja je, naravno, i čitateljica novina, uključujući i njihove kulturne rubrike, pa je odmah u veseloj ženi s cicama prepoznala performericu Vlastu Delimar, a jumboplakat razotkrila kao umjetničko djelo. I to je bilo sasvim OK, i bilo je sasvim lijepo i osvježavajuće naići na takvo što umjesto ultranabrijanih letećih manekena Hrvatskog telekoma. Klipšući i klipšući ka Trnju, filologinja zaključuje da je na plakatu najzačudnija upravo njegova *običnost*, običnost koja prožima sve od domaćeg *stylinga* modela do poručene rečenice, prostodušne poput ajvara iz zimnice. Običnost postaje još začudnija – još radikalnija – zbog činjenice da na cijelom plakatu nećete naići ni kvadratni milimetar ironije (kao što nema reklame, nema ni ironije): žena je zbilja vesela, i njezine su cice zbilja vesele, i na A3 papirima zbilja piše TREBA VJEROVATI MUŠKARCIMA.

Grafit više

Nakon nekoliko dana, filologinja ponovo ide na posao, ponovo pješice, ponovo istim putem (eto što je staza slonova). Na rubu Mažuranićeva trga jumboplakat doživio je intervenciju: preko glave i cica vesele žene nalijepljena su dva manja, fotokopirana, identična plakata. Slova se iz daljine ne vide, ali bitna je slika, ista slika dvaput: to je lice žene s modricama, podljevimima i hematomima; to je lice divljački pretučene žene, lice od kojeg nam je mučno i strašno. Po nebu na vrhu plakata, iznad travnatog obronka, nasprejan je sljedeći grafit: 1 OD 5 ♀ "PADA NIZ STEPENICE".

Prvu razinu značenja intervencije nije teško protumačiti. Filologinja je, kao što se sjećate, opsesivna čitateljica novina, i bez problema u ženskom padu niza stuba prepoznaje odjek kurentnog skandala s predsjednikom Europskog doma Zagreb (predsjednik je takvim padom javnosti objasnio ozljede žene od koje se upravo rastaje).

Ni druga razina nije složnija: grafit je u dramatičnom kontrastu s prvobitnom rečenicom koju plakat govori prolaznicima, kao što je lice pretučene žene u kontrastu s cicama i osmijehom koje prekriva. Ovdje već ironije i te kako ima, ima je do sarkazma.

Sad se filologinja, koja je bila prepoznala Vlastu Delimar, naravno pita tko je autorica naknadnog zahvata? Je li to sama performerica? Je li zahvat bio planiran? Je li zahvat, onda, prijateljski prema plakatu (te su oni dva dijela, dva pola/spola cjelovite umjetnine, umjetnine nešto manje vedre nego što sam prvobitno mislila)? Ili je zahvat neprijateljski – netko nam ljutito viče: "Ona je glupača, šta ona zna, eto vam PRAVIH muškaraca!!!"

No, hodajući neumitno dalje, razmišljajući neumitno dalje, filologinja naslućuje daljnje razine u ovoj disonantnoj simbiozi.

Navodnici su višak

S grafitom se svaka žena mora složiti; grafit je, neosporno, pravedan do srži, i posve vjerojatno *istinit* do srži. Ima, međutim, jedan detalj koji zabrinjava filologinju, ma koliko dobronamjerna bila. *To su navodnici*.

Pogledajte ponovo. Piše: 1 OD 5 (žena) "PADA NIZ STEPENICE". Zašto ovi navodnici? Navodnici su višak. Sve dobro znamo da je to uobičajena laž, bestidan izgovor nasilnika, svejedno da li samouvjerenog ili u škripecu; ali *to se vidi i bez navodnika*, pogotovo kad se grafit i podljevi sukobe s cicama i rečenicom na A3 papirima.

Navodnici su indicija prosvjetiteljstva: poruka mora biti jasna po svaku cijenu, jasna "neprosvijecenima". Navodnici su indicija bijesa: treba se distancirati od nasilničkih laži po svaku cijenu. Navodnici su indicija *kombinacije* bijesa i prosvjetiteljstva: svijet je crno-

ona je ta koja baca krvave zavoje i grli tijela koja se grče u jecajima, koja bježe od dodira.

Sve je to točno. Samo što to nije cijela istina.

Grafit na plakatu predstavlja vijest s fronte. On nam pokazuje situaciju ekstremnu do jednostavnosti: prijatelji i neprijatelji, crno i bijelo, život i smrt, borba za opstanak, krupne odluke, akcija. No sam je *plakat* vijest iz pozadine. U pozadini se, kao što zna svaki ratnik na dopustu, stvari kompliciraju; umjesto surovog, ali razumljivog crnog i bijelog, tamo kraljuje nekakav civilistički *chiaroscuro*. No u pozadini, u nijansama, prebivamo veći dio svog života: praveći sitne i nejasne odluke, gombajući se sa sitnim i nejasnim problemima, bauljajući iz jednog nedefiniranog stanja u drugo, često i sretni i očajni istovremeno i na katove.

Lice zlostavljane žene skrilo je lice i cice vesele žene. Grafit bi želio poništiti plakat; on bi da plakata nema. "Nije to važno – ovo je važno!" viče grafit u pravednom gnjevu, upire prstom. "Ovo je problem! Ovo treba riješiti!" Ali i plakat nosi svoju porciju mudrosti. Naime, kad – nekom srećom ili igrom slučaja – *nismo* na fronti, naši su problemi problemi s plakata. "Treba vjerovati muškarcima – kako to da shvatimo?" "Žena pokazuje cice koje su sasvim obične – kako se usuđuje?" "Žena je gola i govori o muškarcima, a nije seksualni objekt – zašto je to neobično?" "Žena se zeza, a nikom se ne ruga – kako to može?" Problemi su brojni, složeni do pipkavosti, neobičajeni (u smislu da o njima obično ne razmišljamo) toliko da nam se zavrti u glavi. Možda izgledaju beznačajno – ali možda su žena s modricama, i nasilnik koji ju je prebio, na svoju stravičnu frontu stigli baš preko niza takvih sitnih, na izgled beznačajnih problema – i pogrešnih, ili čak *nikakvih* odgovora na njih.

foto: Jonke Sham

bijeli. Navodnici su, zbog svega toga, indicija da autorica plakata i autorica grafita žive u različitim svjetovima. Ili, manje bombastično, a više tehnički: da su njihova retorička umijeća posve različitih naravi.

Prva linija fronte

Dajte, od tisuća osoba koje su u ovih mjesec dana, koliko plakat stoji na rubu Mažuranićeva trga, tisućama puta prošle mimo, koliko ima osoba koje bi *ozbiljno* rekly "Treba vjerovati muškarcima"? Koliko ima osoba koje bi taj plakat shvatile *doslovno*, a ne kao štos i šalu?

Srce me vuče da odgovorim "nijedna". Pa ipak, kad sam to napisala, svanulo mi je da *možda nijedna to ne bi rekla, ali ne mogu reći koliko bi ih tako mislilo* (ili – točnije – vjerovalo, tamo duboko u utrobi gdje su ženama i ženama tuvili i utuvili da ne mogu bez muškaraca).

Ne. Možda je autorica grafita u pravu. Autorica grafita, za razliku od autorice plakata, zna što je pravi život; ona zna kako izgledaju žene koje su morale živjeti u kavezu sa zvijerima, ona svakodnevno pokušava zaliječiti njihove rane,

Post scriptum

Kad sam odlučio pisati o ovoj temi, našao sam se pred jednom vrlo specifičnom teškoćom; tragovi moje borbe s njom parali su vam uši dok ste čitali kolumnu. Riječ je, dakako, o tome da u našoj kulturi zauzimam poziciju s one strane barikade: pišem o svemu ovome, a muškarac sam. Tako izlazim na brisani prostor, izlazem se najubojitijim i najopravdanijim kritikama. Otkud meni pravo da govorim o ženama? Otkud mi pravo da govorim o onome što žene rade, misle i osjećaju? Otkud mi pravo da provaljujem u ženski prostor, ono malo *javnog* ženskog prostora što postoji? Može li moja gesta biti ista drugo od paternalističkog, pokroviteljskog, na izgled liberalnog, a zapravo opresivnog manevara (svojim riječima oduzimam riječ ženama)? Ne znam otkud mi pravo, i mogu reći samo jedno u svoju obranu: ovaj plakat, i naknadna intervencija na njemu, potakli su me da razmišljam. Potakli su me da odem na jedno mjesto na kojem nisam bila. I želio sam vam to ispričati. ▣

Gioia-Ana Ulrich

Argentina

Ukraden Rodin

Skulptura *Božja ruka* slavnoga umjetnika Augustea Rodina 30. je svibnja nestala iz muzeja Nacional de Bellas Artes u Buenos Airesu, objavila je policija. Nakon što je krađa otkrivena, muzej je bio zatvoren nekoliko sati, a u njemu je ostalo stotinjak posjetitelja koji su bili podvrgnuti ispitivanju. Iako su posjetitelji u muzeju zadržani gotovo duboko u noć, policija nije pronašla nikakav trag. Ukradeno umjetničko djelo veliko je oko 15 centimetara, a njegova se vrijednost procjenjuje na 10.000 američkih dolara. Skulptura je nedavno premještena na novo mjesto u muzeju – pokraj muzejskih toaleta i blizu izlaza. Osim toga, nije bila pod videonadzorom. Prije dvije godine iz istoga su muzeja ukradene dvije slike Toulouse-Lautreca.

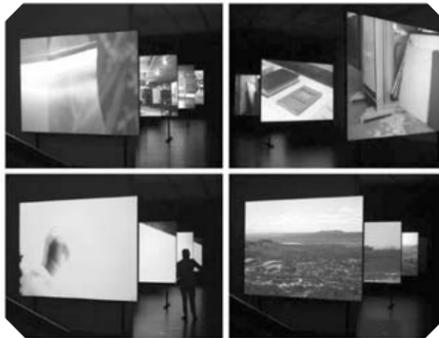
Auguste Rodin rođen je 1840. u Parizu, u siromašnoj obitelji. Sa samo sedamnaest godina ovjenčan je nagradama za svoje slike i skulpture. Neko je vrijeme proveo u Italiji proučavajući radove Michelangela, a to se Rodinovo iskustvo pokazalo veoma značajnim u njegovu daljnjem umjetničkom razvoju. ▣

Slovenija

Form – Specific u Ljubljani

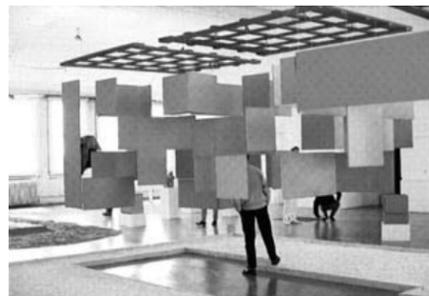
Uljubljskoj Modernoj galeriji 31. svibnja otvorena je izložba *Form – Specific*. Namjera je izložbe pokušaj sintetiziranja iskustva visokog modernizma koji teži čistim, autonomnim oblicima, kao i postkonceptualne umjetnosti i njezina određenja uz pomoć vremena i prostora. Bez obzira na to koliko univerzalno oblik djeluje, valja istaknuti njegove specifične aspekte, barem u odnosu prema njegovoj upotrebi, percepciji ili interpretaciji. Izložba *Form – Specific* tu činjenicu pokušava predstaviti na primjeru nekih povijesnih djela, iz zapadnih i iz marginalnih konteksta. No, taj retrospektivni pogled temelji se na današnjem razmišljanju o obliku i njegovu vremenskom i prostornom određenju. Iako izložba ne namjerava u prvi plan staviti apstraktan ili autonoman entitet, vjerojatno će u velikoj mjeri ponoviti iskustvo modernističke (minimalističke) umjetnosti. Umjesto da govore o onome što se može vidjeti, suvremena umjetnička djela, evocirajući minimalističke radove, s drugima dijele određene misli i osobne emocije, obraćajući se onome što nije vidljivo, a svojim na izgled čistim oblicima ona ne govore o univerzalnim zakonitostima. Dok modernistička djela pokušavaju doseći vrhunac čistoće i autonomiju oblika, tzv. form-specific djela naglašavaju činjenicu da se različiti oblici mogu promatrati sa stanovišta njihove upotrebe, njihova socijalnoga života, koji je vrlo važan u svijetu rastuće globalne komunikacije. Izložena djela temelje se na njihovoj interakciji s promatračem i prostorom, a usredotočuju se na relativno slobodnu uporabu postojećih oblika s obzirom na njihovo ponavljanje unutar različitoga prostornog i vremenskog okvira. Iako se zadani oblik ponavlja zbog svoje posebnosti, univerzalnost njegova razumijevanja u opasnosti je svaki put kada on biva ponavljan. Svaka upotreba

zadanog oblika potencijalno ugrožava sustav u kojem je nastao, budući da nije sigurno hoće li on biti shvaćen u smislu pretpostavljenom od sustava. Njegovo ponavljanje u kontekstu umjetničkoga djela stoga bi mogla biti artikulacija novih prostora slobode, slobodne manipulacije postojećim znakovima snažno formalizirana svijeta.

Kustosica izložbe *Form – Specific* je Zdenka Badovinac, a predstaviti će se i umjetnici: Jurij Avakumov, Angela Bulloch, Daniel Buren, EXAT 51

(Bernardo Bernardi, Zdravko Bregovac, Vlado Kristl, Ivan Picelj, Zvonimir Radić, Božidar Rašica, Vjenceslav Richter, Aleksandar Srnc, Vladimir Zarahović), Liam Gillick, Edward Krasinski, Luisa Lambri, Marko Lulić, Mathieu Mercier, Sarah Morris, Olaf Nicolai, Hélio Oiticica, Marko Peljhan, Tadej Pogačar & P.A.R.A.S.I.T.E. Muzej suvremene umjetnosti, Marjetica Potrč, Florian Pumhösel, Tobias Rehberger, Apolonija Šušteršič, Jacques Tati (kojeg predstavljaju Fiona Meadows i Lisa de Visscher), Anton Vidokle i Dušan Vukotić. ▣

Portugal / Brazil

Prémio Camoes

Brazilski pisac Rubem Fonseca dobitnik je nagrade *Prémio Camoes*, najznačajnije portugalsko-brazilske književne nagrade, koja se smatra "Nobelovom nagradom portugalskoga jezika". Autoru će nagrada, uz 100 tisuća američkih dolara, biti uručena u srpnju. Rubem Fonseca rođen je 1925. u brazilskom gradu Juiz de Fora, u pokrajini Minas Gerais. Studirao je pravo, živi u Rio de Janeiru, a djelovao je kao predavač, novinar i filmski kritičar prije nego što se proslavio kao književnik. Dobitnik je mnogih brazilskih priznanja, a 1985. godine nagrađen je njemačkom književnom nagradom *Goethe*. Autorova posljednja knjiga, odnosno zbirka priča *Pequenas criaturas (Maleni stvorovi)* objavljena je prošle godine.

Književnu nagradu *Camoes* 1988. godine osnovale su vlade Portugala i Brazila. Među njezinim dobitnicima ističu se brazilski autor Jorge Amado i portugalska autorica Sophia de Mello Breyner Andresen. ▣

Engleska

Titanik u Londonu

Više od 200 pronađenih predmeta s *Titanika*, luksuznoga parobroda koji je potonuo 1912. godine, predstavljeno je u londonskome Muzeju za znanost i tehniku. Izložba je otvorena 15. svibnja, a predmeti poput bočica parfema, nakita, novčanica i satova javnost će moći

razgledati do 28. rujna. Mnogi izlošci – odjeća ili papiri – ostali su sačuvani jer su bili uredno spremljeni u kožne torbe. Manji predmeti iz mora izvađeni su uz pomoć posebne podmornice s robotskim hvataljkama, a dijelovi brodske trupa na površinu su, s dubine od 4000 metara,

izvučeni pomoću balona. Izložba posjetitelje vodi na kronološki put od gradnje broda pa sve do njegova tragičnoga kraja, a organizirala ju je tekaška tvrtka Clear Channels Exhibition, koja je od 1987. do 2000. godine iz olupine broda uspjela izvaditi više od 6000 predmeta. ▣

Prvi slavonski queer

Dorino Manzin

Uz pomoć tribina, promocija i projekcija filmova nikada dosad prikazanih u Osijeku, tamošnjoj su publici queer identitet i aktivizam bili predstavljeni kroz umjetnost i teoriju

Queer Osijek, Osijek, 29. do 31. svibnja 2003.

Mjesec dana nakon *Queer Zagreba*, prvog festivala queer kulture ikad održanog u Hrvatskoj, osječka podružnica Grupe za promicanje i zaštitu različitih spolnih usmjerenja Iskorak organizirala je od 29. do 31. svibnja srodan festival *Queer Osijek* – također prvi u povijesti Slavonije. Cilj mu je bila senzibilizacija javnosti za lezbijsku i gej problematiku te poticanje rasprave o njoj. Uz pomoć tribina, promocija i projekcija filmova nikada dosad prikazanih u Osijeku, tamošnjoj su publici queer identitet i aktivizam bili predstavljeni kroz umjetnost i teoriju. Festival su omogućili Osječko-baranjska županija, Studentski zbor Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te Proni klub mladih, a Iskoraku je u organizaciji ve-

liku pomoć pružila zagrebačka Lokalna baza za osvježavanje kulture, koja je organizirala i *Queer Zagreb*.

S obzirom na potencijalnu opasnost od već viđenog nasilja u sličnim okolnostima, organizatori su ponajprije željeli osigurati sigurnost posjetitelja manifestacije. No, otpočetak je bilo problema. Vrlo je brzo riješen manji nesporazum s osječkom policijom, koja nije očekivala nikakve probleme te je smatrala da zapravo nema nikakve potrebe osiguravati skup. Međutim, na inzistiranje članica i članova Iskoraka, postignut je dogovor da policija ipak nadzire cijelu manifestaciju.

Samo dva dana prije manifestacije, ravnatelj Studentskog centra u Osijeku Pejo Pavlović zabranio je održavanje tribine *Homofobija u Hrvata*, najzanimljivijeg dijela festivala. Odjednom se uplašio da se u STUC-u ne bi ponovio "zagrebački incident" kada je nakon slične tribine nastala

materijalna šteta od pola milijuna kuna". Zanimljivo je da su to objašnjenje o odgodi organizatori dobili tek na sâm dan početka festivala. Na kraju je prostor za tribinu ipak pronađen, i to u Centru za mir, nenasilje i ljudska prava.

Svečano otvorenje održano je u četvrtak, 29. svibnja, nakon čega su prikazani dokumentarci *Ima mesta za sve nas* o Gay Prideu u Beogradu 2001. i *Zagreb Gay Pride 2002*, spot *Ljubav je ljubav* te igrani film *Nico & Dani – Krampack*. U petak u 17 sati na programu je bila promocija brošure *Značaj roda u stavovima i seksualnom ponašanju adolescenata i adolescentica* – izvještaj istraživanja *Muškarci, žene i seksualnost*. Brošuru je predstavila autorica Nataša Bijelić. Slijedile su projekcije

dokumentarnog filma *Daddy & Pappa* i igranog *Show me love – Fucking Lml.* Svi su ti događaji održani u Proniju.

Gosti subotnje tribine *Homofobija u Hrvata* bili su psihijatrica dr. Spomenka Grubišić-Bilić i autor ovog teksta. Psihijatrica je spomenula da je provela anketu među 250 osoba o njihovu stavu prema homoseksualnosti. Samo je jedan Osječanin rekao: "Sve ih treba pobiti." Svi ostali imali su manje-više afirmativne stavove. Zaključila je: "Ponosim se takvim građanima." Dobrom raspoloženju pridonijela je i činjenica da se sve odvijalo uz policijsko osiguranje te nije zabilježen ni jedan incident.

Kao i Queer Zagreb, i Queer Osijek trebao bi postati tradicionalan festival, pa će se iduće godine još ozbiljnije i ambicioznije krenuti u realizaciju tog projekta. ☐

General Tribunale
SLOBODA NARODU!

START SOLO #001

SUDJELUJU: Charles ESCHE, Lene CRONE JENSEN, studenti poslijediplomskog programa Kričkih studija, AKADEMIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI MALMÖ I ROOSEUM CENTAR ZA SUVREMENU UMJETNOST, MALMÖ, Slaven TOLJ, Emina VIŠNIC, Nada BEROŠ, Aleksandar Battista ILIC, Ivana MANČE, Platforma 9.81, Što, kako i za koga/WHW...

START SOLO #002

START SOLO #003

... To je priča o porijeklu povijesti moderne umjetnosti 20. stoljeća i o ulozu koju je u njoj odigrao njujorški MUZEJ MODERNE UMJETNOSTI [MOMA] i njegov prvi direktor Alfred H. Barr Jr. Priča datira iz sredine 30-ih godina prošlog stoljeća, a nakon 2. svjetskog rata prenesena je u Evropu i usadena u kolektivno pamćenje kao prirodna povijest moderne umjetnosti kakva je poznajemo danas.

"Pravac" [Stevens - Duke]

1964, 16 mm, 79 m, 9 min, c/b, zvuk

"Plavi jahač" [Godard - Art]

1964, 16 mm, 135, 14 min, c/b, zvuk

"Kružnica" [Joutkevič - Count]

1964, 16 mm, 12 min, c/b

START SOLO #004

START SOLO #005

START SOLO #006

03/06 – 22/06/2003

MARIO MIŠKOVIĆ

SRIJEDA 04/06 u 21 h

koncert **ŽARKO HAJDARHODŽIĆ & EDIN KARAMAZOV: CONFRONTING SILENCE**

René Espere: TRIVIUM za flautu, violinu i gitaru [1993]; Giovanni Zamboni: SUONATA a Liuto solo [1718]; Toru Takemitsu: TOWARD THE SEA za alt-flautu i gitaru [1980]
Kompozicije *Toward the Sea* Torua Takemitsua i *Trivium* Renéa Esperea izvode se prvi put u Hrvatskoj.

SUBOTA 07/06 u 19 h

tribina **ODNOSI UMJETNIČKIH INSTITUCIJA I GRADOVA**

SUDJELUJU: Charles ESCHE, Lene CRONE JENSEN, studenti poslijediplomskog programa Kričkih studija, AKADEMIJA LIKOVNIH UMJETNOSTI MALMÖ I ROOSEUM CENTAR ZA SUVREMENU UMJETNOST, MALMÖ, Slaven TOLJ, Emina VIŠNIĆ, Nada BEROŠ, Aleksandar Battista ILIĆ, Ivana MANČE, Platforma 9.81, Što, kako i za koga/WHW...

UTORAK 24/06 u 20 i 21 h

WATT+EAU / ŽELJKO SANČANIN: PRIVATE IN VITRO

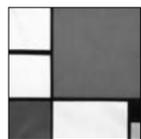
27/06 – 20/07/2003

**HUŠMAN ANA ŠERIĆ
CROSS TREE**

03/07 – 20/07/2003

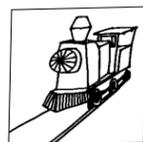
**DUNJA SABLJIĆ
VILA VELEBITA**

UTORAK 08/07 u 19 h

GORAN ĐORĐEVIĆ: POVIJEST I MUZEJ MODERNE UMJETNOSTI

10/07 – 20/07/2003

**MARKO TADIĆ
HOUSEHOLD**

... To je priča o porijeklu povijesti moderne umjetnosti 20. stoljeća i o ulozu koju je u njoj odigrao njujorški MUZEJ MODERNE UMJETNOSTI [MOMA] i njegov prvi direktor Alfred H. Barr Jr. Priča datira iz sredine 30-ih godina prošlog stoljeća, a nakon 2. svjetskog rata prenesena je u Evropu i usađena u kolektivno pamćenje kao prirodna povijest moderne umjetnosti kakvu je poznajemo danas.

SUBOTA 12/07 u 21 h

projekcija filmova **TOMISLAVA GOTOVCA**

**23/07 – 04/09
INVENTURA**

“Pravac” [Stevens - Duke]

1964, 16 mm, 79 m, 9 min, c/b, zvuk

“Plavi jahač” [Godard - Art]

1964, 16 mm, 135, 14 min, c/b, zvuk

“Kružnica” [Joutkević - Count]

1964, 16 mm, 12 min, c/b

05/09 – 21/09/2003

**TIHOMIR MATIJEVIĆ
ZEČJA POSLA**

**MARTINA MEŠTROVIĆ
ČOVJEK JEDNE DIMENZIJE**

**25/09 – 17/10/2003
PRIVREMENO BEZ NASLOVA**

**24/10 – 21/11/2003
CODE:RED – SEKTOR ZAGREB**